

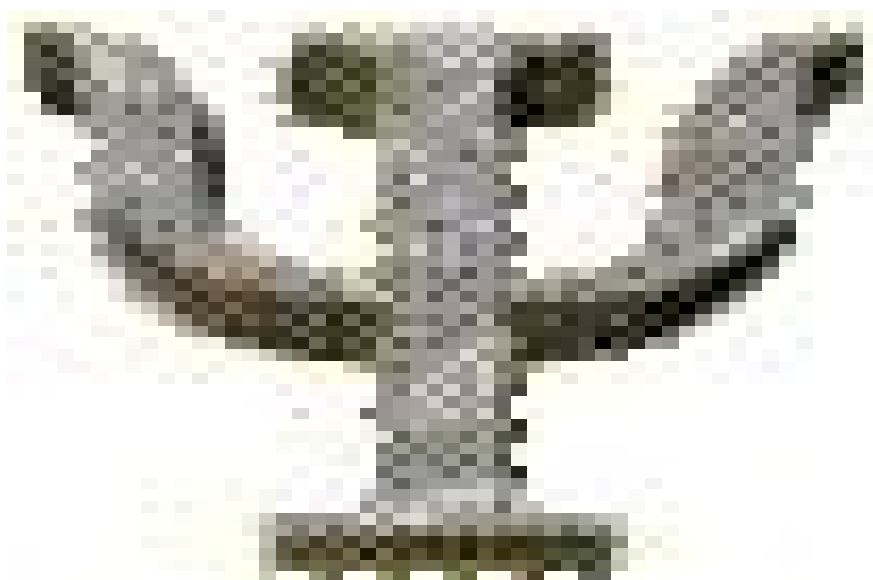
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
A.QODIRIY NOMIDAGI JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

UMUMIY PSIXOLOGIYA KAFEDRASI

UMUMIY PSIXOLOGIYA

fanidan

ШАБРУЗАЛАР МАТНИ

Dots. Yo.R.Alimqulov

JIZZAX – 2012

KIRISH

Umumiy psixologiya bo'yicha dastur, yangi o'quv rejalariga muvofiq DTS asosida ishlab chiqildi.

Umumiy psixologiya – o'qituvchi kadrlarni tayyorlash muhim psixologik fanlardan biridir. Bu fan talablarning psixologiyadan umumiy nazariy bilimlar asosini egallashiga yo'naltirilgandir.

Bu kursning maqsadi – talabalarda psixologiya fani, psixika, shaxs, faoliyat, muloqot, bilish jarayonlari irodaviy sifatlar hissiy holatlar individual xususiyatlarga doir bilim ko'nikma va malakalarni shakllantirishdir.

Fanning vazifasi – talabalarga psixologiyaning mohiyati psixika va ong tushunchalari, psixik jarayonlar, xususiyatlar haqidagi bilimlar bilan qurollantirishdan iborat.

«Umumiy psixologiya» o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiradigan masalalar doirasida bakalavr:

- psixologiya fanining mazmuni, mohiyati, psixika va ongni taraqqiyoti, bilish jarayonlari, psixik holatlar, shaxsning hissiy irodaviy soxasi, individual psixologik xususiyatlarini bilishi kerak;

- talaba, shaxs, muloqot, faoliyat, individual xususiyatlar yuzasidan tushuncha, tasavvurga ega bo'lish bilan birga amaliy faoliyatga tadbqiq etish bo'yicha ko'nikmalariga ega bo'lishlari kerak.

- talaba shaxsdagi psixologik jarayon, holatlarni yuzaga kelish mexanizmlari, qonuniyatlari tuzilishi, tashqi omillar ta'siriga berilish jixatlariga doir malakalariga ega bo'lishi kerak.

Umumiy psixologiya kursini chuqurroq o'zlashtirishda yosh fiziologiyasi, falsafa, pedagogika va shu sinari fanlar katta ahamiyatga egadir.

Umumiy psixologiyani o'rganish jarayonida talabalar kompyuter texnikasidan foydalanadilar. Bunda talabalar turli xildagi psixologik testlar yordamida shaxsning xotira, tafakkur, temperament, xarakter xususiyatlarini hamda psixik taraqqiyotning umumiy qonunlarini o'rganishni bilib oladilar.

Talabalarning psixologiya fanini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbqiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallardan foydalaniladi. Ma'ruza va seminar darslarda mos ravishdagi pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi.

1-ma'ruza. Psixologiya fanining predmeti, ahamiyati va vazifalari.

Ajratilgan vaqt.2s.

Mavzu buyicha asosiy masala

1. Psixologiya fani haqida umumiy tushuncha
2. Psixologiya fanining sohalari va boshqa fanlar bilan aloqasi
3. Psixologiya fanining prinsiplari vatadqiqot metodlari

"Agar ko'z tirik mavjudot bo'lsa, uning ruhi ko'z nuri bo'lar edi."

Arastu

Tayanch so'z va iboralar

Psixologiya, psixika, ruxiyat, miya, ong, sezgi, idrok, xotira, hayol, fantaziya xolat, xususiyat, jarayon, motivatsiya.

1.1. Savol bayoni. Psixologiya fani haqida umumiy tushuncha.

Psixologiya – grekcha «psyche» - jon, rux va «logos» - ta'limot, ilm so'zlaridan iborat bo'lib, inson ruxiy dunyosiga aloqador barcha xodisalar va jarayonlar uning predmetini tashkil qiladi.

Biroq hozirgi davrda “jon” tushunchasi o'rniga “psixika”ni qo'llashda davom etmoqdamiz. Lingvistik nuqtai nazardan jon, psixika tushunchalari aynan bir xil ma'noni bildiradi. Lekin psixika tushunchasi bugungi kunda jondan kengroq ko'lamga ega bo'lib ham ko'zga ko'rinuvchi ham ko'zga ko'rinmovchi tomonlarini o'zida aks ettiradi. Demak, qisqa qilib, *psixologiyanning predmeti konkret shaxs, uning jamiyatdagi xulq-atvori va turli faoliyatlarining o'ziga xos tomonlaridir*, deb ta'riflash mumkin.

Psixologiya fan sifatida psixikaning faktlarini, qonuniyatlarini va mexanizmlarini o'rganadi desak to'g'ri bo'ladi. Hozirgi vaqtda psixologiya o'zi o'rganadigan alohida predmetiga, o'zining alohida vazifalariga, o'zining maxsus tadqiqot metodlariga egadir; uning psixologik muassasalar tarmog'i (institutlari, laboratoriyalari, psixolog kadrlarni tayyorlovchi o'quv yurtlari), ixtisoslashtirilgan kitob nashiriyotlari mavjud. Psixik faoliyat mexanizmlari u yoki bu psixik jarayonni amalga oshiradigan konkret anatomik-fiziologik apparatlarning ishlashini taqazo qilgani uchun ham psixologiya bu mexanizmlarning tabiati va harakatini boshqa fanlar (fiziologiya, biofizika, bioximiya, kibernetika va boshqalar) bilan birgalikda ochib beradi.

Psixika to'g'risidgi dastlabki tasavvurga ega bo'lish uchun dastavval psixika mohiyati bilan tanishamiz. Odatda, psixik xodisalar deganda ichki, sub'ektiv tajriba faktlarining (voqelikning) namoyon bo'lishi tushuniladi, boshqacha

aytganda psixika hayotning sezgi, idrok, xotira, tafakkur, hayol kabi har bir olingan yaqqol shakllaridan iboratdir. Ichki, sub'ektiv tajribaning o'zi nimani anglatadi? Insondagi quvonch yoki zaxerikish tuyg'ulari, uning nimalarinidir esga tushirishi, biron bir hohish yoki intilish kechinmalari, xotirjamlik yoki hayajonlanish, xadiksirash hislarining barchasi shaxsning ichki dunyosi tarkibiy qismlaridir, ya'ni ularning hammasi sub'ektiv psixik hodisalar sanaladi.

Sub'ektiv hodisalarning asosiy xususiyati – ularning bevosita sub'ektga taalluqliligidir. Agar inson idrok qilsa, sezsa, fikrasa, eslasa, xohish bildirsa, albatta ana shu hodisalarni bir davrning o'zida tushunib (kuzatib) ham turadi. Inson intilsa, ikqilansa, bir qarorga kelsa, biz ularning barchasini sodir bo'layotganligini anglab turamiz ham shuning uchun psixik hodisalar bizning ruhiyatimizda sodir bo'lishidan tashqari, ular bevosita ko'z o'ngimizda namoyon bo'lib turadi. Obrazli qilib aytganda, odamning ichki dunyosida turli hodisalar vujudga keladi, kechadi, odatda, shaxs bunday hodisalarni harakatlantiruvchi kuchi hamda ularning tomoshabini hisoblanadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan sub'ektiv hodisalar xususiyatidan kelib chiqqan holda ayrim psixologlar psixologiya fani sub'ektiv kechinmalarning paydo bo'lishi va ularning kechishi bilan shug'ullanishi zarur, uning asosiy metodi o'zini-o'zi kuzatish (shaxsning o'z fikrlari, xis-tuyg'ulari, xatti harakatlarini o'zi kuzatishi) bo'lmog'i kenrak, degan xulosaga keladilar. Lekin psixologiya fanining keyingi davrdagi taraqqiyoti bunday cheklanganlik fanni mutlaqo ta'minlay olmasligini tasdiqladi.

Psixologiya fanining o'z oldiga vazifa qilib qo'yadigan muammolari juda xilma-xil bo'lib, u eng avvalo, psixik faoliyatning asosiy qonunini belgilash, uning rivojlanish yo'llarini aniqlash, xar-bir psixik jarayonning asosida qanday mexanizm borligi, uning o'zgarish jarayonlarini ochib berish masalalarini o'rganadi. Shuning uchun ham ilmiy psixologiya boshqa barcha o'rganilayotgan fanlar orasida eng asosiy fanlardan hisoblanadiki, uning jamiyat rivojlanishi bilan ahamiyati yanada ortib va takomillashib boraveradi.

Psixologiya – inson ruhiy olamini o'rganuvchi fan. Psixika – ruhiy holatlar yig'indisi.

Psixologiyani o'rganish insonlar tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklarni jamiyatdagi ilg'or g'oyalar va ta'limotlarni ta'lim –tarbiya, falsafa, huquk nafosat, adabiyot va shuningdek o'quvchi yoshlarning kasbiy ruhiy kechinmalari, aqliy qobiliyati, idroki, xullas insonparvar psixologiyaning barcha qonuniyatlarini o'z ichiga oladi. Mustabid tuzum rahbarlari uzoq yillar davomida insonning haq-huquqlarini cheklashga, eski andozalarga asoslangan ijtimoiy tarbiya – milliy psixologiyamizni so'zsiz itoatkorlikka moyillik ruhida totalitar mavko'raning ta'siri bilan yashashga odatlantirib keldi. Shuning uchun ham ular milliy psixologiya va umumpsixologik qonuniyatlarni jamiyat a'zolaridan mutassil sir to'tishga harakat qildilar. Shunga qaramasdan istiqlol sharofati bilan Respublikamizning etachi psixolog olimlari E. G'oziev, G'. SHoumarov, V. Karimova, B. Qodirov, M. Davletshin, A.Jabborovlar amaliy psixologiyani keng ko'lamda rivojlantirishga munosib hissa qo'shdilar.

Psixologiya fani oldiga hayot va turmush tomonidan yangi-yangi vazifalar qo'yila boshladi. Bu yangi vazifalar, birinchidan, respublikamizda yuzaga kelgan yangi ijtimoiy muhit, mustaqillik sharoiti tufayli bo'lsa, ikkinchidan, mamlakatimiz xalqlari ongidagi sifatiy o'zgarishlar istiqlool mafkurasi tufayli sodir bo'ldi. Bu ikki hol insoniyat tarixida yangi mazmundagi o'zaro munosabatlarni va yangicha faoliyat formalarini vujudga keltirdi.

Psixologiya fanining boshqa fan sohalaridan farqli tomoni shundan iborat uning amaliy-tadbiqiy jihatlari mavjud bo'lib, ijtimoiy turmushning barcha javhalarida bevosita qatnashadi, muayyan darajada ta'sir o'tkazadi. Psikologiya boshqa fanlardan farqli o'laroq o'z tadbiqiy ma'lumotlari natijalarining ko'p qira ko'p yoqlama ekanligi bilan tubdan ajralib turadi va mutlaqo boshqa sifat ko'rsatikichiga ega. Ayniqsa bu borada o'zini o'zi boshqarish alohida ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun u tabiatni o'rganish ilmidan tafovutlanib o'zining psixik jarayonlari, funksiyalari, holatlari, xissiyoti, irodasi, xarakteri, temperamenti kabilarni boshqarishda o'z aksini topadi. Inson o'zini anglab borib, o'z insoniy hislatlari, xususiyati, sifati xulqini o'zartirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Xozirgi kunda zamon psixologiyasi fani o'zini o'zi boshqarish va takomillashtirish, o'zini o'zi qo'lga olish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'zini o'zi tarbiyalash bo'yicha boy materiallar to'plagan, bu esa o'z navbatida inson munosabati, maqsadi, holati, kechinmalari o'zgarishi va yangidan yaralishi haqida ilmiy tadbiqiy ma'lumotlar beradi, kundalik turmush psixiologiyasi rang-barangligini ta'minlab turadi. Psikologiya inson psixikasining aniqlash, shakllantirish, yangi sharoitga ko'chirish, takomillashtirish, rivojlanish dinamikasini ta'minlash, yangi sifat bosqichiga o'tishini qayd qilish imkoniyati borligi bilan o'ta amaliy, tadbiqiy fanga aylangandir.

Umumiy psixologiya boshqa sohalar kabi shartli ravishda qabul qilingan nomdan iborat. Psikologiya fanining ilmiy tushunchalarini, kategoriyalari (Shaxs, motivatsiya muomala, ong)ni, tadqiqot metodlarini umumiy psixologiyada umumlashtirish uchun uning boshqa sohalaridagi tekshirish natijalarini mavhumlashtirish maqsadga muvofiq.

Umumiy psixologiya fani asosiy kategoriyalar, tushunchalar, psixik jarayonlar, xolatlar, xodisalar, individual tipologik hususiyatlarni o'z ichiga oladi. 1.Psixik jarayonlar: sezgi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, hayol va boshqalar. 2.Irodaviy jarayonlar: motiv, motivatsiya, extiyojlar, intilishlar, qaror qabul qilish kabilar. 3.Xissiy jarayonlar: emotsiya his-tuyg'ular kayfiyat, emotsional ton, stress, affekt singarilar.

Psixik holatlarga psixik jarayonlarning ma'lum bir sifatlarining ko'rinishlari kiradi. Masalan, hissiy jarayonlardan psixik holat isfatida kayfiyat, psixik hususiyatlarga qobiliyatlar va boshqalar kiradi.

Psixik holat tushunchasi psixik xolatlariga nisbatan nisbiy statikligini anglatadi. Psixik hususiyat tushunchasi esa tadqiq qilinaytgan xodisaning mustahkamligini, qaytaruvchanligini aks ettiradi va bu narsa shaxs tuzilishida o'z ifodasini topadi.

1.2. Savol bayoni. Psikologiya fanining sohalari va boshqa fanlar bilan aloqasi.

Psixologiya fanining sohalari uning amaliyot uchun muhim ahamiyat kasb etishidan dalolat beradi (huquqshunoslik psixologiyasi, klinik psixologiyasi, mehnat psixologiyasi, savdo psixologiyasi, sotsial psixologiyasi, pedagogik psixologiyasi, maxsus psixologiya, sport psixologiya va.x.). Psixologiya amaliy-tabdiiy jihatdan o'z predmetiga ega bo'lib, amaliy-sotsial psixolog, injener psixolog, oilaviy psixoterapev, tibbiyot psixologi, maktab psixologi kabi sohalarni o'z ichiga qamrab olgandir.

Yuqorida bildirilgan fikrlarga yakun yasab, shu narsani alohida ta'kidlab o'tish kerakki, psixologiya fani ko'hna tarixga ega bo'lishga qaramay, u juda navqiron fandir, chunki ilmiy psixologiya nemis psixologi V.Vund tomonidan 1879 yilda Leypsik (Germaniya) universitetida asos solingan. Birinchi eksperimental laboratoriya ochilishidan boshlanadi. Shuning uchun endigina refleksiyani (lotincha reflexus – o'zining ruhiy holatini taxlil qilish degani) ilmiy jihatdan o'rganishni psixologiya fani predmeti tarkibiga kiritish davri (mavridi) keldi. Hozirgi zamon psixologiyasi amaliyotining turli soxalari bilan bog'langan turli darajada tarkib topgan va g'oyat tarmoklanib ketgan fanlar sistemasidan iboratdir. Psixologiya soxalarini klassifikasiya qilishda quyidagilar: 1) konkret faoliyatning psixologik tomoni, 2) taraqqiyotning psixologik tomoni, 3) insonning jamiyatga bo'lgan munosabatining psixologik tomoni asos qilib olinishi mumkin.

Psixologiyaning ZOO dan ortiq tarmoqlari fan sifatida rivojlanayotganligini hozirgi kunda psixologiyaning fanlar tizimida yanada mustaxkamlanayotganligidan dalolat beradi: masalan,

- *umumiy psixologiya* - psixik faoliyatning umumiy qonuniyatlarini va ularning o'ziga xos jixatlarini o'rganadigan maxsus soxasi;

- *pedagogik psixologiya* - kishiga ta'lim va tarbiya berishning psixologik qonuniyatlarini o'rganishni o'z predmeti deb biladi;

- *yosh davr psixologiyasi* - turli yoshdagi odamlarning tug'ilgandan to umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayonini, shaxsning shakllanishi va o'zaro munosabatlari qonuniyatlarini individning yoshiga mos tarzda o'zgarishi tamoyillarini o'rganadi;

- *ijtimoiy psixologiya* - odamlarning jamiyatdagi birgalikdagi ish faoliyatlari natijasida ularda xosil bo'ladigan tasavvurlar, fikrlar, e'tiqodlar hissiy kechinmalar va xulq-atvorini o'rganadi;

- *mehnat psixologiyasi* - kishi mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil etishning psixologik jihatlarini, qonuniyatlarini o'rganadi;

- *muxandislik psixologiyasi* - avtomatlashtirilgan boshqaruv sistemalari operatorining faoliyatini, *odam - texnika* o'rtasida funktsiyalarni taqsimlash va muofiqlashtirishning xususiyatlarini o'rganadi;

- *yuridik psixologiya* - huquq sistemasining amal qilishi bilan bog'liq masalalarning psixologik asoslarini o'rganadi;

- *harbiy psixologiya* - kishining harbiy xarakterlar sharoitida namoyon bo'ladigan xulq-atvorini, zobitlar bilan oddiy askarlar o'rtasidagi munosabatlarining psixologik jixatlarini o'rganadi;

• *savdo psixologiyasi* – jamiyatdagi - tijoratning psixologik shart-sharoitlari, ehtiyojning individual, yoshga, jinsga oid xususiyatlarini, xaridorga xizmat ko'rsatishning psixologik omillarini aniqlaydi. Bu soxadan ajrab chiqqan, modalar psixologiyasi inson didi va uning xulqda aks etishi kabi qator masalalarni o'rganadi;

Tibbiyot psixologiyasi bemorning xulq-atvori va vrach faoliyatining psixologik tomonlarini o'rganadi. YUridik psixologiya huquq sistemasini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan psixologik masalalarni qarab chiqadi.

Harbiy psixologiya – jangovor harakatlar sharoitidagi odamning xulq-atvorini, boshliqlar va ularga itoat qiluvchi kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar psixologik tomonlarini, «psixologik urush» olib borish metodlarini (propaganda va kontrpropaganda muammolarini), jangovor texnikani boshqarishning psixologik muammolarini va shuning kabilarni tekshiradi.

Sport psixologiyasi – sportchilar shaxsi va faoliyatining psixologik xususiyatlarini, ularni psixologik jixatdan tayyorlashning shart-sharoitlari va vositalarini, sportchilarning qanchalik mashq qilganliklari va o'zlarini safarbar qilishga qanchalik tayyor ekanliklarini ko'rsatuvchi psixologik parametrlarni (ulchovlarni), musobaqalarni tashkil qilish va o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan psixologik faktorlarni qarab chiqadi.

Qiyosiy psixologiya – psixologiyaning bu soxasi psixik hayotning filogenetik (nasliy) formalarini tekshiradi. Zoopsixologiya qiyosiy psixologiyaning bo'limlaridan biri bo'lib, xar xil sistematik guruxlarga (tur, jins, oila) mansub hayvonlar psixikasini o'rgandi. *Etologiya* – biologiya va psixologiyaning nisbatan yangi soxasi bo'lib, bu soxa xayvonlar hatti-xarakatlarining tug'ma mexanizmlarini maxsus ravishda o'rganadi. Ijtimoiy psixologiyaning predmeti jamoada odamlarning o'zaro munosabatlari jarayonida yuzaga keladigan psixik hodisalarni o'rganishdan iborat.

Din psixologiyasi diniy tasavvurlar va hissiyotlarni xurofotlarning kelib chiqishi va ularning engishning psixologik sharoitlarini, diniy jazava (zikr)larni va shu kabilarni o'rganadi.

Sotsial psixologiyadan so'ng uning bilan uzviy bog'liq bo'lgan shaxs psixologiyasini (ba'zan differential psixologiya deb yuritiladi) aytib o'tish lozim.

Psixologiya yaxlit va mustaqil fan sifatida odamlarda gumanistik mentalitetning shakllanishiga xizmat qilib, inson omiliga aloqadorligi uning shu yo'nalishdagi muammolarni ma'lum ma'noda o'rganadigan barcha fanlar bilan bevosita aloqasini takozo etadi. Bular birinchi navbatda ijtimoiy-gumanitar fan soxalari bo'lib, psixologiyaning ular orasidagi mavqei o'ziga xos va yetakchidir. 1. *Falsafa* va uning oxirgi paytlarda shakllanib, rivojlanib borayotgan ijtimoiy falsafa qismi bilan bo'lgan aloqa bu ikkala fanning inson va uning hayoti moxiatini to'la anglash va uning rivojlanish tendentsiyalarini belgilashdagi o'rni va axamiyatidan kelib chiqadi. Bu bog'liqlik avvalo yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantirish muammosi kundalang turgan tarixiy davrda milliy mafko'ra va milliy g'oyani shakllantirish kabi dolzarb vazifani bajarishga xizmat qilmoqda.

2. *Sotsiologiya* fani ham yangicha ijtimoiy munosabatlar sharoitida o'z taraqqiyotining muxim bosqichiga o'tgan ekan, psixologiya ushbu fan erishgan

yutuqlardan xam foydalanadi, xam ularning ko'lamini kengayishiga baxoli qudrat xizmat qiladi. Ayniqsa, psixologiyadan mustaqil ravishda ajralib chiqqan, bugungi taraqqiyot davrimizda aloxida ahamiyat kasb etgan ijtimoiy psixologiyaning sotsiologiya bilan aloqasi uzviy bo'lib, ular jamiyatda ijtimoiy taraqqiyot va progressni ta'minlash ishiga xizmat qiladi.

Pedagogika bilan psixologiyaning o'zaro xamkorligi va aloqasi an'anaviy va azaliy bo'lib, ularning yosh avlod tarbiyasini zamon talablari ruxida amalga oshirishdagi roli va nufuzi o'ziga xosdir. Respublikamizda amalga oshirilayotgan yangi «Ta'lim to'g'risidagi Qonun» hamda «Kadrlar tayyorlashning milliy Dasturi»ni amalga oshirish xam ikki fan xamkorligi va o'zaro aloqasini xar qachongidan xam dolzarb qilib qo'ydi. Ayniqsa, ma'naviy barkamollik tamoyillarini maktabda va yangi tipdagi ta'lim muassasalarida joriy etish xam shaxs psixologiyasini teran bilgan holda o'qitishning eng ilg'or va zamonaviy shakllarini amaliyotga tadbiiq etishni nazarda tutadi.

Tabiiy fanlar: biologiya, fiziologiya, ximiya, fizika va b.k. psixik xodisalar va jarayonlarning tabiiy fiziologik mexanizmlarini tushunish va shu orqali ularning kechishi qonuniyatlarini ob'ektiv o'rganish uchun material beradi. Ayniqsa, bosh miyaning hamda markaziy asab sistemasining psixik faoliyatlarini boshqarishda va ularni muvofiqlashtirishdagi rolini e'tirof etgan xolda psixologiya fani tabiiy fanlar erishgan yutuqlar va ulardagi tadqiqot uslublaridan omilkorona foydalanadi.

Kibernetika fani soxasidagi yorishilgan yutuqlar psixologiya uchun ham ahamiyatli va zarur bo'lib, u inson shaxsining o'z-o'zini boshqarish va psixik jarayonlarni takomillashtirish borasida axborotlar texnologiyasi va kibernetika tomonidan qo'lga kiritilgan yutuqlar va tadqiqot metodlari, maxsus dasturdan o'z o'rnida foydalanadi. Ayniqsa, ma'lumotlar asri bo'lgan XX va xar bir aloxida ma'lumotning qadr-qimmati oshishi kutilayotgan XXI asrda informatsion texnologiyalar va modellashtirish borasida psixologiya hamda kibernetika xamkorligining salohiyati yanada ortadi. *Texnika fanlari* bilan psixologiyaning o'zaro aloqasi va xamkorligi ayniqsa, asr oxiriga kelib yaqqol sezilmoqda. Bir tomondan murakkab texnikani boshqaruvchi inson ongi muammosini echishda, ikkinchi tomondan, psixik hayotning murakkab qirralarini ochishda maxsus texnik vositalardan foydalanish zarurati bu ikki yo'nalishning erishgan yutuqlarini birlashtirishni nazarda tutadi. *Iqtisodiyot* bilan psixologiyaning o'zaro aloqasi va xamkorligi ham yangilik bo'lib, ayniqsa, bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish sharoitida iqtisodiy ong hamda iqtisodiy xulqning o'ziga xos namoyon bo'lish qonuniyatlarini o'rganishda ikkala fan teng xizmat qiladi.

1.3. Savol bayoni. Psixologiya fanining prinsiplari va tadqiqot metodlari.

Psixologiya fanining filogenetik, tarixiy, ontogenetik rivojlanishiga yangicha yondashish prinsiplarini quyidagicha turlarga ajratishga imkon beradi:

- 1) Determenizm;
- 2) Ong va faoliyat birligi;
- 3) Taraqqiyot;
- 4) Tarixiylik;
- 5) Predmetlilik;
- 6) Monizim;
- 7) Nutq va tafakkur birligi;

- 8) Faollik;
- 9) Interiorizatsiya va eksteriorizatsiya;
- 10) Faoliyat ichki va tashqi tuzilishi birligi;
- 11) Psixikani Sistemali analiz;
- 12) Aks ettirishni faoliyat tuzilmasidagi in'ikos qiluvchi ob'ektga bog'liqligi va hokazo.

Psixologiya fanining asosiy printsiplari: *determinizm printsipti, ong va faoliyat printsipti, psixikaning faoliyatda rivojlanishi printsiplari ishlab chiqiladi.*

A) *Sub'ektiv asosga nisbatan ob'ektiv asoslar birlamchiligi printsipti.* Psixika material bo'lmasa ham materiyadan ayrim holda yashay olmasligidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham psixologlar psixikaning tashqi material ko'rinishidan o'rganadilar.

B) *Psixika taraqqiyotida faoliyatning yetakchi rol o'ynashi printsipti.* Psixika taraqqiyotda faoliyatning yetakchi rol uynashi printsipti inson psixikasining mehnatda yuzaga kelganligi va faoliyatda tarkib topishidan kelib chiqadi. SHunga ko'ra psixikani kishining amaliy faoliyatidan ayrim xolda o'rganish mumkin.

V) *Psixik xodisalarning o'zaro bog'liqlik printsipti.* Psixik xodisalarning o'zaro bog'liqlik printsiptini bizning ichkpi dunyomiz yagona bir butun ekanligidan, ma'lum shart-sharoitlarda shakllangan, aniq shaxslarga xos miyaning yagona ma'suli ekanligidan kelib chiqadi. SHu jixatdan shaxslarning ayrim tomonlarini, uning psixikasini o'rganishning o'zi asosiy maqsad bo'lib qolmasligi kerak. Xar bir tekshirishda biron psixik xodisaning boshqa psixik xodisalar bilan uzviy aloqasini va ta'sirini xisobga olish lozim bo'ladi.

G) *Psixik faoliyatni o'rganishda ob'ektivlik printsipti.* Boshqa tekshiruvchilar qatori psixologda xam real ma'lumotlarni o'rganishni va real axvolni tasvirlamaydigan shoshilinch umumlashtirish va xulosalarga yul qo'ymaslikni talab qiladi.

E) *Nazariya bilan amaliyotning bog'liqligi printsipti.* Nazariya amaliyotni et aqlab borishini o'z qobiliyatiga o'ralashib qolmasdan amaliyotga yangi-yangi yo'llarni ko'rsatishni talab etadi.

D) *Determinizm printsipti.* Printsiptiga ko'ra psixika yashash sharoiti bilan belgilanadi, va yashash sharoiti o'zgarishi bilan o'zgaradi. Inson ongining paydo bo'lishi formalari va taraqqiyoti oqibat natijada hayot uchun zarur bo'lgan moddiy narsalar ishlab chiqarish usullari taraqqiyotining qonunlari bilan beligilanadi.

Masalan determinizm printsiptiga ko'ra psixika yashash sharoiti bilan belgilanadi va yashash sharoiti bilan o'zgaradi.

Ong va faoliyat birligi printsipti psixologlarning xulq-atvor xatti-xarakatlar va faoliyatni o'rganish orqali xatti-xarakatlardan ko'zlagan maqsadlarga muvofaqiyatli erishishni ta'minlovchi ichkii psixologik mexanizmlarni, ya'ni psixikaning ob'ektiv qonuniyatlarini ochishlariga imkon beradi. Psixika va ongning faoliyatda taraqqiy etish printsiptiga ko'ra psixikaga taraqqiyot maxsuloti va faoliyat natijasi deb qaralsa, uni to'g'ri tushunish hamda aynan tushuntirib berish mumkin. Ong va faoliyat birligi printsiptiga ko'ra ong bilan faoliyat bir-biriga qarama-qarshi aynan ham emas, ular bir butunlikni tashkil etadi. Ong faoliyatining ichki planini, uning programmasini tashkil etadi. Faqat ongdagina vokelikning

dinamik modellari yaratiladi, ana shu modellar yordamida odam tevarak-atrofni kurshab olgan muhit bilan munosabatga kirishadi. Psixika va ongning faoliyatida taraqqiy etishi printsiplarga ko'ra, psixikaga taraqqiyot maxsuloti va faoliyat natijasi deb qaralsa, uni to'g'ri tushunish hamda aynan tushuntirib berish mumkin. Bu printsipl psixologiyalardan P.P.Blonskiy, L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, B.M.Teplov va boshqalar tomonidan ishlangan, ularning asarlarida o'z ifodasini topgan.

1. Psixologiyaning ananaviy, empirik metodlari to hozirgi kungacha muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda.

Kuzatish metodi. Psixologiya fanida bu metodning ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (o'zini o'zi) kuzatish turlari mavjud. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatish uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

1. Kuzatishning maqsadi, vazifasi belgilanadi;
2. Kuzatiladigan ob'ekt tanlanadi;
3. Sinaluvchining yoshi, jinsi, kasbi aniqlanadi;
4. Tadqiqot o'tkazish vaqti rejalashtiriladi;
5. Kuzatishqancha davom etishi qat'iylashtiriladi;
6. Kuzatish insonning qaysi faoliyatida (o'yin, o'qish, mehnat va sportda) amalga oshirilishi tavsiya qilinadi;
7. Kuzatishning shakli (yakka, guruh, jamoa bilan o'tkazishi) tayinlanadi;
8. Kuzatilganlarni qayd qilib berish vositalari (kundalik, suhbat daftari, kuzatish varaqasi, magnitafon, videomagnitafon, fideoapparat, fotoapparat va boshqalar) taxt qilinadi.

Kuzatish orqali odamlarning diqqati, his-tuyg'ulari, nerv sistemasining tashqi ifodalari, temperament xususiyatlari, imo-ishoralari, sezgirligi, harakatchanligi, ishchanligi, xulq-atvori, nutq faoliyati va xokazolari o'rganiladi. Ammo o'ta murakkab ichki psixologik kechinmalar, yuksak hissiyotlar, tafakkur, mantiqiy xotira va aql zakovatni tadqiq etishga bu metodning imkoni etishmaydi. Masalan, go'dag bolani kuzatishda uning harakatlari, o'yinchoqlarga munosabati, his-tuyg'usi, talpinishi, maylli, hoxishi aniqlanadi.

Tashqi kuzatishda ba'zan tafakkur bo'yicha ham ma'lumotlar olish: ish ustidagi kayfiyatini, fikrning muayyan ob'ektga yo'naltirilganligini, tashqi o'zg'atuvchilar ta'siriga berilmaslikni, chehradagi tashvish va iztirobni, ko'zdagi g'ayritabiiylikni, shuningdek, sinchkovlik, teranlik, termulish kabi ruhiy holatlarni kuzatib, tafakkurning kechishidagi o'zgarishlarni aniqlash mumkin. Bulardan tashqari, qo'lning titrashi, asabiylashish, nutqning buzilishi, hissiyotning beqarorlashuvi ham inson ruhiyatidagi o'zgarishlar bo'yicha ma'lumot beradi.

Psixologiya fanida o'zini o'zi kuzatishdan (introspeksiya) ham foydalaniladi. Ko'pincha tajribali psixolog yoki malakali mohir o'qituvchi, salohiyatli rahbar o'zini o'zi kuzatish orqali ilmiy xulosa chiqara biladi. Masalan, o'z tafakkurini kuzatib o'zidagi emotsional o'zgarish haqida, shuningdek, tafakkurning ichki mexanizmlari vujudga kelishi va ketishi to'g'risida ma'lumot oladi. Natijada tafakkurning sifati, mazmuni, mohiyati qay tarzda, qanday tezlikda, qay shaklda ro'y berishini kuzatadi.

Shunday qilib, kuzatish metodining qulay va samarali jihatlari bilan birga zaif tomonlari ham mavjud. Shu sababli insonning murakkab psixikasi boshqa metodlardan foydalanib tadqiq qilinadi.

Suhbat metodi. Bu metod bilan inson psixikasini o'rganishda suhbatning maqsadi va vazifasi belgilanadi, uning ob'ekti va sub'ekti tanlanadi, mavzusi, o'tkaziladigan vaqti aniqlanadi, yakka shaxslar, guruh va jamoa bilan o'tkazish rejalashtiriladi, o'rganilayotgan narsa bilan uzviy bog'liq savol-javob tartibi tayyorlanadi. Suhbatning bosh maqsadi muayyan bir vaziyat yoki muammoni hal qilish jarayonida inson psixikasidagi o'zgarishlarni o'rganishdir. Suhbat orqali odamlarning tafakkuri, aql-zakovati, xulq-atqori, qiziqishi, ziyrakligi, bilim saviyasi, e'tiqodi, dunyoqarashi, irodasi to'g'risida ma'lumotlar olinadi.

Faoliyat maxsullarini taxlil qilish metodi. Inson xotirasi, tafakkuri, qobiliyati va ayolining xususiyatlarini aniqlash maqsadida bu metod umumiy psixologiyada keng qo'llanildi. Bolalar chizgan rasmlar, yasagan o'yinchoqlar, modellar, yozga sheerlarni tahlil qilish orqali ularning mantiqiy xotirasi, tafakkuri, texnik, badiiy va adabiy qobiliyati, ijodiy hayoli yuzasidan materiallar to'plash mumkin. Ob'ekt bilan sub'ekt o'rtasida muloqot o'rnatish uchun shaxsning psimxika to'g'risida sirdan muayyan hukm va xulosa chiqariladi. Ijodiy faoliyat maxsullariga kundalik, sxema, ixtiro, diogramma, kashfiyot, qurilma, asbob, texnik model, moslama, milliy kashtachilik, xunarmandchilik, zargarlik buyumlari, referat, kurs va malakaviy bitiruv ishlari, magistrlik disertatsiyasi, ilmiy maruza, konspekt, takriz, tezis, maqola, ko'rsatmali qurollar, loyixa, konsepsiya, san'atkor, artist va baxshi ijodiyoti kabilar kiradi.

Test metodi. Test – inglizcha so'z bo'lib, sinash, tekshirish demakdir. Shaxsning aqliy o'sishini, mintalitetini, qobiliyatini, irodaviy sifatleri va boshqa psixik xususiyatlarini tekshirishda qo'llaniladigan qisqa masala, topshiriq, misol, jumboq, syujetli rasm yoki shakl test deb ataladi. Test ayniqsa, odamning qanday kasbni egallash mumkinligini, kasbga yaroqliligi yoki yaroqsizligi, iste'dodlilar, iqtidorlilar va aqli zayiflarni aniqlashda kishilarni saralashda keng qo'llaniladi. Test metodlarining qimmati tajribaning ilmiylik darajasiga, tekshiruvchining mahoratiga va qiziqishiga yig'ilgan psixologik ma'lumotlarning ob'ektivligi va ularni ilmiy tahlil qila bilishga bog'liqdir.

1905 yildan, ya'ni fransuz psixologi A.Bine va uning shog'irdi A.Siman insonning aqliy o'sishi va iste'dod darajalarini o'lchash imkoniyati borligi g'oyasini olg'a so'rganidan keyin psixologiyada test metodi qo'llana boshlandi.

Hozirgi davrda nodir testlar qatoriga psixologlardan Rorshax, Rozensveyg, Kettell, Bartegg, Reksler, Meyli, Ayzenk, Anaztazi, Raven va boshqalar ijodining na'munalarini kiritish mumkin.

Psixologiyada testlar quyidagi turkumlarga, turlarga ajratilgan holda qo'llaniladi. Eng keng tarqatilgan testlar qatoriga:

1. Bilim, ko'nikma va malakalarni egallaganlik darajasini aniqlashga qaratilgandeagnostik metodlardan biri maqsadga (yutuqqa) erishuv testlari yoki pedagogik testlar deb nomlanadi; bu tur harakat testlari (mexanizmlar, materiallar, instrument kabilardan foydalanishga mo'ljallangan), yozma testlar (maxsus blankalardagi savollardan bitta to'g'risini topishga yoki rasmdan muhim tomonini

ajratishga yo'naltirilgan), og'zaki testlar (savollar tizimi umumiy ta'lim va Jismoniy tarbiyada tayyorgarlik darajasini aniqlaydi).

2. Insonning aql-idroki, aql zakovati, aqliy qobiliyati va fikrlash darajasini o'lchashga mo'ljallangan testlar intellekt testlari deyiladi; ular rebral va novebral shakllarda tuzilgan bo'lib, aqliy imkoniyat, uquvchanlik, topqirlik, zehn farosatlik, aqliy taraqqiyot darajasini aniqlash uchun xizmat qiladi; test topshiriqlari yo'riqnomasida analogiyaga, umumlashtirishga, tushunchalarga, tavsiflashga mantiqiy munosabatni aniqlash talab etiladi.

3. Ijodiyot (kreativlik) testlari shaxsning ijodiy qobiliyatlarini o'rganish va boholashga mo'ljallangan bo'ladi; ular ijodkor shaxsning hayotiy tajribasini tahlil qilishga va ijodkor shaxsning individual xususiyatlarini (ijodiy tafakkur va uning maxsuldorligi; egiluvchanligi, tezkorligi, topqirligi, argenalligi, talabchanligi, konstruktivligi va hokazo) o'rganishga yo'naltiriladi.

4. Me'zonga mo'ljallangan (kreterial orientirlangan) testlar tekshiruvchidan egallangan va kaspiy topshiriqlarni bajarish uchun etarli yoki etarli emasligini aniqlashga mo'ljallangandir. Me'zon (kreteriya) sifatida muayyan bilimlar tizimi mavjud yoki mavjud emasligi xizmat qiladi. Me'zonning yaratilishi uning mantiqiy psixologik tuzilishini taxlil qilish asosida quriladi. Bunda metodika bilan me'zonning psixologik munosibligi, relevandligi oldindan hisobga olinishi lozim.

5. Shax'sga oid yoki shaxslilik testlari: shaxsning ustanovkasi qadriyatiga munosabati, emsiona holatlari, motivatsiyasi, shaxslararo munosabatdagi sifatleri, xulq-atvorining tipik shakllari va hokazolarni o'rganishga, o'lchashga, aniqlashga yordam beradi. Ular shaxsni o'rganish shakllari, so'rovnomalari va bilim jarayonlarini o'lchash, baholash, o'zini o'zi baholashga yo'naltirilgan bo'ladi. Shuningdek, sub'ektivlikni aks ettiruvchi temtlartizimini ham qarmaboladi.

6. Proektiv testlar (lotincha prochestio – oldinlab, ilgarilab namoyon etish ma'nosini bildiradi) proeksiya natijalarini psixologik talqin qilishga asoslangan shaxsni yahlit o'rganishga qaratilgan metodlar majmuosi proektiv testlar deyiladi. Endi testga ayrim misollarni keltiramiz.

Ortiqcha so'zni chiqarib tashlang:

a) Enisey, Dnepr, Sirdaryo, Amur (javob: Dnepr – u Evropada joylashgan);

b) Petrozavodski, Ijevsk, Siktivka, Abakan (javob: Abakan – u Osiyoda joylashgan);

Tajriba (eksperiment) metodi. Bu metod turli yoshdagi va kasbdagi odamlar (chaqaloq, bola, o'spirin, balog'atga etgan va kabilar)ning psixikasini chuqurroq, aniqroq tadqiq qilish metodlari ichida eng muhim hisoblanadi. Eksperiment metodi yordamida sun'iy tushunchalarning shakllanishi, nutqning o'chishi, favqulottda holatdan chiqarish, muamala vaziyatini hal qilish jarayonlari, shaxsning his-tuyg'ulari, xarakteri va tipologik xususiyatlari o'rganiladi. Inson psixikasining nozik ichki bog'lanishlari, munosabatlari murakkab mexanizmlari tekshiriladi. Buning uchun eksperiment materialini tekshiruvchi sinchikovlik bilan tanlashi, ob'ekt tarzda har xil holat va vaziyatlarni yaratishi, bunda sinaluvchining yoi, aql-idroki, xarakter xususiyati, his-tuyg'usi, qiziqishi va saviyasiga, turmush tajribasiga, ko'nikma va malakalariga e'tibor berishi lozim.

Eksperiment metodi. O'z navbatida tabiiy laboratoriya metodlariga ajratiladi. Tabiiy metod psixologik-pedagogik masalalarni hal qilishda qo'llaniladigan. Bu metodning ilmiy asoslarini 1910 yilda rus psixologi A.F.Lazzurskiy ta'riflangan. Tabiiy metoddan foydalanishda ishlab chiqish jamolari a'zolarining, ilmiy muassasalari xodimlarning, o'qituvchilar, keksaygan kishilarning psixolog o'zgarishlari, o'zaro munosabatlari, ishchanlik qobiliyatlari mutaxassislikka yaqqolliigi muomilalaroini hal qilish nazarda tutiladi. Tabiiy sharoitlarda inson psixikasini o'rganishda sinaluvchilar (bog'cha bolalari, maktab o'quvchilari, ishchilar, dehqonlar, ziyolilar, biznesmenlar, fermerlar, ilmiy hodimlar va hokazolar)ning bexabar bo'lishi ta'lim jarayonida berilayotgan bilimlar tadqiqot maqsadi muvofiqlashtirilishi, katta yoshdagi odamlarga tarbiyaviy ta'sir o'tkazish (interaksiya) kundalik mehnat tarzi doirasida amalga oshirilishi, zavot va fabrikada emas moddiy maxsulot ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilishi lozim.

Laboratoriya (kolinika) metodi. Ko'pincha individual (goho guruh va jamoa) shaklida sinaluvchilardan yashirmay, maxsus psixologik asboblari, yo'l-yo'riqlar, tavsiyalar, ko'rsatma va ilovalardan foydalanadigan asboblari, murakkab elektron hisoblash mashinalari (display)lar, qurilmalar, moslama va jihozlar mavjud. Ko'pincha detektorlar, elektron va radio o'lchagichlar sekundamir, refleksometr, xronarefleksometr, lyuksometr, anomatoskop, taxistoskop, audiometr, eksesteziometr, elektromognograma, elektroensefalogramma kabilardan foydalaniladi.

Laboratoriya metodi yordami bilan diqqatning sifatleri, sezgi, idrok, xotira va tafakkurning xususiyatlari, emotsional hamda irodaviy va aqliy zo'riqish singari murakkab psixik holatlartekshiriladi. Ko'pincha laboratoriya sharoitida kishilar (uchuvchi, shavyor, operator, elektronchilar) va kutilmagan tasodifiy vaziyatlari (halokat, portlash, izdan chiqish, shovqin ko'tarilishi)ning modellari yaratiladi. Asboblarning ko'rsatilishi bo'yicha o'zgarishlar, rivojlanish dinamikasi, jismoniy va aqliy toliqish, emotsional irodaviy, asabiy zo'riqish, jiddiylik, tanglik qanday sodir bo'layotganligini ifodaviy ma'lumotlar olinadi.

Tajriba (eksperiment) aniqllovchi, tarkib toptiruvchi (tarbiyalovchi) va tekshirish (nazorat) qismlarga bo'linadi. Eksperimentning aniqllovchi qismida psixik xususiyat, jarayon yoki holat, o'yin, mehnat, o'qish kabi faoliyatlar tadqiq qilinadi. Tadqiqot ob'ektining aynan shu paytdagi holati, imkoniyati aniqlanadi, lekin tekshiruvchi sinaluvchiga sub'ektiv taxsir o'tkazmaydi. Shu pallada sinaluvchiga, xatto yo'lovchi savollar ham bermaslik eksperimentningg prinsipi hisoblanadi.

Tarkib toptiruvchi (shakllantiruvchi) eksperimentda (tajribada) sinaluvchilarda biror fazilatni shakllantirish,shuningdek, ularga maqsadga muvofiq muayyan malaka, yo'l yurish va usulni o'rgatish rejalashtiriladi. Eksperiment yakka, guruh va jamoa tarzida o'tkazilishi mumkin. Buning uchun tajriba materialining hajmi, ko'lami, qancha vaqtga mo'ljallanganligini, nimalar o'rgatilishi, sinaluvchilarni qancha vaqtga mo'ljallanganligi, nimalar o'rgatilishi, sinaluvchilarni psixologik jihatdan tayyorlash oldindan belgilab qo'yilishi shart.

Tekshirish yoki nazorat eksperimentida (tajribasida) tarkib toptiruvchi (shakllantiruvchi) bosqichda shakllantiruvchi usul, vosita, yo'l-yo'riq, ko'nikma, malaka va shaxs fazilatlarining darajasining barqarorligini aniqlash, topshiriqlar beriladi. Tekshirish (nazorat) tajribasi orqali tarkib toptiruvchi sinaluvchiga mutlaqo yordam berishi mumkin emas, aks holda tadqiqot o'tkazish prinsipi buziladi.

Aniqlovchi, tarkib toptiruvchi va tekshiruvchi (nazorat) tajribalarda yig'ilgan ma'lumotlar, miqdorlar matematik statistik metodlardan foydalangan holda ishlab (hisoblab) chiqiladi, shuningdek, miqdoriy tahlil o'tqazishga tayyorgarlik ko'riladi. Statistik metodlar yordamida insonning bilish jarayonlari (sezgi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, hayol) bilan uning individual tipologik xususiyatlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqligi va ta'xsiri (koppelyaksiyasi) bilish jarayonlarining his-tuyg'u bilan boshqarilishi, aql-zakovat omillarini tahlil qilish amalga oshiriladi.

Hozir injener psixologlar matematiklar bilan hamkorlikda inson psixikasining modelini yaratish ustida tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar, shuningdek, mediklar, fiziologlar, kibernetiklar psixikani dasturlashtirishni nihoyasiga etkazmoqdalar. Ishlab chiqarishdagi "sun'iy intellektlar", robotlar, EHMlar ana shu izlanishlarning dastlabki samarasi hisoblanadi.

Biografiya (tarjimai hol) metodi. Inson psixikasini tadqiq etish uchun uning hayoti, faoliyati, ijodiyoti to'g'risidagi og'zaki va yozma ma'lumotlar muhim ahamiyatga ega. Bu borada kishilarning tarjimai holi, kundaligi, xatlari, esdaliklari, o'zgalar ijodiga bergan baholari, tanbehlari, taqrizlari alohida o'rin egallaydi. Shu bilan birga o'zgalar tomonidan to'plangan tarjimai hol haqidagi materiallar: esdaliklari, uzgalar ijodiga bergan baholari, tanbehlari, taqrizlari alohida o'rin egallaydi. Shu bilan birga o'zgalar tomonidan to'plangan tarjimai hol haqidagi materiallar: esdaliklar, xatlar, rasmlar, tavsiflar, baholar, magnitafon ovozlari, fotolavhalar, hujjatli filmlar, taqrizlar, o'rganilayotgan shaxsnitolaroq tasavvur etishga xizmat qiladi.

Tarjimai hol ma'lumotlari inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatishda, uning suhbat va tajriba metodlari bilan o'rganib bo'lmaydigan jihatlarni ochishga yordam beradi. Masalan, mazkur ma'lumotlartorqali ijodiy hayol bilan bog'liq jarayonlar: shariat, musiqa, nafosat, tasviriy san'at, texnik ijodiyotning nozik turlari va kashfiyotdagi tafakkurning o'ziga xosligini, shaxsning ma'naviyat, qadriyat, qobliyat, iqtidor, iste'dod singari fazilatlarini o'rganish mumkin. Inson ongining hissasi, namoyon bo'lishi, rivojlanishi, o'ziga xos va ijtimoiy xususiyatlari atoqli odamlar bildirgan mulohazalarda o'z ifodasini topadi. Allomalar to'g'risidagi ma'lumotlar zamondoshlari, izdoshlari, safdoshlarining ta'rifu tavsiflari orqali avloddan avlodga o'tadi.

Biografik ma'lumotlar odamlarning o'zini o'zi tarbiyalashi, nazorat qilishi, iroda etishi, o'zining uslubini yaratishi, kamolot cho'qqisiga erishishi jarayonida na'muna vazifasini o'taydi.

Anketa metodi. Umumiy psixologiya fanida eng qo'llaniladigan metodlardan biridir. Uning yordamida turli yoshdagi va kasbdagi odamlarning psixologik xususiyatlarini, narsa va hodisalarga munosabati o'rganiladi.

Anketa, odatda, uch xil tuziladi. Ularning birinchi xili anglashilgan mottivlarni aniqlashga mo'ljallangan savollarni aniqlashga mo'ljallangan savollardan tuziladi. Ikkinchi hilida xar bir savolning bir nechtdan tayyor javoblari beriladi. Uchinchi xil anketada sinaluvchiga yozilgan to'g'ri javoblarni ballar bilan baholash tavsiya etiladi va shakalali anketa deb ataladi. Anketadan turli yoshdagi va kasbdagi odamlarning layoqatlarin, muayyan sohaga qiziqishlari va qobiliyatlarini, o'ziga, tengdoshlariga, hamkasblariga, katta va kichiklarga munosabatlarinitaniqlash maqsadida keng ko'lamda foydalaniladi. Tarqatilgan anketalar yig'ishtiriladi va elektron hisoblash mashinalarida hisoblab chiqiladi, atroflicha miqdoriy tahlil qilinadi, so'ngra tadqiqotga yakun yaasalib, ilmiy va amaliy yo'zsinda xulosalar chiqariladi. Anketa metodi inson psixologiyasini o'rganish uchun boy material to'plash imkonini beradi. Lekin unda olinadigan ma'lumotlar doimo zolisona xususiyatiga ega bo'lavermaydi.

Sotsiometriya metodi. Bu metod kichik guruh a'zolari o'rtasidagi bevosita emotsional munosabatlarni o'rganish va ularning darajasini o'lchashda qo'llaniladi. Unga amerikalik sotsiolog asos solgan. Mazkur metod yordamida muayyan guruhdagi har bir a'zoning o'zaro munosabatlarini aniqlash uchun uning qaysi faoliyatida, kim bilan qatnashishi so'raladi. Olingan ma'lumotlar matritsa, grafik, sxema, jadval shaklida ifodalanadi. Ulardagi miqdor ko'rsatishlari guruhdagi kishilarning shaxslararo munosabatlari to'g'risida tasavvur hosil qiladi.

Umuman aytganda, sotsiometriya metodidan turli yoshdagi, kasbdagi, jinsdagi, saviyasi har xil kishilar guruhlaridagi psixologik qouninyatlar, mexanizmlar va yondashuvlarni tadqiq etishda unumli foydalansa bo'ladi.

Umukmiy psixologiyada qiyoslash metodi bilan bir qatorda longetyud (uzluksiz) metodi ham keng ko'lamda qo'llaniladi. Ushbu metodning boshqa metodlardan farqli tomoni shundan iboratki, uning yordamida bir yoki bir necha sinaluvchilar uzoq muddat, hatto 10 yillar davomida (A.Termenning yillik uzluksiz tajribasi hozircha rekordl hisoblanadi) tekshiriladi. Longetyud metodididan AQShlik A.Termen, nemis psixologik V.Shtern, fransuz R.Zazzo va Sh.Byuller, rus psixologlari N.A.Menchinskaya, A.N.Gvozdyob, N.S.leytis, V.S.Muxina va boshqalar ko'p davrlardan beri unumli foydalanib keladilar. Mazkur metod orqali har xil jinsli egzaklar (xasan-xusan, fotima-zuhra) yoki aralash jinsli (xasan-zuhra, fotima-xusan) qo'shaloqlar kuzatilgan. Shuning uchun bir talay tadqiqotlarning "ona kundaligi" (N.A.Menchinskaya, V.S.Muxina) deb nomlanishi benjiz emas. Uzoq muddat davomida muayyan bir shaxsni (kichik guruhni) kuzatish sinaluvchida yangitdan paydo bo'layotgan fazilatlarining taraqqiyot dinamikasi, uning xulq-atvoridagi illatlar (me'yyordagi xatti-harakattdan chetga og'ish) va ularning oldini olish muammolari yuzasidan material yig'ish, shuningdek, murakkab psixologik munosabatlar, ichki bog'lanishlar, qonuniyachtlar, mexanizmlar to'g'risida mukamml, ishonchli, barqaror ma'lumotlar to'plash imkonini yaratadi. Genetik metodi yordami bilan tadqiqot davomida to'plangan ma'lumotlar yaxlit xolda maqsadga muvofiq yo'nalishda sharxlanadi. Mazur metodddan foydlanishdan asosiy maqsad, avvalo, sinaluvchida yangiddan vujudga kelgan shaxsga oid fazilatlarining shakllanishi va bilish jarayonlari o'zgarishiga tajriba natijaolariga asoslangan holda ta'rif hamda tasnif berishdir. Shuning bilan

birga inson ruhgiyatida yangiddan vuduga kelayotgan shaxs fazilati va xususiyatining namoyon bo'lishi davri, bosqichi hamda ba'zi bir mashaqqatli daqiqaga, lag'zaga, sanaga qo'shimcha sharxberish imkoniyati tug'iladi. Genetik metodiga asoslangan shaxs ruhiyatiga o'zgarishlar bilan taraqqiyot bosqichi o'rtasida "vertikal" yo'nalishdagi aloqa manbai aniqlanadi.

Donalash metodi yordami bilan tadqiqot ob'ektiga kirgan shaxs psixikasiga aloqador barcha o'zgarishlar, o'ziga xoslik, o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'sir, izchillik, uyg'unlik o'rtasida "gorizontal" yo'nalishdagi munosabat o'rganiladi. Jumladan, boshqa odamlar nutqini idrok qilish uchun sezgi, idrok, xotira, tafakkur jarayonlarining bir davrda birga qatnashishi bunga yorqin misoldir. Mazkur jarayonda har qaysi bilish jarayonining ulushi donalanadi yoki uning ahamiyati alog'ida ta'kidalandi, ularning o'zaro bog'liqligi asoslab berildi.

Matematik statistika va extimollar nazariyasining psixologiya sohasida qo'llanilishi va unda erishilgan muvaffakiyatlar avvalo xar bir metodning ishonchlilik darajasini aniqlash, kolaversa, to'plangan ma'lumotlarning kay darajada asosli va valid ekanligini isbotlashga yordam beradi.

Modellashtirish metodi kuzatish, so'roq, eksperiment yoki boshqa usullar yordamida o'rganilayotgan xodisaning tub moxiyati ochilmagan sharoitlarda qo'llaniladi. Bunda usha xodisaning umumiy xossasi yoki asosiy parametrlari modellashtirilib, usha model asosida tadqiqotchini kiziktirgan jixat o'rganiladi va xulosalar chikariladi.

Modellar texnik, mantikiy, matematik yoki kibernetik bo'lishi mumkin. Matematik model asosida o'rganilgan xodisaga mashxur tadqiqotchilar Veber-Fexnerlarning sezgirlikning kuyi va yuqori chegarasini aniqlashga qaratilgan matematik formulasi vash u asosda to'plangan ma'lumotlar tahlilini misol qilish mumkin. Mantikiy modellar yordamida ko'pincha inson aqli va tafakkuri jarayonlari va qonunlarini xisoblash mashinalari va printsiplari bilan kiyoslash orqali tuzulgan g'oyalar va simvollar ishlatiladi. Kibernetik modellashtirishda esa g'oyalar psixologiyasini EXM dagi matematik programmashtirish tamoyillariga moslashtirish nazarda tutiladi. Hozirgi zamon psixologiyasida ilmiy tadqiqot ishlari oldiga kuyiladigan yana bir muxim talab psixik faktlarni o'rganishda genetik printsipga amal qilishdan iboratdir. Genetik metodddan psixologik tadqiqotda foydalanish namunalari L.S.Vigotskiyning ishlarida berilgan. Egotsentrik nutq kichkina bolaning uz-o'ziga qaratilgan nutqidir.

Aqliy xujum guruxlararo ishlarda qo'llaniladigan, ko'plab g'oyalarni ishlab chqkish mumkin bo'lgan metoddur. Bu xakikatdan xam talabalarning o'quv jarayonida faol ishtirok etishlari turli g'oyalarni bayon qilish chogida boshqalarni xam kizgin ishga yllashlari, ilxom Bilan ishlashlariga imkon beruvchi va unga ragbatlantiruvchi metoddur. aqliy xujum shuning uchun xam faollashtirishning muxim usuliki , unda tanxo ishlash mumkin emas , birgina g'oya guruxning barcha ishtirokchilarini bir xilda o'ziga tortib oladi.

O'qituvchi mavzu yoki savolni ajratib olishi zarur , keyin esa o'quv faolligi 5-10 dakiika oraligidagi vaqt chegarasida engillashtiriladi.

Aqliy xujum turli tarzda qo'llanilishi mumkin: Masalan ,qandaydir mavzuni muxokama qilish uchun YAngi savol kuyish yoki istalgan qandaydir muammoni xal etish uchun.

Fikrlar xujumi bevosita jamoa bo'lib (fikrlar xujumi)(«mozgovaya ataka»)olib borish mumkin kadar kata miqdordagi g'oyalarni yigish talabalarni Ayni bir xil fikrlash inertsiyasidan xoli qilish ,ijodiy vazifalarni echish jarayonida dastlab paydo bo'lgan fikrlarni engishdir.

Bu metod dastlab A.F.Osborn tomonidan tavsiya etilgan .Bu metodning asosiy tamoili va koidasi baxs ishtirokchilari ishlab chiqqan g'oyalar tankidini mutlok takiklash, xar qanday lukma va xazil -mutoibani ragbatlantirishdir.Bu metoddan foydalanishning muvofakiyati kup jixatdan o'qituvchi, ya'ni mashg'ulot raxbariga bog'liq.

«Fikrlar xujumi» ishtirokchilari miqdori 15 kishidan oshmasligi kerak. Mashg'ulotning davomiyligi bir soatni tashkil etadi.

YAlpi «fikrlar xujumi». Bu metod J.Donal'd Filips tomonidan ishlab chiqilgan.U kata guruxlarda (10dan 20 tagacha bo'lgan) YAngi g'oyalar ishlab chqkish samaradorligini sezilarli darajada oshirishni ta'minlaydi. Barcha ishtirokchilar kichik-kichik 5 kishidan iborat guruxlarga buliniadi va xar bir kichik gurux xal kilinadigan ijodiy vazifa va muamo buyicha 15 dakika davomida mustaqil ravishda o'zaro «Fikrlar xujumi» utkazadi. SHundan sung xar bir kichik gurux vakili uz guruxlarida ishlab chiqilgan g'oya haqida axborot beradilar va o'qituvchi raxbarligida jamoa bo'lib unga baxo beradilar va ulardan eng yaxshilari, betakrorlari tanlab olinadi.

Fikrlarning shiddatli xujumi destruktiv berilgan baxo bilan dialogdan iboratdir. Bu metod E.A. Aleksandrov tomonidan t aqlif qilingan.G.YA. Bush tomonidan o'zgartirilib yulga qo'yilgan. Dialogning moxiyati shundaki, jamoa bo'lib g'oyalar ishlab chqkishda ishtirokchilarning ijodiy imkoniyatlari faollashtiriladi a unga zid g'oyalar kuyiladi.

Tarmoqlar metodi (klaster)fikrlarning tarmoklanishi bu –pedagogik strategiya bo'lib,u o'quvchilarni Biron –bir mavzuni chuqur o'rganishlariga yordam berib,ularni mavzuga taa'lukli tushuncha yoki aniq fikrni erkin va ochik ravishda ketma ketlik Bilan uzviy bog'langan xolda tarmoklanishga urgatadi.

Bu metod biron mavzuni chuqur o'rganishdan avval o'quvchilarning fikrlash faoliyatini jadallashtirish xamda kengay tirishga xizmat qilishi mumkin. SHuningdek, o'tilgan mavzuni mustahkamlash, yaxshi uzlashtirish, umumlashtirish xamda o'quvchilarni shu mavzu buyicha tasaavvurlarini chizma aqlda ifodalashga undaydi.

Mavzu bo'yicha asosiy masala (savollar)

2.1. Psixika materiya evalyutsion taraqqiyotining maxsuli.

2.2. Hayvonlar xatti – harakatlarining formalari.

2.3. Inson ongning tarixiy taraqqiyoti.

2.4. Ong psixologiya kategoriya sifatida.

Tayanch so'z va iboralar.

Psixologiya, psixika, ruxiyat, jarayonlar, sezgi, idrok, xotira, hayol, nutq tafakkur, mulokat, intellekt.

2.1. Savol bayoni. Psixikaning filogenetik taraqqiyoti.

Psixikaning taraqqiyoti haqida so'zlaganda: 1) hayvonlar psixikasining taraqqiyotini, 2) odam ongining tarixiy taraqqiyotini, 3) odam psixikasining yoshga qarab taraqqiy qilinishi nazarda tutiladi.

Yuqorida ko'rsatilganidek, psixika organik hayotning taraqqiyoti jarayonida paydo bo'lgan. Organik materiyaning anorganik materiyadan farq qiladigan xususiyatlaridan biri shuki, organik materiya seskanuvchidir, ya'ni tashqaridan bo'lgan ta'sirlarga seskanib javob beradi. Muhitning ta'siri bilan qo'zg'aladi. Masalan, bittagina hujayradan iborat bo'lganamyoba tashqi ta'sirga javob berar ekan, shu ta'sirga qarab harakatlanadi yoki undan qochadi.

Organik materiyaning bundan buyongi taraqqiyot bosqichlarida yangi xossa – sezuvchanlik, sezish xossasi paydo bo'ladi, ya'ni organizmga ta'sir etadigan narsalarning xossalarini aks ettiruvchi sezish qobiliyati paydo bo'lgan. Bu sezish xossasi nerv sistemasining kurtaklariga ega bo'lgan hayvonlar vujudga kelgan vaqtda, balki undan ham ilgariroq eng boshlang'ich shaklda paydo bo'lgan A.N.Leontev gipotezasiga ko'ra, sezuvchanlik "... genetik jihatdan olib qaraganda muhitning organizmni boshqa ta'sirlar bilan bog'lovchi, ya'ni organizmning muhitda oriyentirovka qilishga yordam beruvchi signallik vazifasini o'tovchi ta'sirlarga seskanuvchanlikdan boshqa narsa emas". A.N.Leontev seskanuvchanlikdan sezuvchanlikka o'tish boshqacha hayot tarixi bilan bog'liq deb ko'rsatadi va yuksak tashkil topgan hayvonlarda sezuvchanlik taraqqiy etadi, sezgi a'zolari tarkib topadi, dep ko'rsatadi.

Sezish qobiliyatining paydo bo'lishi psixika taraqqiyotidagi dastlabki davrdir. Keyinchalik hayvonlar nerv sistemasining taraqqiysiga va jumladan sezgi organlarining taraqqiysiga qarab, tashqaridan bo'ladigan ta'sirni aks ettirish, sezish qobiliyati o'sib, tobora murakkablasha bordi.

Nerv sistemasi sezgi organlarining taraqqiyoti, shu bilan birga hayvonlar psixikasining taraqqiyotiga, hayvonlarning hayot kechirish tarziga, shu hayvonlarning qayerda, qanday yashashiga, qanday oziqlanishiga, qanday ovqat topishiga, kimga qarshi kurashishiga va shu kabilarga bog'liqdir.

Psixikaning rivojlanishi xaqida gapirishdan oldin «rivojlanish» tushunchasiga ta'rif berish kerak. Rivojlanish bu harakatlanish, uzgarishdir. Rivojlanish ilgarilab boradigan oddiydan murakkabga, pastdan yukoriga qarab boradigan uzgarishlar. Bu inkirozga regrezga degradatsiyaga qarama-qarshi bo'lgan jarayondir.

Rivojlanish qonuni umumiy xarakterga egadir. Tabiat rivojlanadi, ishlab chikarish usullari kishilarning ijtimoiy hayot formalari rivojlanadi. Shuningdek psixika xam rivojlanadi. Psixika rivojlanishini, umumkan tirik organizmlar rivojlanishi kabi ikki planda o'rganish mumkin: filogenez planida va ontogenez planida.

Filogenez – organizmning oddiy shakllaridan tortib xozirgi zamon kishisiga kadar butun bir biologik rivojlanish jarayonida yuz bergan uzgarishlardir.

Ontogenez – xar bir individumning hayoti davomida uning tugilishidan tortib to ulgunga kadar sodir bo'lgan uzgarishlar yigindisidir.

Xar bir kishining psixik rivojlanishi uning organizmi rivojlanishi bilan bog'liqdir, albatta va uz yoshiga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Birok psixikaning rivojlanishida jamikiy materiya, jonsiz anorganik materiyadan tortib, to materiyaning yuksak xamda murakkab formasi – inson miyasigacha moddiy olamning umumiy xususiyati bulmish aks ettirish xususiyatiga, ya'ni ta'sirlarga javob qaytarish kobiliyatiga egadir. . Jonsiz tabiatda harakat jism yoki moddalarnining o'zaro mexaniq, fizik yoki ximiyaviy munosabatlari tarzida namoyon bulishi muki. Tirik materiyaga utishda materiya harakatining formalari xam sifat jixatidan uzgaradi. Tirik materiyaga aks ettirishning biologik formalari xosdir, tirik materiya tarakkiyotining ma'lum boskichida esa aks ettirishning sifat jixatidan yangi formasi bulmish psixika yuzaga keladi. Xozirgi davrda majud organizmlarda biz aks ettirishning uzoq evolyutsion tarakkiyot natijasida vujudga kelgan juda kup formalarini – seskanuvchanlikdan boshlab, to unining ancha yuksak formalari psixik hayotininig kurinishlari bumish sezgi, idrok, xotira, tafakkurlarni xam uchratamiz. Xamma tirik organizmlar, o'simliklaridan tortib xayvonlargacha evolyutsiyaning barcha boskichlarida aks ettirishning biologik formasi bo'lgan seskanuvchanlik xususiyatga egadirlar. Seskanuvchanlik tirik organizmlarning biologik axamiyatiga ega bo'lgan (biotik) ta'sirlarga javob qaytarish kobilyatidir.

Biotik faktorlarga maxsus harakatlar bilan reaksiya qilish o'zlariga tropizm yoki taksislar deb ataladi. Tropizmlar xar xil bo'ladi: fototropizm tirik organizmning yorug'lik ta'sirida harakatga kelishidir; termotropizm tirik organizmning issiqlik ta'siri ostida harakat qilishga maylligidir; xemotropizm tirik organizmning ma'lum fizik-ximiyaviy muxitni tanlab olishga bo'lgan maylligidir; topotropizm tirik organizmning mexaniq qo'zg'atuvchi ta'siri ostida harakat hiliga maylligidir vas hu kabilar. O'simliklarda aks ettirishning biologik formasi faqatgina tropizmlarda iborat bo'lib, ular o'simliklarning o'z-o'zini boshqarishiga imkon beradi.

2.2. Savol bayoni. Hayvonlar xatti-harakatlarining formalari.

Taraqqiyot davomida psixikaning ejng sodda ko'rinishidan inson ongigacha bo'lgan taraqqiyot bir qancha bosqichlardan iborat bo'lgan. Tirik organizmlarda uzluksiz o'zgarib turuvchi hayot sharoitiga muvofiqlashuvini taxminlaydigan harakat formmalari, harakatning instinktitv shakli, harakatning individual shakli va harakatning intellektual shakli maydonga keldi.

Harakatning instinktiv shakli deganda biz hayvonlarda tug'ma yo'l bilan tayyor holda beriladigan va ularning tashqi olamga muvofiqlashuvini

ta'minlaydigan harakatlar shaklini tushunamiz. Bu tushunchani mashhur rus fiziologik akademik I.P.Pavlov tomonidan tushuntirib berilgan. Hayvonlarning instinktiv harakat shakllari nihoyatda mustahkamlangan, nisbatan juda sekin o'zgaradigan harakatlardir.

Harakatning individual shakllari xuddi harakatning instinktiv shakllari kabi hayvonlarning doimo o'zgarib turuvchi tashqi muhitga muvofiqlashuvini ta'minlovchi mehanizmlardandir.

Emotsional taraqqiyotning yuksak bosqichidagi ayrim hayvonlarda harakatning intellektual shakli paydo bo'ladi. Bu yuksak taraqqiyotga erishgan maymunlar, delfinlar va itlardagi odam ongiga o'xshash farosat bilan bog'liq bo'lgan hatti-harakat shakllaridir.

Instinktlar hayvonlarning o'z ehtiyojlarini qondirish uchun qiladigan murakkab tug'ma harakatlardir.

Ovqatlanish instinkti. Bu instinkt hayvonning o'zi uchun zarur ovqat qidirib topish, ovqat g'amlash va shu kabi harakatlarida zohir bo'ladi.

Saqlanish instinkti. Bu instinkt hayvonlarning dushmandan saqlanish tug'ma usullarida va dushmanga hujum qilish qobiliyatida zohir etadi.

Nasl qoldirish instinkti. Bu instinkt jumladan, ota-onalik instinkti sifatida yaqqolroq ko'rinadi. Hayvonlar o'z bolalarini parvarish qilish tug'ma mahoratiga ega bo'lib, u naslining kelajagi haqida g'amxo'rlik qiladi.

Poda (to'da) bo'lib yurish instinkti. Bu instinkt hayvonlarning turli usullar bilan o'zaro aloqa qilishida va xilma-xil shaklda birgalashib yashashida zohir bo'ladi.

Instinktlar mash qilish yoki o'rganish yo'li bilan hosil bo'lmaydi – ular ota-onadan naslga biologik irsiyat sifatida o'tadi. Instinktlarning nerv-fiziologik asosi – shartsiz reflekslardir. I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, instinktlar shartsiz reflekslarning o'zi-yu, lekin ancha murakkab turidir. I.P.Pavlov bunday deydi: "Hozirgi vaqtda instinktlarning ham reflekslardan iborat ekanligi, faqat biroz murakkabroq reflekslar ekanligi yetarli aniqlangan deb hisoblash mumkin".

Instinktlar - bir qancha shartsiz reflekslardan iborat bo'lgan reflekslar zanjiridir. Bu reflekslardan har birining harakatga kelan payti navbatdagi refleks uchun qo'zg'ovchi bo'ladi.

Ko'nikma – hayvonlarning individual hayoti davomida paydo qiladigan harakatlardir. Ko'nikma hosil qilish hayvonda shartli reflekslarning birinchi yoki butun bir sistemasini hosil qilish demakdir. Hayvonlar ko'nikmalar hosil qilish tufayli, tashqi muhitning o'zgaruvchi sharoitiga chaqqonroq va yaxshiroq moslashadigan bo'lib qoladi.

Hayvonlar psixikasining paydo bo'lishi va o'sib taraqqiy qilinishi yuksak darajada taraqqiy etgan psixikaning, ya'ni faqat insonga xos bo'lgan ongning ilk tarixi arafasi desa bo'ladi.

2.3. Savol bayoni. Inson ongning tarixiy taraqqiyoti.

Inson ong egasi bo'lganligi tufayli hodisalarning o'zaro sababiyatlari, bog'lanishlarini va bu bog'lanishlarning natijalarini ochib ola biladi, o'z oldiga muayyan maqsadlar qo'yadi av shu maqsadlarga yarasha ish ko'zradi. Odam ongi, psixikasi yuksak darajada tashkil topgan materiyaning, ya'ni miyaning xossasidir.

Shu bilan birga, odam ongini ijtimoiy hayot sharoitiga bog'lagan holda taraqqiy qiladi. Ong insonning eng avvalgi ota-bobosi qurol yasab, mehnat qila boshlagan va shu sababli ijtimoiy hayot kechira boshlagan paytdan e'tiboran paydo bo'lgan.

Odamning eng avvalgi ota-bobolari to'da-to'da bo'lib yashagan. Mehnat jarayonida insonni jamiyatiga yaqinlashtiradi. Odam tashqi tabiatga ta'sir etib va uni mehnati bilan o'zlashtirish jarayonida o'zining tabiatini ham o'zgartirib boradi. Odamning eng avvalgi ota-bobolari mehnat jarayonida qayta tuzilib odam organizmi takomillashib borgan.

Inson ongining taraqqiy qilishida so'zsiz mehnat jarayoni muhim rol o'ynaydi. Avlod-ajdodlarimiz mehnat qilish natijasida o'z ehtiyojlari uchun kerak bo'lgan buyumlarni tabiatdagi bor bo'lgan yog'och, tosh kabilardan yasash natijasida ularning onglari takomillashib borgan.

Barcha kishilar tevarak-atrofdagi dunyoni seza va idrok eta oladilar. Barcha kishilarda xotira va hayol bor, barcha kishilar fikrlaydilar va til vositasi bilan o'zaro aloqa qiladilar. Barcha kishilar turli xislarni ko'ngildan kechiradilar va o'z irodalarini namoyon qiladilar.

Odam ongining ayrim tomonlari va funksiyalari tarixan taraqqiy qilib kelgan. Kishilarda faqat ularning o'ziga xos bo'lgan, ehtiyojlar vujudga keldi va taraqqiy etdi.

Ehtiyoj odamning kun kechirishi, yashashi va kamolga yetishi uchun zarur narsalarning hammasi demakdir.

Odam yashash, hayot kechirish uchun o'z ehtiyojlarini qondirishi lozim. Ehtiyoj hayvonlarda ham bor. Ammo hayvonlarda faqat biologik, tug'ma ehtiyojlar bo'ladi, ovqatlanish, o'z-o'zini himoya qilish, nasl qoldirish ehtiyojlari bor, xolos. Odamda bu biologik ehtiyojlardan tashqari, yana yuksak ehtiyojlar – bilish ehtiyojlari, ijtimoiy, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi ehtiyojlar bor. Bu ehtiyojlar tug'ma ehtiyojlar emas, tarixan taraqqiy etgan. Ijtimoiy zot bo'lgan odamning biologik ehtiyojlari ham tarixiy taraqqiyot jarayonida sifat jihatidan tubdan o'zgargan.

Kishilarning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum shakllarining taraqqiyotiga qarab o'zgaradi.

Tarixda odam miyasi taraqqiy etishi bilan birga sezgi ko'ruv, eshituv, tuyg'u organlari, ayniqsa, yuksak kamolga erishdi. Odam musiqani, nafis suratlarni va boshqa san'at asarlarini idrok etishga qodir bo'ldi. Qo'lasosiy mehnat organi bo'lish bilan birga asosiy tuyg'u organi ham bo'lib qoladi. Odamning tarixiy taraqqiyotida uning idroki va xotira faoliyati ham takomillashib va sifat jihatidan o'zgarib turdi. Tashqi dunyodagi narsa va hodisalarni anglab-bilib, shu bilan birga kengroq va chuqurroq idrok etadigan bo'ldi, o'z faoliyatidagi tajriba mahsulini anglab-bilib esda qoldiradigan va undan anglab-bilib foydalanish qobiliyatiga ega bo'ldi.

Psixikaning yuqori bosqichi faqat insoningagina xos bo'lgan, uning eng yuksak darajasi hisoblanmish ongda o'z aksini topmoqda. Ong psixikaning yaxlit tarzda ifodalovchi yuksak shakli hisoblanib, insonda, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning maxsuli sifatida yuzaga kelgandir. U ijtimoiy maxsul bo'lishdan tashqari, unga

muayyan munosabat bildirish maqsadini ko'zlash, o'zlikni anglash kabilarni namoyon etish imkoniyatiga egadir.

Odatda adabiyotlarda ongning to'rtta ta'rifi mavjud.

1. Nominig o'zidayoq berilgan bo'lib onglash deganidir.
2. Sub'yekt bilan ob'yekt o'rtasidagi aniq fakti ajratish.
3. Odamning maqsadni qo'zg'ovchi faoliyatini ta'minlash.
4. Uning tarkibiga muayyan munosabatlarning kirganligidir.

Odatda, inson ongi uni qo'rshab to'rgan tevarak-atrof haqidagi bilimlar majmuasidan iborat bo'lib, uning tuzilishi tarkibiga shunday bilish jarayonlari kiradiki, qaysiki ularning bevosita yordami bilan shaxs o'z axborotlari ko'lamini uzluksiz ravishda boyitib boradi. Insondagi bilimlar sezgi, idrok, xotira, tafakkur, hayol singari bilish jarayonlari asta-sekin ularning tarkibiga kiradi. Harakatli hissiy tub ma'nodagi hissiy bo'lish bosqichlarga ta'lluqli bo'lish sezgi, idrok, appersepsi, tanish, bilim olish va tasavvur kabi bilish jarayonlari ko'magi asosida miyaga bevosita ta'sir o'tkazuvchilarning aks ettirishi natijasida inson ongida borliqning mazkur daqiqasida shaxsning tasavvurida ularning hissiyo manzarasi yuzga keladi. Xotira jarayoni ongda o'tmishdagi narsa va hodisalarining obrazlarini esga tushirsa u yoki bu bosh miya katta yarim sharlarning bo'limlarida aks etgan muayyan izlarini jonlantirish imkoniyatiga ega bo'lsa, hayol jarayoni esa ehtiyoj ob'yekti hisoblangan favqulotdagi davr hukmiga kirmagan obrazlar modeli namoyon etadi. Bilishning yuksak darajasida bo'lmish tafakkur jarayoni umumlashgan, ijtimoiy-xususiyatli, bilvosita va so'z olrqali ifodalanuvchi bilimlarga asoslangan holda gavdalanuvchi muomalalar yechiminin hal etishda ta'minlaydi.

Tabiatning tarkibiy qismi hisoblangan inson sut emizuvchilar olamida tanho o'zini o'zi nazorat qilishga, o'zini o'zi bilishga, o'zini o'zi boshqarish imkoniyatiga ega bo'lgan jonli jonxoddir, binobarin, u psixik faoliyatini tashkil qilishga, maqsadga yo'naltirishga, o'zini o'zi tadqiq qilishga qodir mavjudoddir. Shaxs xulq atvorini, bilish jarayonlarini aqliy va ijodiy faoliyatini, irodaviy sifatlarini, ongli ravishda oqilona baholay oladi, hamda o'zini o'zi boshqara biladi.

Har qaysi insonda hukm suruvchi "Men"likning "Menemas"likdan ajratishga intilish "o'zini namoyon qilish, o'zini o'zi ifodalash, kimligini kashf etish, o'zini o'zi takomillashtirish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'ziga o'zi ta'sir o'tkazish singari jarayonlarda" ontogenetik hayotning dastlabki taraqqiyot pallasidan, bolalikning ilk daqiqalaridan boshlab, to yetuklikning u yoki bu bosqichlarini egallash davrigacha davom etib, o'zini o'zi anglashning yuzaga kelishi bilan yakunlanadi. Lekin "Men"lik muammosining boshqa qirralari, xissiyotlari, mexanizmlari, ta'sir etuvchi omillari, yangi sifat bo'laveradi, bu jarayon komil inson (jismoniy va ma'naviy barkamollik) darajasiga erishganga qadar davom etishi mumkin. Biroq yuksak kamolot darajasiga erishish shaxsning iste'dodi, salohiyati, ishchanlik qobiliyati, aqliy va ijodiy faoliyati maxsuldorligiga bog'liq bo'lib, barcha insonlar taraqqyoit cho'qqisiga erishadi, degan ma'noni anglatmaydi. Chunki ijtimoiy hayotdagi umumbashariy talab, ehtiyoj negizida muayyan xududiy qulay (senzitiv) ham ob'yektiv, ham suyu'yektiv shart-sharoitlar taqozosi bilan jahon fani va madaniyatida keskin o'zgarishlar yaratishga qodir tarixiy yakka shaxs dunyoga

keladi. Bizningcha, komil insoniylikka erishishning o'ziga xos axloqiy, aqloiy, irodaviy, g'oyaviy tarkiblari mavjud bo'lib, tanlangan idealga intilish, kasb sodiqlik, samoviy muhabbat uning negizini tashkil qiladi. Tashqi olam taassurotlaridan mutlaqo vos kechish (g'oyibonalik), fikriy soflikka erishish (chilla), tana a'zolarini musaffolashtirish (ortiqcha moddalardan tozalash), kamfortga tortinganlik orqali shaxs oliy darajaga, ya'ni komillikka yetishi mumkin, lekin bu bosqich nisbiy xususiyat kasb etadi.

Ongning uchunchi psixologik tavsifi shaxsning maqsadini ko'zlovchi faoliyatini ta'minlashga oid ta'rifni ifodalangan bo'lib, uning yana bir funksiyasi mazkur maqsadinini yaratishga yunaltirilganini bilan boshqalardan farq qiladi. Ushbu jarayonida shaxs faoliyatining turli xususiyatli motivlari yuzaga keladi, ular inson tomonining turli xususiyatli motivlari yuzaga keladi, ular inson tomonidan chamalab chiqiladi, buning natijasida motivlar kurashi namoyon bo'ladi, bu o'rinda ustuvorlikka yerishish yetakchilikni taminlaydi, irodaviy zo'r berish oqibatida muayyan qonun qabul qilinadi, harakatlarni bajarishning izchilligi qay yo'sinda amalga oshirishi hisobga olinadi, maqsadni qaror toptirishga to'siq vazifasini o'tovchi fikriy g'ovlar (to'siqlar) bartaraf etiladi va unga mutanosib o'zgarishlar kiritiladi, samaradorlikni oshirish uchun ba'zi bir tuzatishlar amalga oshiriladi.

Maqsadni ko'zlovchi faoliyatning amalga oshirilishi jarayonida, uning muvofiqlashuvida, voqelik yo'naltirishda ob'yektiv va sub'yektiv sabablariga ko'ra ayrim nuqsonlarga yo'l qo'yilishi, buzilishi, vujudga kelishi ong funksiyasini zayiflashuvini bildiradi. Faoliyat ongli munosabatni taqozo etganligi tufayli uning tarkibiy qismlari bajarilishida ayrim kamchilikka yo'l qo'yilsa, bu holat ongning nazorat funksiyasi izdan chiqqanligini anglatadi.

Ongning so'nggi (to'rtinchi) tavsifi uning tarkibiga muayyan darajadagi, ma'lum tizimga hos emotsional (hissiy) munosabatlar qamrab olinganligini aks etiradi. Shaxs ongiga muqarrar ravishda turli tuman his-tuyg'ular (xar xil darajali, ijobiy, salbiy, barqaror, statik, dinamik), kechinmalar, stress, effekt holatlar to'g'risidagi axborotlar oqimi kela boshlaydi. Shaxsning boshqa kishilarga, tabiatga, jamiyatga, ashyolarga nisbatan munosabatlari mavjud me'zonlarga asoslansa, muayyan qoidalarga bevosita amal qilinsa, har bir narsaga oqilona, odilona va omildorlik bilan yondashilsa, ongning nazorat funksiyasi hukm surayotganligidan dalolat beradi.

Shaxsdagi mo'tadillik, ruhiy sog'lomlik, ongning boshqaruv imkoniyati mavjudligini bildirib kelib, ayrim hollarda xissiyotga berilishi esa uning o'z funksiyasini bajarishdan chetlanganligini namoyish qiladi. Turli xususiyatlar munosabatlar ong nazoratida amalga oshirilsa, shaxs xulq-atvorida, faoliyatida va muomala jarayonida, xes qanday nuqsonlar chetga og'ishlar sodir bo'lmaydi. Shu narsani ta'kidlab o'tish o'rinliki, patologik holatlarni taxlil qilish, ong mohiyatining genezisini atroflicha anglab olishga xizmat qilishi mumkin. Shu boisdan ongning zaiflashuvi shaxsning xis-tuyg'ulari va munosabatlarini o'zgartiradi: sinpatiya antipatiya bilan, quvonch qayg'u bilan, optimizm pessimizm bilan vaqti vaqti bilan o'rin almashib turishi kuzatib turiladi.

Ongning yuqorida ta'kidlab o'tilgan barcha funksiyalarini namoyon bo'lishining muqarrar shartli til va nutq hisoblanadi shaxs nutq faoliyati yordami bilan bilimlarini o'zgartiradi, ajdodlar tomonidan ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davomida yuzaga keltirilgan tajribalar majmuasi tilda mustahkamlanadi, o' o'zining tafakkuri hayoti va faoliyatini boyitadi. Til alohida ob'yektiv tizim sifatida namoyon bo'lib, unda ijtimoiy-tarixiy jarayonlarda vujudga kelgan an'analar, marosimlar, qadriyatlar, g'oyalar majmuasi tariqasida ijtimoiy tariqasida ijtimoiy ongda aks ettirilgandir.

2.4. Savol bayoni. Ong psixologiya kategoriya sifatida.

Psixologiya fanining asosiy kategoriyalari ichida (shaxs, motivatsiya, faoliyat, muomala va hokazo) ong alohida o'rin egallaydi va u borliqda insonlik yuksaklik darajasini egallashga muhim zamin, kafolat negizini yaratadi. Insonni hayvonot olamidan ajralib chiqishining bosh omili ham ong hisoblanadi, xuddi shu boisdan u taraqqiyot va kamolotning eng zarur mezon, o'lchami sifatida muhim rol o'ynaydi.

Psixologik nuqtai nazardan ong olib qaralganda, u ijtimoiy-tarixiy (filogenetik) va individual (ontogenetik) taraqqiyotning mahsuli hisoblanmish insongagina xos bo'lib, psixik aks ettirishning va o'zini o'zi boshqarishning yuksak darajasi sanaladi. Ong kategoriyasi amaliy jihatdan tavsif qilinganda: a) u ham hissiy, ham aqliy obrazlarning uzluksiz ravishda o'zgarib turuvchi majmuasi sifatida, b) bevosita sub'yektning oldida uning "ichki tajribasi" tariqasida, v) amaliy faoliyatdan qutuluvchi maxsulni oldindan sezuvchi (payqovchi) psixologik xodisa tarzida hukm suradi.

Ong muammosi bir qancha fanlarning, jumladan, falsafa (uning asosiy masalasi – bu ongning turmushga nisbatan munosabatidan iboratdir), mantiq, lingvistika, etnografiya, antropologiya, sotsiologiya, neyrofiziologiya, pedagogika kabilarning tadqiqot predmetiga aylangandir. Psixologiya fani individda ongning vujudga kelishi, uning tuzilishi, rivojlanishi va hukm surishini tadqiq qiladi. Ong predmetga faollik, yo'nalganlik, intensiallik xususiyatlariga ega: a) ong doimo nimanidir tushunish sifatida; b) refleksiyaga nisbatan qobiliyatlilik; v) o'zini o'zi kuzatish, ya'ni o'zligini anglash; g) motivatsion – qadriy xususiyat yaqqolliknin yoki ravshanlikning turlicha darajasi yoki boschqichi ekanligi.

Psixologik ma'lumotlarga qaraganda, xar qaysi individning ongi noyob, betakror, ammo u ihtiyoriy emas, chunki birinchi navbatda maxsus tizimda hukm suruvchi tuzilish bilan unga bog'liq bo'lgan tashqi omillar hamda xech qanday aloqasi bo'lmagan omillar shartlangandir. Xuddi shu tufayli ongni tadqiq qilishning ikkita muhim qiyinchiligi mavjud: a) barcha psixologik holatlar individning ko'z o'ngida shunday namoyon bo'ladikim, bunda birinchidan, ular qay tariqa anglashilmoqda (ongsizlikning roli qanchalik), ikkinchidan, anglash darajasiga yetkazishning mahsus tashqi va ichki mashqi natijasida inson tomonidan anglashilinadi, uchinchidan, bevositalikda ong funksiyasida yanglishlik vujudga keladi.

O'zini kuzatish natijalariga ko'ra, ong o'zining yaqqol psixologik o'ziga xosligidan mahrumdir, chunki uning yagona alomati shundan iboratki, bunda uning sharofati bilan individ oldida (u yoki bu aniqlik, ravshanlik darajasida)

yaqqol psixologik funksiyalar mohiyatini yuzaga keltiruvchi turli holatlar, hodisalar namoyon bo'ladi. Xuddi shu boisdan ong psixika hukm surishining sifatga ega bo'lmagan umumiy sharti (sharoiti) tariqasida talqin qilingan, buning natijasida u majoziy belgilangan.

Mazkur ta'limotga binoan, ongning tuzilishi ijtimoiy-madaniy xususiyat kasb etib, insoniyatning tarixiy taraqqiyoti davomida filogenetik tarzda, ustuvor individualistik hamkorlik jarayonida ijtimoiy ustuvor individualistik tuzilishning ta'sirida, eng avvalo, ishlab chiqarish amaliyoti negizida u shakllangandir. Umumlashgan nazariyaga binoan, individ ongning tuzilishi ontogeneznning ilk davrida bolaning kattalar bilan muomala (muloqot) qilish faoliyatida o'zlashtirish (egallash, o'zniki qilib olish, o'z ma'naviy dunyosiga aylantirish jarayoni) ning sharofati bilan shakllanadi. Bunday tarzda o'zlashtirishning qat'iylilik imkoniyati filogenetik, tarixiy taraqqiyotning negezida ham mavjuddir. Predmetli faoliyatni atributi bo'lmish muomala, uning tuzilishi tarkibida aks etuvchi quyidagi asosiy hususiyatlarga, xossalarga egadir: 1) ijtimoiy kelib chiqishiva tuzilishi; 2) uning ijtimoiy reglamentatsiyasi; 3) ruhiy qurollar va alomatlar bilvositaligida ifodalanishi; 4) ikki sub'yektni o'zaro alohidaligi va betakrorligi; 5) ob'yektga yo'nalganligi kabilar.

Shaxslararo munosabatga hamkorlik faoliyatining tuzilishi ong strukturasiini vujudga keltirib, uning quyidagi asosiy xususiyatlarini aniqlashga hizmat qiladi: a) ijtimoiy hususiyati, hatto simvolik va verbal tuzilishga ega bo'lgan belgilar bilvositalanganliginiqamrab olinganligini; b) refleksiya, ya'ni o'zini o'zi tushunishiga nisbatan qobiliyatlilik; v) ichki dialogizm, ya'ni ichki nutqqa, fikrlash mexanizmi negiziga qurilishi; g) predmetlilik, ya'ni har qanday psixologik holat muayyan yaqqol tasvirlarga va alomatlarga ega bo'lishligi va hokazo.

Endi ongning psixologik tavsifidan kelib chiqqan holda uning shakllari yuzasidan qisqacha mulohaza yuritamiz. Ongning genetik jihatdan talqini ongsizlik birlamchiligini bildirib, u o'ziga xos xususiyatga ega ekanligini, inson faoliyati va xatti-harakatida muayyan jarajada rol o'ynashini tan olishni taqozo etadi. Chunki inson ongning yuksakroq shakllari uzoq ijtimoiy – tarixiy taraqqiyotning keyingi davrida vujudga kelgandir. Xuddi shu boisdan ongning paydo bo'lishi to'g'risida mulohaza yuritilganda ijtimoiy borliq, ijtimoiy taraqqiyot, ularga nisbatan munosabat uslubi asosiy mezonlar vazifasini bajarib kelgan va hozir ham xuddi shunday bo'lib qolaveradi.

Psixologik talqinga ko'ra, ongsizlik, birichidan, voqelikning hodisalari bilan shartlangan ruhiy jarayonlar, aktlar va xolatlarning majmuasi; ikkinchidan, tashqi va ichki ta'sirarga nisbatan sub'yektning o'ziga hech qanday hisobot bermasligi; uchinchidan, psixik aks ettirishning shakli, ya'ni voqelikning obrazi: tasviri, timsoli va unga nisbatan sub'yektning munosabati refleksiyaning maxsus predmeti sifatida vujudga kelmaganligi; to'rtinchidan, qismlarga ajralmovchi yaxlitlik tarkibiga ega ekanligi va hokazo.

Ongsizlikning onglilikdan farqi shuki, uning tomonidan aks ettiriluvchi voqelik sub'yektning kechinmalari bilan, uning borliqqa munosabati bilan qo'shib, aralashib ketadi. Shuning uchun ongsizlikda sub'yekt tomonidan amalga oshiriluvchi xatti – harakatlar natijasini ixtiyoriy ravishda nazorat qilish va

baholash imkoiniyati mavjud emas. ONGsizlikda voqelik sub'yektning o'xshashlik, ayniyat singari mantiqiy shakllariga asoslanib aks ettiriladi.

Bu xolat bevosita emotsional his qilish, emotsional yuqish va indentifikatsiyalashga daxldorlik tuyg'usi orqali turlicha hodisalar o'zining tuzilishi, mohiyati jihatidan o'ziga xoslikdan qat'i nazar bir tizimga birlashtiriladi, psixologik ob'yektlar o'rtasidagi u yoki bu xususiyatli alomatlar o'rtasidagi tafovutlar, mantiqiy qarama – qarshiliklar ochilmasdan namoyon bo'ladi, in'ikos etiladi.

Ongsizlikda o'tmish bilan kelajak ko'pincha bir davrda hukm surayotganday, go'yoki ular biron – bir psixik aktga bevosita birlashgan tarzda aks etiriladi, bunga tush ko'rish jarayoni yorqin misoldir. Ongsizlik borliqni bola tomonidan bilishning ilk shakllarida, ibtidoiy tafakkurda, intiutsiyada, affektiv holatlarda, sarosimaga (paniqaga) tushishda, gipnoz holatida, tush ko'rishda, odatiy harakatlarda, subsensor idrokda, ixtiyorsiz esda olib qolishda, shuningdek, intilishlarda, hissiyotda, xulq – atvorda ifodasini topib, ularning sabablari va oqibatlari shaxs tomonidan tubdan anglashilmaydi.

Ongning tuzilishi

1. Ongning tarkibi:

- A) obrazli his qilish imkoniyati;
- B) borliqdagi narsalarning qadr-qimmati;
- V) atrof-muhit ob'yektlarining ma'no kasb etishi.

2. Ongning funksiyalari:

- A) aks ettiruvchanligi;
 - B) ijodiylikning vujudga keltiruvchanligi;
 - V) baholovchanligi;
 - G) boshqaruvchanligi;
 - D) refleksivligi;
 - Ye) ma'naviyligi.
- #### **3. O'zini o'zi anglashning omillari:**
- A) oilaviy muhit ta'siri;
 - B) milliy muhit va milliy til vositalari;
 - V) ma'rifiy, madaniy, ma'naviy qurshov;
 - G) mahsus hayotiy vaziyatlar va favqulotda hodisalar.

4. Ongning hislatlari:

- A) borliq ob'yektlari va jamiyat sub'yektlari bilan munosabat o'rnatish;
- B) biosfera va neosfera hodisalarini anglash (bilish, tushunish);
- V) tabiiy va ixtimoiy holatlar hamda hodisalarga hamdardlik (empatiyaning namoyon bo'lishi).

5. Ongning xususiyatlari:

- A) reaktivligi;
- B) sezgirliги;
- V) refleksivligi;
- G) taraqqiyotning ixtiyorsizligi;
- D) polifonikligi;
- Ye) dialogizmga moyilligi.

6. Ongning turlari:

A) individual;

B) guruhiy;

V) jamoaviy;

G) etnik;

D) milliy;

Y) ijtimoiy.

SHAXS FAOLIYATINING PSIXOLOGIK TALQINI

Ajratilgan vaqt.2s.

Mavzu bo'yicha asosiy masala

3.1. Faoliyat haqida tushuncha.

3.2. Inson faoliyatining tuzilishi.

3.3. Faoliyatning asosiy turlari.

3.4. Faoliyatning o'zlashtirilishi va malakalarni egallash.

Tayanch so'z va iboralar

Shaxs, faoliyat, motiv, istak, harakat, ehtiyoj.

3.1. Savol bayoni. Faoliyat haqida tushuncha.

Faollik (lotincha "actus" - harakat, "activus" - faol so'zlaridan kelib chiqqan tushuncha) shaxsning hayotdagi barcha xatti - harakatlarini namoyon etishini tushuntiruvchi kategoriyadir. Faollik negizida paydo bo'luvchi o'zgacha sifatni, o'ziga hoslikni egallagan hatti – harakatni yuksak ko'rinishi, faqat insongagina taalluqligi orqali u psixologiya fanida faoliyat deb nomlana boshlandi. Faoliyat faollikning shaxsga xos turi sifatida vujudga kelib, o' o'zining psixologik alomatlari bilan xatti – harakatdan tafovutlanadi.

Brinichidan, faoliyatning mazmuni to'la – to'kis uni yuzaga keltirgan tabiiy, biologik va ma'naviy ehtiyoj bilan sharptlanmaganligi tufayli uning psixologik mehanizmi ham o'zgacha negizga qurilishi mumkin. Mabodo ehtiyoj motiv (lotincha mjtiv turtki, harakatga keltiruvchi degan ma'noni anglatadi) sifatida faoliyatga ichki turtki berib, uni jadallashtirishga, faollashtirishga erishsa, u vaziyatda faoliyatning mazmuni, shakllari ijtimoiy: shart-sharoit, talablar, zaruriyat, tajriba kabilar bilan belgilanadi. Shuni alohiida ta'kidlash joizki, insonni mehnat qilishga undagi motiv moddiy ovqatga nisbatan ehtiyoj vujudga kelishi tufayli tug'ilishi hodisasi muayyan darajada uchrab turadi. Aksariyat hollarda ishchi dastgohni ochlikning oldini olish uchun emas, balki jamiyat tomonidan ma'sul ijtimoiy vazifa sifatida belgilanganligi sababli boshqarishga qaror qiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, ishchining mehnat faoliyati mazmuni moddiy ehtiyoj bilan emas, balki maqsad bilan belgilanadi, bu o'z navbatida maqsadning ijtimoiy negizida yotuvchi tayyorlash ma'sulligi bilan uyg'unlashib ketadi. Modomiki shunday ekan, odam nima uchun bunday yo'sinda xatti – harakat amalga oshirgani, uning nimani ko'zlab ish qilayotgani mos kelmaydi, chunki uni faollikka undovchi

turtki, xohish – istak bilan faoliyatni yo'naltiruvchi aniq maqsad o'zaro mutanosib emas. Binobarin, faoliyat faollik manbai hisoblanmish ehtiyoj sifatiga yuzaga kelgan tarzda faollikning yo'naltiruvchisi tariqasidagi anglanilgan maqsad bilan idora qilinadi.

Ikkinchidan, faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlash uchun psixika narsa va hodisalarning xususiy ob'yektiv xossalarini aks ettirishi, qo'yilgan maqsadga erishish yo'l-yo'riqlarini aniqlab berishi joiz.

Uchinchidan, faoliyat shaxsning xulq-atvorini maqsadga qaratilgan harakatlarni ro'yobga chiqarish, yuzaga kelgan ehtiyojlarni yordamga muhtojligi yo'q faollikning imkonini beradigan boshqarishni uddalashi lozim. Shuning uchun faoliyat bilish jarayonlarisiz, irodaviy zo'r berishsiz amalga oshishi amri mahol, chunki u har ikkala omil bilan uzviy aloqaga kirishishganidagina yaratuvchanlik xususiyatini kasb etadi, xolos.

Inson faoliyati ma'lum aniq motivlar asosida yuzaga keladi. Faoliyatni yuzaga keltiruvchi motivlar odamning turli-tuman ehtiyojlari, kizikishlari va maqsadlaridir. Lekin ehtiyojlar xama vaqt xam faoliyatning motivi bulla olmaydi. Inson faoliyati kupchilik xollarda anglangan maqsad, ijtimoiy burch, ijtimoiy talablar takazosi bilan yuzaga keladi. Odam kupchilik xollarda jamiyat talablarini uz oldidagi ijtimoiy burchini bajarish maqsadida biron faoliyat bilan shugullanadi, faollik kursatadi va mexnat qiladi.

Faoliyat – anglangan maqsad bilan boshqariladigan insonning ichki psixik va tashqi jismoniy faolligidir.

Odamning xulq-atvori, faoliyati esa tamomila boshqacha xarakterlidir. Inson xayvonlar xatti-harakatlaridan fark qilib, avvalo, ijtimoiy xarakterga egadir. Inson faoliyatiga xos bo'lgan xususiyatlardan yana biri u bilish jarayonlari va iroda bilan chambarchas bog'liq bo'ladi, ularga tayanadi, bilish va irodaviy jarayonlarsiz yuz berishi mumkin emas.

3.2. Savol bayoni. Inson faoliyatining tuzilishi.

Voqelikka nisbatan munosabatning muhim shakli sifatida faoliyat inson bilan uni qurshab to'rgan olam (borliq) orasida bevosita aloqa o'rnatadi. Tabiatga, narsalarga o'zga olamlar ta'sir ko'rsatishi ham faoliyatning qudrati bilan ro'yobga chiqadi.

Inson faoliyatga yo'naltirilgan maqsadga erishish uchun shu yo'lda harakat qilishi tufayli xususiy vazifalarni bajarishga kirishadi. U o'z oldida to'rgan maqsadni amalga oshirish uchun ma'lum vaqt oralig'ida u yoki bu amalni bajaradi. Biron matnni kompyuterda tayyorlash uchun inson oldin uni elektr tokiga ulaydi, ekranni ishga sozlaydi, uning tugmachalarini bosish orqali harf va so'zlarni teradi, so'ngra ma'lum ma'no anglatuvchi matn paydo bo'ladi.

Psixologiyada faoliyatning alohida bir xususiy vazifasini bajarishga mo'ljallangan, nisbatan tugallangan qismi (unsuri), tarkibi harakat deb nomlanadi. Masalan, kompyuter texnikasidan foydalanish harakatlari amalga oshiriladigan ishlardan tarkib topadi. Harakatlar natijasida odam borliqdagi narsalar hususiyati, holati, fazoviy joylashuvini o'zgartiradi. Mazkur jarayon nafaqat harakat yordami bilan, muayyan sa'y-harakatlar tufayli yuzaga keladi. Duradgor eshik yasamoqchi bo'lsa, avval munosib material tanlaydi, ularni o'lchaydi, unsurlarini sanaydi,

randalaydi, qimlarni bir-biriga joylashtiradi, yopishtiradi, unga pardo beradi, oshqi-moshqi qoqadi, kesaki o'rnatadi, ochib yopilishini tekshiradi va hokazo. Keltirilgan misoldan ko'rinib turibdiki, duradgorning gavdasi, oyoq-qo'llari, boshining tutishi sa'y-harakatlari bilan birga "tanlash", "ishlov berish", "o'rnatish" amal qismlari majmuasi faoliyatni tarkib toptiradi. Sa'y-harakatning harakatdan farqli tomonlari uning aniqligi, maqsadga yo'nalganligi, epsilligi, uyg'unligi singari belgilaridan o'z ifodasini topadi.

Inson faoliyatida narsalarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan sa'y-harakatlardan tashqari: a) tananing fazoviy holati; b) qiyofaning saqlanishi (tik turish, o'tirish); v) joy almashish (yurish, yugurish); g) aloqa vositalari sa'y-harakatlari qatnashadi. Odatda, aloqa vositalari tarkibiga: a) ifodali sa'y-harakatlar (imo-ishora, pantomimika); b) ma'noli ishoralar; v) nutqiy sa'y-harakatlar kiradi. Sa'y-harakatlarning ush bu turlarda ta'kidlab o'tilganlardan tashqari mushaklar, xiqildoq, tovush paychalari, nafas olish a'zolari ishtirok etadi. Demak, narsalarni o'zlashtirishga qaratilgan harakatning ishga tushishi muayyan sa'y-harakatlar tizimining amalga oshirilishini anglatadi. Bu hodisa ko'p jihatdan harakatning maqsadiga, ta'sir o'tkaziladigan narsalarning xususiyatlariga va harakatning amalga oshishi shart-sharoitlariga bog'liq. Jumladan, a) kitobni olish qalamni olishdan boshqacharoq tarzidagi sa'y-harakatlarni taqozo etadi; b) avtomobilni haydash velosipedda uchishga qaraganda ayricha sa'y-harkat talab qiladi; v) ellik kg shatangani ko'tarishda bir tonnaga qaraganda ko'proq quvvat sarflanadi; g) kartonga katta shaklni yopishtirishga qaraganda kichik kisik shaklni joylashtirish qiyin kechadi.

Yuqorida keltirilgan misollar turlicha ob'yektlarga taalluqli bo'lishiga qaramay, ularda harakatning maqsadi yagonadir. Ob'yektlarning turlicha ekanligi sa'y-harakatlarning oldiga va mushak faoliyati tuzilishiga har xil talablarni, tizimni qo'yadi. Ushbu voqelik rus olimlari P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, E.A.Asratyanlarning tadqiqotlarida dalillab berilgan.

Faoliyat tarkibiga kiruvchi sa'y-harakatlar tizimi oxir-oqibatda mazkur harakatning maqsadi iblan nazorat qilinadi, baholanadi va to'g'irlab turiladi. Maqsad miyada faoliyatning bo'lg'usi mahsulasi timsoli, o'zgaruvchan andazasi tarzida vujudga kelishi mumkin. Ezgsha niyatga aylangan bo'lg'usi andoza sa'y-harakatni yo'naltirib turadi. Ana shu holatning turlicha psixofiziologik talqinlari mavjud bo'llib, ular "bo'lg'usi harkat modellari", "sa'y-harakat dasturi", "maqsadning dasturi", "miyada harakatning o'zi oldindan hosil qiladigan andozalari" singari tushunchalarda o'z ifodasini topadi. Jumladan, ularning eng muhimlari: "harakat akseptori" va "ilgarilab aks ettirish" (P.K.Anokin), "harakatlantiruvchi vazifa" va "bo'lg'usi ehtiyoj andozasi" (N.A.Bernshteyn), "zaruriy mohiyat" va "kelajak andozasi" (Mittel'shtedt, U.Eshbi) va boshqalar. Sanab o'tilgan tadqiqotchilarning talqinlari ilmiy faraz (taxmin) tarzida berilganligi tufayli ular miyada qanday aks etilishi mumkinligini mukammal bilishga qodir emasmiz. Lekin ularning miyada ilgarilab aks ettirish to'g'risidagi mulohazalari, bubborada tasavvurlarning yaratilishi psixologiya fani uchun ijobiy ilmiy voqelik bo'lib hisoblanadi.

Inson faoliyati ayrim xollarda tashqi tamondan ifodalansa (harakatlarda, yorish turish va xakozolarda), boshqa xollarda esa u ichki harakatlarga ega bo'ladi. Ana shu nuqtai nazardan sa'i harakatlarni ikki turkumga ajratish mumkin:

a) tashqi (real, predmetli, jismoniy, Amaliy, motor) harakatlarga:

b) ichki (timsloiy, ruxiy, psixik, akliy, intellektual) sa'i harakatlar.

Tashqi, real (predmetli sa'i harakatlardan ichki, timsoliy, xatti-harakatlarga kuchirilishi utish jarayonini interiorizatsiya (tom ma'nosi bilan aytganda, ichki tarzga aylanishi) deb atashadi. Interiorizatsiya tufayli kishi psixikasi ma'lum bir vaqt ichida uning nazari e'tiborida bo'lmagan narsalarning timsolida foydalanish kobiliyatiga ega bo'ladi.

Aqliy amallarning tashqi predmetlari bilan bo'ladigan sa'i –harakatlar (amallarga) kuchirilishiga ichki, psixik faoliyatining ekserizatsiyalashuvi (tom ma'nosi bilan aytganda, ichkini tashqi tarzga aylanishi) deb qarash mumkin. Faoliyatning barcha turi odamda tegishli kunikma va malakalar bilan amalga oshiriladi.

Faoliyatning uziga xos dastalabki xususiyati shundaki, aktivlikning manbai bo'lgan faoliyat aktivlikni yaxshi onglab olingan maqsad bilan boshqariladi. Faoliyat voqeylikka bo'lgan aktiv munosabatning shunday formasiki u orqali odam yashab to'rgan olam bilan odam urtasida real aloka urnatidai. Odam faoliyat vositasi bilan tabiatga narsalarga boshqa kishilarga ta'sir qiladi. Toshning og'irligini aniqlash uchun uni kutarib ko'rish kerak edi atom bombasining kuvvatini namoyon qilish uchun esa uni portlatib ko'rish kerak edi. Galdagi bita oddiy vazifani bajarishga qaratilgan ana shunday xar bir nisbatan tugallangan faoliyat elementi amal ish deb yuritiladi.

Harakatning bajarilishi va uning natijalarini erishiladigan pirovard masad bilan takkoslash yuli bilan doimiy nazorat qilib boriladi va tugrilab turiladi. Tashqi real ishdan ichki ideal ishga mana shunday utish jarayonini interiorizatsiya deb yuritiladi. Yukorida eslatib utilgan ichki psixik faoliyatni buyumlar bilan kilinadigan tashqi faoliyatning interiorizatsiyasi natijasi deb qarash mumkin. Shunga muvofik narsalar bilan kilinadigan tashqi faoliyatni ichki psixik faoliyatning eksteriorizatsiyasi deb qarash mumkin. «Eksternus» degan suzdan olingan bo'lib bizningcha tashqi degan ma'noni bildiradi.

3.3. Savol bayoni. Faoliyatning asosiy turlari.

Xar qanday faoliyat tarkibiga xam aqliy, ham jismoniy motor harakatlar mujassam bo'ladi.

Aqliy harakatlar-shaxsning ongli tarzda, ichki psixologik mexanizmlar vositasida amalga oshiradigan turli-tuman harakatlaridir. Eksperimental tarzda shu narsa isbot qilinganki, bunday harakatlar doimo motor harakatlarni xam uz ichiga oladi. Bunday harakatlar kuyidagi kurinishlarda bulishi mumkin. Pertseptiv-ya'ni bular shunday harakatlarki, ularning okibatida atrofdagi predmetlar va xodisalar tugrisida yaxlit obraz shakllanadi; Mnemik faoliyat-narsa va xodisalarning moxiyati va mazmuniga alokador materialning eslab kolinishi, esga tushirilishi xamda esda saklab turilishi bilan bog'liq murakkab faoliyat turi; fikrlash faoliyati–akl, faxm farosat vositasida turli xil muammolar, masalalalar va jumboklarni yechishga qaratilgan faoliyat;

Imijativ - (imidj-obraz suzidan olingan) faoliyati shundayki, u ijodiy jarayonlarda hayol va fantaziya vositasida xozir bevosita ongda berilmagan narsalarning xususiyatlarini anglash va hayolda tiklashni takozo etadi.

Inson shaxsining shakllanishi o'yin, ta'lim, mehnat, sport va boshqa faoliyatning turlarida amalga oshadi. Faollik tufayli faoliyatni amalga oshirish jarayoni yuzaga keladi, xulq-atvor, muomala vositasida ehtiyoj, istak, ijtimoiy talablar qondiriladi, turli xususiyatli axborotlar o'zlashtirilishi natijasida shaxs tarkib topa boshlaydi.

1. O'yin foliyati. Faoliyatning oddiy shakllaridan biri o'yin hisoblanadi, lekin u toboro takomillashib, sodda harakatlardan keyinchalik syujetli, rolli o'yinlarga, hatto sportgacha murakkablashib boradi, atrof-muhitni aks ettirishida ishtirok eta boshlaydi. O'yinlar milliy (etnik) va umumbashariy turkumlardan tarkib topgan bo'lib, ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini o'zida aks ettiradi. O'yinlar takomillashib borib sport turlariga, sport faoliyatiga o'sib o'tadi, jumladan, shaxmat, damino, futbol, shashaka va hokazo. Sport o'yin faoliyati sifatida barcha yoshdagi insonlarga xos bo'lib hisoblanadi.

O'yin faolimyatida bola ijtimoiy voqelikning taqlid, rol orqali ijro etishga harakat qiladi va shu yo'sinda atrof-muhit to'g'risidagi, ijtimoiy turmushdagi shaxslararo munosabatlarni o'zlashtira boradi. Ijtimoiy turmushdagi u yoki bu hodisani rol orqali idrok qiladi. So'z bilan harakatning birikuvchi natijasida o'yin faoliyat tusini oladi va muayyan ma'no, axborot berish, kuzatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Dastlabki o'yin aynan kattalar xatti-haroakatini takrorlash, ularga taqlid qilish bilan tavsiflanadi. Syujetli o'yinlar borliqning goh anglangan, goho anglanmagan tarzda u yoki bu tomonlarini egallashga xizmat qiladi.

Bolalar o'yinlarining dastlabki ilmiy tahlili rus olimi Ye.A.Pokrovskiy tomonidan 1887 yilad amalga oshirilgan. Uning fikriga ko'ra, "o'yin" to'g'risidagi tushunchalar o'ziga xoslikni va tafovutni u yoki bu xalqqa mansublikni bildiradi.

2. Ta'lim. Ta'lim ham jarayon, ham faoliyat sifatida insonning hayotida muhim rol o'ynaydi va muayyan davr uchun yetakchi faoliyat sifatida gavdalanishi mumkin. Ta'ldim boshqacha so'z bilan aytganda, o'qituvchi bilan o'quvchining sub'yekt-sub'yekt munosabatidagi hamkorlik faoliyati hisoblanadi. Aksariyat hollarda o'qituvchi axborot uzatuvchi (kommunikator), o'quvchi esa uni qabul qiluvchi ob'yekt sifatida talqin etiladi, ikkiyoqlama harakat tufayli ma'lumot insonga anglashiniladi, o'zaro ta'sir, o'zaro anglashuv, tushunuv, o'zaro sub'yektlarning bir-biriga zaruriyligi, taqozochanligi hamkorlikning muvaffaqiyati kafolati sanaladi. Ta'lim o'quv faoliyati, aqliy faoliyat, bilish faoliyati turtkisi vazifasini o'taydi, chunki har qaysi faoliyatning shakli aqliy mehnat tufayli amalga oshadi. Ta'limning boshqa faoliyat turlaridan farqi uning maxsulining o'ziga xosligi, barcha bosqichlariga ongli yondashuvida va munosabatda bo'lishdir. Ta'lim o'quv faoliyati yoki jarayon sifatida mustaqil izlanishni, ijodiy munosabatni, turli vaziyat (auditoriya va undan tashqarida)ni, har xil bosqichni (boshlang'ich, o'rta, maxsus, oliy ta'lim) o'zida mujassamlashtiradi. Mustaqil bilim olish va mutola qilish ham o'quv faoliyatining muayyan ko'rinishlari bo'lib, shaxsiy, ilmiy, ijodiy izlanishning maxsuli hisoblanadi.

Ta'lim- tarbiya bilan uyg'unlashgan tarzda namoyon bo'ladi, sub'yektga oby'yektiv ta'sir o'tqazish tufayli bilimlar egallanadi, muayyan shaxsiy fazilatlar tarkib topadi. Ta'limning mohg'iyatiga (matnda g'oya, taassurot, maxzmun, syujet, timsol orqali) tarbiyaviy ta'sir o'tkazish dasturiy asosda, iyerarxik (yunoncha hierarchia - izchillik) tarzda singdiriladi. Ta'lim muayyan guruh va jamoani shakllantiradi, shaxslararo munosabat maromlari bilan tanishtiradi, shaxsiy fazilatlarning tarkib topishiga, sub'yektning ijtimoiylashuviga sezilarli ta'sir o'tkazadi.

Ta'lim jarayonida aniq tasavvurlik, tasviriy ko'rgazmalilik, "jonli mushohada" lik materiallarining o'rni nihoyatda muhimdir. O'zlashtirilayotgan o'quv materialining ma'lum qismi hissiy a'zolarimiz tomonidan aks ettiriladi. Talabalar bilimlarni egallash paytida aniq narsalar, ob'yektlar, hodisalar, jismlarni yoki o'larning ramziy tasvirlarini kuzatish natijasida aniq tasavvur obrazlarini yaratadilar.

3. Mehnat faoliyati. Insoniyat o'zining mehnati tufayli ongli mavjudodga aylangan, jamiyatda mo'l-ko'lchilikni yaratgan, tabiatda esa ayrim o'zgartirishlarni amalga oshirgan, borliq to'g'risidagi ma'lumotlarni egallashga musharraf bo'lgan. Mehnat faoliyatining tarkibida mehnat, ish – harakat yotadi. Ularning har qaysisi muayyan ulushni amalga oshirish tufayli faoliyat mahsuli vujudga keladi, u moddiy yoki ma'naviy ko'rinishda bo'lishi mumkin.

Ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan kasb – kor ko'nikmalarini avlodlarga o'rgatish iyehnat faoliyati yordamida amalga oshiriladi. Kasbiy malakalarni shakllantirish, takomillashtirish, maxslot yaratish va undan maqsadga muvofiq ravishda foydalanish mehnat faoliyati orqali ro'yobga chiqariladi. Mehnat faoliyatida amaliy ko'nikmalar barqarorlashadi, nazariy fikr, g'oya, mulohaza vujudga keladi. Faoliyat bilan ong birligi mavjud bo'lganligi sababli shaxs tarkib topadi, ham axloqan, ham aqlan rivojlanadi. Mehnat faoliyati individual xususiyat kasb etsada, lekin uning mohiyati ijtimoiydir. Inson shaxsiy ehtiyojni qondirisho' uchun mehnat qiladi, u yoki bu mahsulot ishlab chiqariladi, oqibat natijada odam ijtimoiy jamiyat farovonligi uchun o'z shaxsiy ulishini qo'shadi.

Mehnat faoliyati yashash, ehtiyojni qondirish, kelajak uchun mo'l-ko'lchilik vujudga keltirish uchun, yaratilgan mahsullarni (me'morchilik, san'at, madaniyat asarlarini) saqlash, asrash, me'ros sifatida qoldirish funksiyalarini bajaradi. Shuning uchun mehnat faoliyati 10 minglab kasbkor professiogrammasiga asoslangan holda turli shaklda tashkil qilinadi va muayyan reja, maqsadni ro'yobga chiqarish uchun har xil vaziyatlarda amalga oshiriladi.

3.4. Savol bayoni. Faoliyatning o'zlashtirilishi va malakalarni egallash.

Biz yukorida kurib utgan harakatlarning istagan bir tomonlarini tegishli ravishda ularning motor harakat sensor xissiy va markaziy komponentlari ya'ni kismalari deb atash mumkin ishni amalga oshirishda bajaradigan ishlariga muvofik ular ishni ijro kiluvchi nazorat kiluvchi va boshqaruvchi deb belgilanishi mumkin. Odam faoliyati davomida foydalanadigan ijro qilish nazorat qilish va boshqarish yullarini mazkur faoliyatning usullari deb ataladi. Odamdagi xudi

shunday maqsadga muvofik harakatlarning amalga oshirilishi va boshqarilishining kisman avtomatlashuvi malaka deb ataladi.

Ish tuzilishining shunday kisman avtomatlashuvi tufayli uzgarishi imkoniyati quyidagidan iborat.

1. Harakatlarni ijro qilish usullarining uzgarishi. Bundan avval xar biri aloxida aloxida bajarilgan bir kator ayrim harakatlar bir butun harakat tarkibidagi oddiy harakatlar urtasida xech kanday tuxtab koli shva tanfuslar bo'lmaydigan bita yaxlit aktga bita murakkab harakatga kushilibketadi.

2. Ishni bajarishda sensor ya'ni xissiy nazorat qilish usullarining uzgarishi. Ishni bajarish ustidan kilinadigan ko'rish nazorati kup jixatdan muskul kinestetik nazorat bilan almashinadi. Buning tipik misoli sifatida mashinistikaning qaramasdan mashinkada xat bosishini kursatish mumkin. Ish – amalning natijalarini nazorat qilish uchun zarur bo'lgan oriyentirni tezlik bilan farklash va ajrata olish kobiliyati rivojlanadi.

3. Ish amalni markaziy boshqaruvchi usullarning uzgarishi. Diqqat ish-amalning usullariniidrok qilishdan ozod bo'ladi va asosan ish-amalning sharoiti xamda natijalarini odrok qilishgaqaratiladi. Ayrim xisoblash, karorga kelish va boshqa intellektualoperayiyalar tez va birlashgan xolda («intuitiv» suratda) bajarila boshlanadi. Faoliyatning barcha turi odamda tegishli kunikma va malakalar bilan amalga oshiriladi.

Muayyan faoliyatni muvafakkiyatli bajarish kobiliyatlarini ta'minlovchi usullar yigindisini egallash kunikma deyiladi. Xar bir kunikma odamning uz tajribasidan avval egallab olgan malakalari sistemasi asosida yuzaga keladi va amal qiladi. Kunikmalardan ba'zi birlari kishining kunikma xosil qilishiga va malakali ishlashiga yordam beradi, boshqa birlari esa xalakit beradi, uchinchilari, uz navbatida, Yangi kunikmalarni uzgartirib yuboradi va xokazolar. Bu xodisa psixologiyada malakalarning o'zaro ta'siri deb atalgan. Kunikma tarkib topishi qiyinlashadi va sekinlashadi. Bunday paytda kunikmaning salbiy kuchishi yoki malaka interferensiyasi xosil buldi deb gapiriladi.

Masalan, rasm darsida bolalarda kalam bilan yukoridan pastga qarab harakat qilish yuli bilan tugri tik chizik chizish urgatiladi. Maqsad jixatidan bir-biriga uxshash bo'lgan ishni bajarishning bu bir-biriga zid usullari yettinchi sinf o'quvchilarida chizmachilik kunikmalarini xosil qilishda jiddiy qiyinchiliklar tugdiradi. Kunikmalarni kuchirish muammosi pedagogik psixologiyaning markaziy muammolaridan biri ekanligiga ajablanilmasa xam bo'ladi. Bilib olingan ish-amallarni Yangi masalalarga nisbatan tugri va muvafakkiyat bilan kuchira olish – Yangi turdagi faoliyatni tez va minimal xatto bilan o'qib olishdemakdir.

Malaka- bu mashq natijasida mustaxkamlangan ish harakatlarning avtomatlashgan usulidir. Malaka kuzlangan maqsadga muvofik suratda ish-harakat usullarini tanlash va amalga oshirishda bor bilimlardan xamda kunikmalardan foydalanish demakdir. «Malakka» termini orqali sub'yektdagi, ya'ni odamdagi majud bilimlar va malakalardan uning faoliyatini maqsadga muvofik boshqarishi uchun zarur bo'lgan psixik xamda Amaliy ish-harakatlarining murakkab sistemasini egallashi belgilanadi. Bular ikki turga bulinadi.

1. Sodda malakalar.

2. Murakkab malakalar.

1. Oldin egallagan malakalarning Yangi egallanayotgan malakalarga ijobiy ta'sir kursatish malakaning kuchishi deyiladi.

2. Oldin egallagan malakanin egallanayotgan malakalariga salbiy ta'sir kursatish malakaning interferensiyasi deyiladi.

malakada uzoq vaqt mashq kilmaslik darajasida sunish xodisasi ruy beradi. Bu xodisa malakaning deaftomatizatsiyasi deyiladi.

Malakaning tez va mustaxkam egallashi bir necha omillarga bog'liq.

1. malakaning tez va mustaxkam egallanishi insonning ongiga bog'liq.

2. malakaning tez va mustaxkam egallanishi malakaga nisbatan munosabatiga bulik.

3. malakaning tez va mustaxkam egallanishi shaxsning Ayni chogdagi kayfiyatiga bog'liq.

4. malakaning tez va mustaxkam egallanishi malakaning murakkablik darajasiga bog'liq.

5. malakaning tez va mustaxkam egallanishi kishining individual xususiyatlariga bog'liq.

6. malakaning tez va mustaxkam egallanishi kishining nerv sistemasi tiplariga bog'liq.

7. malakaning tez va mustaxkam egallanishi ukitishning metodlariga bog'liq.

Malakalar mashq qilish yordamida mustaxkamlanadi. Mashq qilish bu takrorlashdir. Malaka xosil killishining bir necha qonunchilari mavjud. Uzlashtirilishi maqsad qilib kuyilgan va tushunish xamda ong nazorati va tuzatishiga asoslangan mana shunday kup marta takrorlanadigan ma'lum ish-harakat yoki faoliyat turlari mashq deb ataladi.

Odatlar-shaxsning biror narsani bajarish yoki ma'lum tartibda bajarishga moyilligi va extiyojlaridan iborat bo'ladilar. «Odat–kishining ikkinchi tabiati deb bejizga aytilmagan». Inson kalbiga chukur urnashib uning kunlik extiyojiga aylanib kolgan ish – harakatiga odatlar deyiladi. Odatlar ijobiy va salbiy odatlarga bulinadi.

A) Gigiyena.

B) Axlok.

V) Estetika.

Kishilarning extiyoj va kizikishlari turli-tuman bo'lganidek, shu extiyoj va kizikishlarni kondirishga qaratilgan faoliyati xam xilma-xil bo'ladi.

Ma'lum ijtimoiy foydali (yoki xech bo'lmaganda, jamiyat tomonidan iste'mol kilinadigan) moddiy yoki manaviy maxsulot ishlab chikarishiga qaratilgan faoliyatdan iboratdir. Voqelikka ana shunday munosabatda bulish ongning asosini tashkil etadi. Bunday munosabat odjamni narsalarga nisbatan faoliyat sub'yektiga, boshqa odamlarga nisbatan esa shaxsga aylantiradi. Voqelikka bunday munosabatda bulish odamni tevarak-atrofidagi olamning kuli bulishdan kutkarib olam ustidan xokim qiladi. Odamga bu olamni uzgartirish va uzoq maqsadlarga intilish imkonini beradi, odamning harakatlarini ongli planli faoliyatga, uning

yerdagi hayotini esa muvoiklashib yashashdan ma'noli va yuksak maqsadga ega bo'lgan aktiv hayotga aylantiradi.

Faoliyatning istalgan turi odamda tegishli kunikma va malakalar bilan amalga oshiriladi.

Faoliyatning tuzilishi quyidagilardan iborat bo'ladi.

1. Maqsad (vazifa).
2. Ishni rejalashtirish.
3. Ishni bajarishning eng makul usulini tanlash.
4. Ishni amalga oshirish.
5. Ishning natijalarini tekshirib chikarish.
6. Xatolarni tuzatish.
7. Ishga yakun yasash.

Faoliyatda insonning shaxsi ifodalanadi va shuning bilan birga, faoliyat odamning shaxsini tarkib toptiradi.

4-ma'ruza. Shaxs psixologiya

Ajratilgan vaqt.2s.

Mavzu bo'yicha asosiy masala

- 4.1. Shaxs haqida tushuncha.
- 4.2. Shaxsning tuzilishi.
- 4.3. Shaxs taraqqiyotini harakatga keltiruvchi kuchlar.
- 4.4. Shaxs shakllanishining ijtimoiy shart-sharoitlari.

Tayanch so'z va iboralar.

Shaxs, faoliyat, malaka, ko'nikma, odat, jamoa, gurux, real, shartli.

Shaxs – ong egasi bo'lgan konkret odam. Faoliyat – u yoki bu yumushni bajarishga qaratilgan harakatlar majmui. Malaka – odamda harakatlarning tezlashuvi, avtomatlashuvi. Ko'nikma – avtomatlashgan harakatlarning doimiyliigi.

«SHaxs» tushunchasi psixologiyada eng ko'p qo'llaniladigan tushunchalar sirasiga kiradi. Psixologiya o'rganadigan barcha fyenomyenlar aynan shu tushuncha atrofida qayd etiladi. Inson ruxiy olami qonuniyatlari bilan kizikkan xar qanday olim yoki tadqiqotchi xam shaxsning ijtimoiyligi va aynan jamiyat bilan bo'lgan aloqasi masalasini chyetlab utolmagan. SH a x s — ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning maxsuli, ongli faoliyatning sub'yekti bo'lmish individdir. SHaxsga taaluqli bo'lgan eng muxim tasnif xam uning jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlarga byevosita aloqadorlik, ijtimoiy faoliyatga nisbatan xam ob'yekt, xam sub'yekt bo'lishlikdir.

Odam insonshunoslik fanlari tomonidan har tomonlama o'rganilib kyelinmoqda. Psixologiyada odam biologik evolyutsiya maxsuli sifatida, jamiyat ishlab chiqarishining asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida, ishlab chiqarish va

boshqa ijtimoiy munosabatlarning sub'yekti sifatida o'rganiladi. Odamning boshqa shaxslar bilan, tashqi olam bilan bo'lgan munosabatlari xilma-xil bo'lganligi uchunga unga xos bo'lgan psixologik sifatlar va fazilatlar ham nihoyatda xilma-xildir.

Psixologiya fanida inson zotiga xoslik masalasi individ (lotincha individ - ajralmas, alohida zot degan ma'no anglatadi), shaxs, individuallik (yakkahollik) tushunchalari orqali aks ettiriladi. Katta yoshdagi ruhiy sog'lom (esi-hushi joyida) odamlar ham, chaqaloq ham, nutqi yo'q, oddiy malakalarni o'zlashtira olmaydigan aqli zaiflar ham individlar deb ataladi. Biroq bulardan birinchisiningina shaxs deb atash an'ana tusiga kirib qolgan, chunki o'sha zotgina ijtimoiy mavjudod, ijtimoiy munosabatlar mahsuli, ijtimoiy taraqqiyotning faol qatnashchisi bo'la oladi. Individ sifatida yorug' dunyoga kelgan odam ijtimoiy muhit ta'sirida keyinchalik shaxsga aylanadi, shuning uchun bu jarayon ijtimoiy-tarixiy xususiyatga egadir. Ilk bolalik chog'idanoq individ muayyan ijtimoiy munosabatlar tizimi doirasiga tortiladi, bunday shaxslararo munosabatlar tarzi tarixiy shakllangan bo'lib, u yoshligidanoq shu tayyor (ajdodlar yaratgan) ijtimoiy munosabat, muomala, muloqot tizimi bilan tanisha boradi. Ijtimoiy qurshov (oila a'zolari, mahalla axli, jamoatchilik, ishlab chiqarish jamoasi), ijtimoiy guruh ichida (kishilarning og'ushida, ularning qalb to'risida) odamning bundan keyingi rivojlanishi uni shaxs sifatida shakllantiruvchi, uning ongi va irodasining xususiyatlariga mutlaqo bog'liq bo'lmagan har xil xususiyatli munosabatlar majmuasini vujudga keltiradi.

Umumiy psixologiya fanida shaxsning shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlari hamda ularning mexanizmlari tadqiq etiladi.

Bu borada psixologlar tomonidan shaxsga nisbatan turlicha ta'rif berilgan va uning tuzilishini o'ziga xos tarzda tasavvur qilishgan. Quyida mualliflarning ayrimlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

A. G. Kovalevning fikricha, shaxs - bu ijtimoiy munosabatlarning ham ob'yekti, ham sub'yektidir. A.N.Leont'yev ushbu masalaga boshqacharoq yondashib, unga shunday ta'rif beradi: shaxs - bu faoliyat sub'yektidir. K.K.Platonovning talqiniga binoan: jamiyatda o'z rolini anglovchi, ishga layoqatli, yaroqli a'zosi shaxs deyiladi. Bu muammo mohiyatini chuqurroq ochishga harakat qilgan S.L.Rubinshteyn ta'rificha, shaxs bu tashqi ta'sirlar yo'nalishini o'zgartiruvchi ichki shart-sharoitlar majmuasidir.

Psixologiya fanida bir-biriga yaqin, lekin ayniyat bo'lmagan tushunchalar qo'llanilib kelinadi, chunonchi: odam, shaxs, individuallik. Ularning mohiyatini aniqroq izohlab berish uchun har birining psixologik tabiatini tahlil qilish maqsadga muvofiq.

1. Odam: sut emizuvchilar sinfiga daxldorlik, biologik jonzod ekanligi odamning o'ziga xos xususiyatidir. Tik yurishlik, qo'llarning mehnat faoliyatiga moslashganligi, yuksak taraqqiy etgan miyaga egaligi, sut emizuvchilar tasnifiga kirishi uning o'ziga xos tomonlarini aks ettiradi. Ijtimoiy jonzod sifatida odam ong bilan qurollanganligi tufayli borliqni ongli aks ettirish qobiliyatidan tashqari o'z qiziqishlari va ehtiyojlariga mutanosib tarzda uni o'zgartirish imkoniyatiga ham egadir.

2. Shaxs. Mehnat tufayli hayvonot olamidan ajralib chiqqan va jamiyatda rivojlanuvchi, til yordami bilan, boshqa kishilar bilan muloqot (muomala)ga

kirishuvchi odam shaxsga aylanadi. Ijtimoiy mohiyati shaxsning asosiy tavsifi hisoblanadi.

3. Individuallik. Har qaysi inson betakror o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shaxsning o'ziga xos qirralarining mujassamlashuvi individuallikni vujudga keltiradi. Individual shaxsning intellektual, emotsional va irodaviy sohalarida namoyon bo'ladi.

Sobiq sovet psixologiyasida eng ko'p tarqalgan shaxsning tuzilishiga oid materiallar bilan qisqacha tanishib o'tamiz. S.L.Rubinshteyn bo'yicha shaxs quyidagi tuzilishga ega:

1. Yo'nalganlik - ehtiyojlar, qiziqishlar, ideallar, e'tiqodlar, faoliyat va xulqning ustuvor motivlari hamda dunyoqarashlarda ifodalanadi.

2. Bilimlar, ko'nikmalar, malakalar, hayot va faoliyat jarayonida egallanadi.

3. Individual tipologik xususiyatlar temperament, xarakter, qobiliyatlarda aks etadi.

K. K. Platonov ta'limotiga ko'ra, shaxs tuzilishi quyidagi shaklga ega:

I. Yo'nalganlik osttuzilishi shaxsning axloqiy qiyofasi va munosabatlarini birlashtiradi, Undan harakatchanlik, barqarorlik, jadallik, ko'lam (hajm) darajalarini farqlash lozim.

II. Ijtimoiy tajriba osttuzilishi - ta'lim vositasida, shaxsiy tajribada egallangan bilimlar, ko'nikmalar va odatlarni qamrab oladi.

III. Psixologik aks ettirish shakllari osttuzilishi - ijtimoiy turmush jarayonida shakllanuvchi bilish jarayonlarining individual xususiyatlari.

IV. Biologik shartlangan osttuzilish - miya morfologik va fiziologik xususiyatlariga muayyan darajada bog'liq bo'lgan patologik o'zgarishlarni, shaxsning yosh, jins xususiyatlarini va uning tipologik xususiyatlarini birlashtiradi.

A. G. Kovalev talqiniga binoan, shaxs mana bunday tuzilishga ega:

1. Yo'nalganlik - voqelikka nisbatan inson munosabatini aniqlaydi, unga o'zaro ta'sir etuvchi har xil xususiyatli g'oyaviy va amaliy ustanovkalar, qiziqishlar, ehtiyojlar kiradi.

Ustuvor yo'nalganlik shaxsning barcha psixik faoliyatini belgilaydi.

2. Imkoniyatlar - faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshishini ta'minlovchi tizim. O'zaro ta'sir etuvchi va o'zaro bog'liq bo'lgan turlicha qobiliyatlar.

3. Xarakter. Ijtimoiy muhitda shaxsning xulq-atvor uslubini aniqlaydi. Odamning ruhiy hayoti shakli va mazmuni unda namoyon bo'ladi. Xarakter tizimidan irodaviy va ma'naviy sifatlar ajratiladi.

4. Mashqlar tizimi. Hayot va faoliyat, harakat va xulq-atvorni tuzatish (korreksiyalash), o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini o'zi boshqarishni ta'minlaydi.

4.2. Savol bayoni. Shaxsning tuzilishi.

Shaxs strukturasi, ya'ni tuzilishi muammosini bayon, talqin qilishda tayanch va jabha, komponent tushuncha tariqasida yaxlit tuzilishning nisbiy mustaqil qismidan, tahlilning birligi sifatida element tushunchasidan (atamasidan), har qanday kontekstlardan yaxlitlik xususiyatini aks ettirmasa ham ulardan foydalanamiz. Bunday tafovut (farq) shaxs xususiyatlarini yaxlit holda mukammal

ochish uchun tarkibiy tizimli va elementli-tizimli darajalarini namoyon etish uchun mutlaqo zarur.

Shaxsning tuzilishi to'g'risidagi muammo o'zining dolzarbligi bilan fanning tadqiqot doirasidan, predmetidan tashqari chiqadi. Shaxs tuzilishiga oid ilmiy tasavvurlarning yaratilishi, ishlab chiqilishi yaxlit nazariyaning zaruriy sharti hisoblanib, insonning ijtimoiy mohiyati qirralarini ochish imkoniyatiga egadir. Xuddi shu boisdan psixologiyaga falsafa, pedagogika, tibbiyot singari fanlarning namoyandalari tomonidan uni muhokama qilish namoyon bo'layotganligi tufayli unga qiziqishning kjsakligidan dalolat bermoqda.

Psixologiya fani shaxs strukturasi modelini yaratishga boshqa fanlardan izchilroq kirishadi, uning tabiatini aks ettirish imkoniyatiga erishadi, natijada u psixologiya muammolari majmuasida markaziy o'rin egalladi. Psixologiya olimlari tomonidan tadqiqot qilinayotgan dolzarb muammolar bilan shaxs tuzilishiga oid masala u yoki bu jabhasi orqali uzviy bog'liqlikka ega. Bu kontekstda xulq motivatsiyasi, shaxsning tipologiyasini ishlab chiqish, shaxsga ta'sir o'tkazishning samarali yo'lyo'rinishini qidirishni eslatib o'tishning o'zi kifoya.

Psixologiya fanida shaxsga strukturaviy yondashish bo'yicha eng salmoqli ilmiy izlanishlar amalga oshirilganligi qonuniy holat bo'lib, xilma-xil shaxs strukturasi modelini yaratilganligi fikrimizning yorqin dalilidir. Bu borada B.G.Anan'evning fikricha, psixologik hodisalarni aql (intellekt), hissiyot (emotsiya) va irodaga ajratilishi inson psixologiyasida strukturaviy yondashish tajribasining dastlabki ko'rinishi bo'lib, uning xaqchilligi ko'pgina psixologlar tomonidan tan olinishidir. B.G.Anan'ev strukturaviy yondashishning boshqa variantlari tariqasida turlicha psixik hodisalar bilan qarama-qarshi aloqalarning e'tirof etilishi-psixik aktlarning psixik funksiyalar, ongning ongsizlik, tendensiyalarning potensiyalar bilan uyg'unligini ta'kidlaydi. L.S.Vigotskiyning mulohazasiga ko'ra, insonning psixik funksiyalarini yuksak, madaniy, quyi, tabiiy turlarga ajratishni kiritish mumkin, chunki ularning negizida ta'lim bilan insonning oliy nerv faoliyatida birinchi va ikkinchi signallar sistemasi o'zaro ta'sirining ifodalanishi yotadi.

Odamga individ sifatida tavsif berishda uning yosh davri, jinsiy va individual-tipologik xususiyatlariga asoslaniladi. Yosh davrning sifatlari ontogenetik, evolyutsiya bosqichlarida izchil ravishda namoyon bo'ladi va takomillashuv jarayonida o'z ifodasini topadi, jinsiy dimorfizm xususiyati esa ularga mutlaqo mos tushadi. Individning individual-tipologik xususiyatiga konstitutsion (tananing tuzilishi, biokimyoviy individuallik, ya'ni yakkahollik) holatlar, simmetriya va asimmetriya juft retseptorlari, effektorlari funksiyasi kiradi. Bu xususiyatlar, holatlar, hodisalar, mexanizmlar va xossalar birlamchi hisoblanib, hujayra va molekulyar tuzilishning barcha darajalarida ishtirok etadi.

Jahon psixologiyasi to'plagan nazariy va amaliy ma'lumotlarga ko'ra, yosh, jinsiy va individual-tipologik xususiyatlar sensor (subsensitiv), mnemik (xotira), verbal (so'z orqali) va mantiq psixofiziologik funksiyalarining dinamikasi hamda organik ehtiyojlar tuzilishini aniqlaydi. Individning bu xususiyatlarini ikkilamchi deb atab, ularning integratsiyasi temperament xususiyatlarida va tug'ma mayllarda ifodalanishini ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiq. Chunki yuqoridagi

sifatlar ontogenetik evolyutsiya jarayondan iborat bo'lib, ular filogenetik dasturga asoslanib hukm suradi. Yosh davrga oid va individual o'zgaruvchanlik insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti ta'siri ostida har xil ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin. Individning dinamik xususiyatlariga shaxsning ijtimoiy muhitda vujudga kelgan sifatlari ta'sir etib, uning individual o'zgaruvchiligi omilini yanada kuchytiradi.

Insonning shaxs sifatida tavsiflanishining muhim psixologik lahzasi uning dinamik xususiyatlari hisoblanib, jamiyatdagi statusi (iqtisodiy, siyosiy, xuquqiy, mafkuraviy negizga bog'liq, ya'ni uning jamiyatda egallagan o'rni, nufuzi, mavqei bilan belgilanadi) orqali ifodalanadi. Statusning negizida esa hamisha uzluksiz ravishda o'zaro aloqalar tizimi yotadi. Inson bajarishi lozim bo'lgan guruhiiy faoliyat va yakkahol turmushga, kasb-hunarga aloqador, ya'ni kasabaviy, oiladagi hamda jamoadagi rolning ijtimoiy funksiyasi, uning muayyan maqsadga, qadriyatga, ma'naviyatga yo'nalganligi shaxsni faollashtiradi, natijada u barcha jabhalarda ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Status, rol, qadriyatga yo'nalganlik shaxs xususiyatlari, sifatlari, fazilatlar, xosiyatlari va xislatlarining birlamchilarini tashkil etadi, uning tuzilishida asos bo'lib xizmat qiladi. Shaxsning tavsifi faoliyat, xulq motivatsiyasi xususiyati va ijtimoiy fe'l-atvor (oddiy stereotipdan tortib, to xalq donishmandligi namunalari) tuzilishini belgilab, uning tarkibidan ikqilamchi alomatlar, belgilar sifatida joy egallaydi. Shaxsning birlamchi va ikqilamchi sifatlarining o'zaro ta'sirini birlashtiruvchi yuksak samara tarzida inson xarakteri va mayllari yuzaga keladi. Insonning shaxs xislatlarini rivojlantiruvchi, ularni takomillashtiruvchi va barqarorlashtiruvchi asosiy shakl uning jamiyatdagi hayot yo'li, muayyan iz qoldirishi va ijtimoiy tarjimai xoli hisoblanadi. Shaxsning xalqiga qilgan xizmati uning e'zozlanishiga, hattoki milliy ma'naviy boylik, tafakkur gulshani va sarchashmasi darajasiga ko'tarilishi mumkin.

Insonning faoliyat sub'yekti sifatidagi asosiy tavsiflari qatoriga uning bu sohadagi taraqqiyotning mahsuli ongi (ob'yektiv faoliyatning in'ikosi sifatida (va faoliyati) voqelikning o'zgartiruvchisi tariqasida) kiradi. Inson amaliy faoliyatning sub'yekti tarzida uning shaxsiy fazilatlar va xislatlarini tavsiflabgina qolmaydi, balki mehnatning texnik vositalari va texnologiyasi, ularning kuchaytiruvchanlik, tezlashtiruvchanlik va yaratuvchanlik funksiyalari sifatida yuzaga keladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan ilmiy muammolardan birinchisi bir shaxsni boshqa odamlardan ajratib turadigan individual tuzilishiga ega ekanligidir. Ushbu yaqqol psixologik muammoni hal qilish shaxsning mazkur tuzilishining ichki sharoitlarida ifodalanuvchi xulq-atvorni oldindan bashorat qilish imkoniyatini yaratadi. Mazkur masalaning qo'yilishi dastavval ta'lim va tarbiya ehtiyojlaridan, tashkilotchilikka oid faoliyat sohalari va boshqa ehtiyojlar zamiridan kelib chiqadi. Lekin bu masalani ilmiy asosda hal qilish boshqa muammoni, ya'ni shaxsni toifalarga ajratish (tipologiya), uning eng muhim, mukammal tuzilishini aniqlash bilan bog'liqdir. Darxaqiqat, shaxs tipologiyasi, shaxsni tipologik tahlil qilishning eng nozik, ibratli jihatlarini cheklab o'tish, u haqida yetarli darajada to'la tasavvurga ega bo'lishni xoxlasak, uning eng umumiy tasvirini umumlashgan tarzda ta'kidlab o'tish lozim.

Shaxs tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan ikkinchi masala esa bunday tuzilishning bir qancha tarkibiy qismlarga ajratishni taqozo etadi, binobarin, ushbu bo'laklarning yig'indisi yaxlit inson shaxsini vujudga keltiradi. Jahon psixologiyasi fanida psixologlar shaxsni psixologik tuzilishining tarkibiy qismlarini turli mohiyatiga asoslanib turkumlarga ajratishni (klassifikatsiyalashni) tavsiya etmoqdalar.

Hozirgi zamon jahon psixologiyasida biologik (tabiiy) va ijtimoiy (sotsial) omil (faktor)ning, voqelikning ta'siri ostida shakllangan inson shaxsida ikkita muhim qism bo'lganligini tasdiqlovchi nazariya yuksak mavqeni egallab turibdi. Mazkur nazariyaga binoan «ichki psixik» («endopsixik» — yunoncha «endo» ichki degan ma'noni bildiradi) qismlarga ajratiladi, degan g'oyani ilgari suriladi. Ushbu talqinga ko'ra «endopsixika» shaxsning psixik tuzilishining ichki qismlari sifatida psixik elementlar va funksiyalarning o'zaro bog'liqligi aks ettiriladi. Uning negizida insonning nervpsixologik tuzilishi bilan «endopsixik» aynan bir narsa degan tushunchani tasdiqlash yotadi, go'yoki, u odam shaxsining ichki mexanizmini yuzaga keltiradi. Psixik tuzilishning «ekzopsixik» qismi bo'lsa shaxsning tashqi muhitiga nisbatan munosabatini, shaxsga qarama-qarshi bo'lgan barcha jihatlarini, shaxslararo va ob'yektiv munosabatini belgilaydi. «Endopsixika» o'z navbatida shaxsning ta'sirlanishi, xotira, tafakkur, hayol kabi bilish jarayonlarining xususiyatlarini, irodaviy zo'r berish xislatlarini, ixtiyorsiz harakatlarni va shu kabi fazilatlarni aks ettiradi. «Ekzopsixika» esa o'z tarkibida shaxs munosabatlarining tizimini va uning qiziqishlari, mayllari, ideallari, maslagi, ustunlik qiluvchi, hukmron hissiyotlarini, egallagan bilimlarni, tajribalarni va shu singarilarni qamrab oladi. Tabiiy omilga (asosga) ega bo'lgan «endopsixika» biologik shart-sharoitlarga bog'liqdir, aksincha, «ekzopsixika» ijtimoiy voqeliklar ta'siri ostida yuzaga keladi, tarkib topadi va takomillashib boradi.

Shaxsning tarkib topishi bir qator omillarga bog'liq degan nazariyaning namoyandalari bo'lmish hozirgi zamon uzoq chet el (AQSh, Angliya, Fransiya, Germaniya, Shvetsariya va boshqalar) psixologlari oqibat natijasida shaxsning tuzilishini o'sha ikkita asosiy omillarga, ya'ni biologik va ijtimoiy (sotsial) voqeliklarning ta'siriga bog'liq bo'lgan tuzilishining mavjudligidan manfaatdordirlar. Ob'yekt-sub'yekt munosabatini belgilaydi. «Endopsixika» o'z navbatida shaxsning ta'sirlanishi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, hayol jarayonlarining xususiyatlarini, irodaviy zo'r berish xislatlarini, ixtiyorsiz (ideomotor) harakatlarini va shu kabi fazilatlarni aks ettiratsi. «Ekzopsixika» esa o'z tarkibiga xos munosabatlarining tizimini va uning qiziqishlari, mayllari, ideallari, ustanovkalari, maslagi, ustunlik qiluvchi, hukmron hissiyotlarini, egallagan bilimlarni qamraydi.

Psixologiya fanida keskin qayta qurish jadal sur'atlar bilan davom etayotgan bir davrda yuqorida taxlil qilingan qo'sh (ikki) omillik konsepsiyasiga qanday munosabatda bo'lish maqsadga muvofiq? Jumladan, dialektik materializm darg'alarining iborasi bilan aytganda, inson shaxsining mohiyati barcha ijtimoiy munosabatlar yig'indisidan iborat, bu ifodaga o'ta keskin e'tiroz bildirishga hojat yo'q. Chunki shaxs ijtimoiy mavjudod bo'lganligi (mikromuhit mahsuli ekanligi tan olinmasada) uchun unda tabiiy biologik tuzilish alomatlari saqlanib qolishi

tabiiy holdir. Masalan, shaxs tuzilishida biologik va ijtimoiy (sotsial) omillarni birlamchi deb e'tirof qilish muammoning bir tomoni (ularni hisobga olish, albatta zarur), lekin ikkinchi tomoni ularning o'zaro munosabatlarini qay tarzda tushunishda o'z ifodasini topadi. Ko'pgina psixologlarning fikricha, bizning nuqtai nazarimizcha, qo'sh omillik nazariyaning bahsli jabhasi shundan iboratki, bu nazariya ijtimoiy omil bilan biologik voqelikni, muhit bilan biologik tuzilishni, «ekzopsixika» bilan «endopsixika»ni mexanik ravishda bir-biriga qarama-qarshi qo'yadi, o'zaro ta'sir etish muammosiga loqaydlik bilan munosabatda bo'ladi. Mazkur konsepsiya vakillari shaxsning shakllanishi va uning tuzilishiga ta'sir qiluvchi tabiiy va ijtimoiy omillar ichki imkoniyatlari mavjud ekanligini hisobga olmaydilar;

Ta'kidlab o'tilgan fikrlarni tasdiqlash maqsadida ular o'tkazgan tajribalariga murojaat qilamiz. Qo'sh omillik nazariya tadqiqotchilari tajribalarida 80-130 sm balandlikdagi odamlarning shaxs xislatlarini tarkib toptirish o'rganilgan. Buning natijasida ular shaxsning tuzilishida ko'p xislatlari o'xshashligi topilgan. Bunday odamlarning bo'yi past (pakana) bo'lishlaridan tashqari, ularning tuzilishida xech qanday nuqson va kamchilik yo'q ekanligi aniqlangan. Bunday toifaga kiruvchi kishilarda bolalarga xos kulgini, hech bir tanqidsiz optimizmni, o'ta soddalikni, muayyan darajada hissiy (emotsional) zo'riqishni talab qiladigan vaziyatga nisbatan chidamlilikni, uyat hissining kamroq ekanligini uchratish mumkindir. Shaxsning xislatlariga na «endopsixika», na «ekzopsixika» qismlarini kiritish mumkin emas. Chunki shaxsning sifatleri mitti odamlarning psixik xususiyatlarining mahsuli bo'lib, ular bo'yiga nisbatan o'z tengqurlari o'rtasidagi farq aniqlangan davrdan e'tiboran shunday bir ijtimoiy vaziyatda paydo bo'lishi, tarkib topishining takomillashishi tabiiydir. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, tevarak- atrofdagilarning mitti odamlarga bo'ydoq kishilarga qaraganda boshqa munosabati, ularning pisand qilmasligi, kamsitilishi, ular ham barcha kabi narsalarni his qilish, orzu qilish, ajablanish, hayron qolish sababli ularda shaxsning o'ziga xos tuzilishi vujudga keladi. Bunday yaqqol voqelik ularning ruhiy ezilishini, ba'zan boshqalarga, hatto o'zlariga nisbatan tajovuzkorona yo'l tutishlarini niqoblaydi, xolos. Mabodo biz mitti odamlar (liliputlar) o'zlari bilan bapbarovar bo'yli kishilar muhitida yashaydi deb tasavvur qilsak, u holda ularda ham tevarak-atrofdagi boshqa odamlardagi kabi mutlaqo boshqacha shaxsiy fazilatlar, xususiyatlar, xislatlar, sifatlar mujassamlashishi mumkin bo'lar edi.

Taraqqiyparvar (gumanistik) psixologiya fanida ta'kidlanganidek, shaxs tuzilishidagi tabiiy, organik jihatlar va holatlar uning ijtimoiy shart-sharoitlariga bog'liq tarkibiy qismlaridir. Shaxs tuzilishidagi tabiiy (anatomik-fiziologik va boshqa sifatlar) va ijtimoiy omillar yaxlit birlikni tashkil qiladi va ular hech mahal ixtiyorsiz ravishda bir-biriga qarama-qarshi qo'yilishiga yo'l qo'ymaslik kerak.

Hozirgi zamon psixologiya fanining metodologik va nazariy muammolari qatorida qo'llaniladigan asosiy kategoriyalar, tushunchalar, ta'riflarga aniqliklar kiritishdan, tezaurus, kontekst nuqtai nazaridan ularni talqin qilishdan iboratdir. Ushbu mulohazalar mohiyatini o'zini o'zi anglash, axloq, ma'naviyat, taraqqiyot, dinamika va shaxsga oid tushunchalar to'g'risidagi qarashlar tashkil etadi. Mazkur tushunchalar o'zaro iyerarxik tuzilmaga ega bo'lib, biri ikkinchisini taqozo etadi va

o'ziga xos muayyan tizimni vujudga keltiradi, majmuaning markazida esa inson (shaxs, sub'yekt, komil inson) turadi.

Shu fikrni alohida ta'kidlab o'tish joizki, psixologiya fanida axloqiy o'zini o'zi anglash ruhiy jarayon, hodisa, voqelik, xususiyat sifatida alohida o'rgailmaganligi tufayli uni tahlil qilish o'zini o'zi anglash, axloq, milliy xarakter, ma'naviyat, qadriyat kategoriyalari bilan bevosita bog'liq ravishda amalga oshiriladi.

Bizningcha, ajratib ko'rsatilgan kategoriyalar, tushunchalarni o'ziga xos tarzda yoritish psixologiyani asosiy va ustuvor atamasi sanalmish shaxsni yaqqol anglash imkoniyatini yaratadi, axloqiy o'zini o'zi anglashning ijtimoiy psixologik voqelik tariqasida aniq namoyon bo'lishini o'rganishni kafolatlaydi.

Axloqiy o'zini o'zi anglash «o'zini o'zi anglash»ning xususiy (alohida) ko'rinishi, jabhasi bo'lganligi tufayli uning ruhiy tuzilishi, tabiati, o'ziga xosligi, tarkib topishi, rivojlanishi va takomillashuvi, ob'yektiv, sub'yektiv, ichki hamda tashqi shart-sharoitlari, eng avvalo, o'zini o'zi anglash jarayonining ichki xususiyatlariga ko'p jihatdan bog'liq.

Hozirgi zamon psixologiya fanida o'zini o'zi anglashning tabiatini tushuntirishda, talqin qilishda ikki xil qarash, yondashish mavjud bo'lib, ular birbiridan keskin darajada tafovutlanib turadi. Birinchi yondashishga qaraganda, o'zini o'zi anglash - bu o'z yo'nalishini o'zgartirgan ongning aynan o'zidir, xuddi shu bois u inson ongining maxsus ko'rinishi demakdir. Ushbu talqin sobiq sovet psixologiyasida keng tarqalgan nazariya bo'lib L.S.Vigotskiy, A.N.Leont'ev, Ye.V.Shoroxova, I.I.Chesnakova, V.V.Stolin va ularning shog'irdlari tomonidan ilmiy-amaliy jihatdan tadqiq qilib kelinmokda.

A. N. Leont'ev talqiniga qaraganda, individual (yakka shaxsga oid) ongdagi mohiyat bilan mazmun o'rtasidagi ziddiyat o'zini o'zi anglashning sababchisidir. A. N. Leont'evning shog'irdi V.V. Stolinning uqtirishicha, o'zini o'zi anglashning asosida (negizida) «menlik»ning mazmunlari o'rtasidagi ziddiyat yotadi.

B. G. Anan'ev izlanishlarida aks etishicha, o'zini o'zi anglashning paydo bo'lishi omili - odamning individual xosiyati, faoliyat sub'yektiligi shaxslilik xususiyatlarining tarkib topishidagi notekislik va geteroxronlikdir. Uning mulohazasiga ko'ra, o'zini o'zi anglash ana shu uchala xususiyatni o'zaro muvofiklashtiradi va xuddi shu tariqa ongning individualligini ta'minlab turadi.

Amalga oshirilgan psixologik tahlildan ko'rinib turibdiki, birinchi yondashuvda o'zini o'zi anglash xulqatvorni va munosabatlarni belgilovchi hamda idora qiluvchi mustaqil sub'yektga aylanadi, natijada real inson tadqiqot markazidan uzoqlashadi, uning o'rnini ong va o'zini o'zi anglash egallaydi. Bizningcha, o'zini o'zi anglashpi bu tarzda tushunish (va tushuntirish) uning psixologik tabiatini atroflicha, to'liq yoritishga imkon bermaydi va nazariy jihatdan noto'g'ri (noadekvat) xulosa chiqarishga, shoshilinch qaror qabul qilishga olib keladi. Jahon psixologiyasi fanida to'plangan ma'lumotlardan ma'lumki, inson (shaxs) o'zini o'zi anglashi uchun xuddi shu o'zini o'zi anglash xususiyatining (jarayonining) sub'yekti bo'lishi muqarrar.

4.3. Savol bayoni. Shaxs taraqqiyotini harakatga keltiruvchi kuchlar.

Shaxs odamning ijtimoiy, konkret-tarixiy sharoitlarda yashashi, ta'lim-tarbiya olishi tufayli tarkib topishining natijasidir.

Bu masalani hal qilish yuzasidan psixologiya tarixida ikkita oqim mavjud edi. Ulardan birinchisi shaxs psixik taraqqiyotining biogenetik konsepsiyasi, ikkinchisi esa shaxs psixik taraqqiyotining sotsiogenetik konsepsiyasi deb yuritiladi.

Biogenetik konsepsiyaning qarashiga muvofiq inson shaxsining taraqqiyoti biologik faktor ko'proq nasliy faktor bilan belgilanadi. Shuning uchun shaxs taraqqiyoti ichki ta'sir tufayli yuzaga keladi (o'z ixtiyoricha yuzaga keladi) degan nazariyaga asoslanadi.

Sotsiogenetik konsepsiya shaxsning taraqqiyotini uning atrofidagi ijtimoiy muhitning bevosita ta'siri natijasi deb hisoblaydi. Sotsiogenetiklarning fikricha, odam "ijtimoiy muhit nus'hasidir". Sotsiogenetiklar ham biogenetiklar singari rivojlanayotgan odamning shaxsiy aktivligini inkor qiladilar.

Shaxs taraqqiyotining qonkniyatlarini tushunishda biogenetik konsepsiyaga ham, sotsiogenetik konsepsiyaga ham asoslanib bo'lmaydi. Biogenetik konsepsiya ham sotsiogenetik konsepsiya ham psixik taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchlarini aniqlab berishga qodir emas. Psixik taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchlarini nemis psixologi V.Shteri tomonidan ilgari surilgan va ikki faktor (muhit va irsiyat)ning o'zaro mexanik munosabati yoki konvergensiya deb atalgan nazariyasi ham ko'rsatib bera olmaydi.

Shaxs taraqqiyotini harakatlantiruvchi kuchlar problemasini hal qilishda dialektik materializm ta'limoti taraqqiyotda quyidan (soddadan) yuksakka (murakkabga) o'tishni amalga oshiradigan ichki qarama-qarshiliklarni ochib berishni zaruriy ravishda talab qiladi. Shaxsning aktivligi odamni anglangan va anglanmagan motivlarning murakkab sistemasi orqali faoliyatga undovchi ehtiyojlar yig'indisiga bog'liqdir.

Shaxs psixik taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchlari odamning o'z faoliyati davomida o'zgarib boruvchi ehtiyojlari bilan ularni qondirishning haqiqiy imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklarda yuzaga chiqadi.

Shunday qilib, shaxsni rivojlantirish maqsadida bu qarama-qarshiliklarni yengish faoliyatida, ya'ni faoliyatni amalga oshirishning ma'lum vositalarini (yo'l-yo'riqlarini, bilimlarini va shu kabilarini) o'zlashtirish orqali sodir bo'ladi. Bularning hammasi ta'lim (o'qitish) yordami bilan amalga oshiriladi. Bunda aktiv faoliyat orqali ehtiyojni qondirish qonuniy ravishda yangi yanada yuksakroq darajadagi ehtiyoj tug'diradi.

4.4. Savol bayoni. Shaxs shakllanishining ijtimoiy shart-sharoitlari.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, shaxs taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchlari irsiyat va muhitdir deb o'ylash xato bo'lar edi. Lekin bundan shaxsga xarakteristika berishda irsiyat va muhitni e'tiborga olmaslik kerak, degan ma'no mutlaqo chiqmasligi kerak.

Ko'pchilik odamlar o'rtasida (xususan ota-onalar o'rtasida) odam shaxsiga xos ma'lum bir xususiyatlarning paydo bo'lishida irsiyat ustunlik qiluvchi rol o'ynaydi, degan tasavvur keng tarqalganligini pedagog e'tiborga olishi lozim bo'ladi. Bunday taxminlarning qandaydir asoslanganligini dalilsiz inkor qilish

bilangina cheklanmay, mazkur murakkab masalani ilmiy asosda tushuntirib berish ham zarurdir.

Hozirgi kunda, garchi batamom isbotlanmagan bo'lsa ham, miyaning tuzilishi va funksiyasiga doir ayrim xususiyatlarning nasliy yo'l bilan ato qilinishini to'g'ri deb bilishga asos bordir. Bunday nasliy yo'l bilan ato qilinadigan xususiyatlarga gipotetik tarzda oliy nerv faoliyatining tug'ma tiplarini hosil qiluvchi xislatlar kiritilishi mumkin (nerv jarayonlarining kuchi, muvozanati va harakatchanligi). Biroq bunday inson shaxsi strukturasiining tarkib topishida vaning sifat hamda xususiyatlarining taraqqiyotida bunday tug'ma (ehtimol nasliy) xususiyatlarning ishtirok haqida chuqur xulosa chiqarib bo'lmaydi. Tabiiy xislatlar shaxs strukturasiidagi ijtimoiy sabablarga bog'liq bo'lgan xususiyatlardir.

Shaxsning taraqqiyoti ijtimoiy jarayon ekanligini e'tiborga olinadigan bo'linsa, shaxsning tarkib topishida yetakchilik roli maqsadga muvofiq ta'sirotlarga, ya'ni tarbiyaga bog'liq ekanini ko'ramiz. Tarbiya shaxs taraqqiyotini jamiyatning oldiga qo'ygan maqsadlariga muvofiq ravishda yo'llaydi va tashkil qiladi. Bunday tarbiya bolaning hayoti va faoliyatini faqat ma'lum tarzda tashkil qilish hamda tartiblashtirish bilangina cheklanib qolmay, balki hozirgi mavjud pedagogik prinsiplarga muvofiq ravishda, konkret shaxsning imkoniyatlarini yaxshilab ro'yobga siqaradigan, maxsus individual muhit yoki taraqqyoit vaziyatini tashkil etadi, shaxsning aktivligini tarkib toptira va yo'llay borib, uning namoyon bo'lishi uchun sharoit yaratadi.

5-ma'ruza. Muloqot va shaxslararo munosabatlar

Ajratilgan vaqt.2s.

Mavzu bo'yicha asosiy masala.

1. Muloqot va shaxslararo munosabatlar ijtimoiy psixologiyaning mavzuidir.
2. Shaxslararo muomalaning shaxs taraqqiyotidagi o'rni.
3. Muloqot shakllari va bosqichlari.
4. Muloqotning psixologik tizimi va vazifalari.

Tayanch iboralar.

Verbal, noverbal, kammunikativ, identifikatsiya, refleksiya, stereotipizatsiya, biosotsial, trening, persepsiya.

5.1. **Savol bayoni.** Muloqot va shaxslararo munosabatlar ijtimoiy psixologiyaning mavzuidir.

Muloqot odamlar amalga oshiradigan faoliyatlar ichida yetakchi o'rinni egallab, u insondagi eng muhim ehtiyojni — jamiyatda yashash va o'zini shaxs deb hisoblash bilan bog'liq ehtiyojini qondiradi. Shuning uchun ham uning har bir inson uchun ahamiyati kattadir.

Muloqot - odamlarning birgalikdagi faoliyatlari ehtiyojlaridan kelib chiqadigan turli faolliklari mobaynida bir-birlari bilan o'zaro munosabatlarga kirishish jarayonidir. Ya'ni, har bir shaxsning jamiyatda bajaradigan faoliyatlari (mehnat, o'qish, o'yin, ijod qilish va boshqalar) o'zaro munosabat va o'zaro ta'sir shakllarini o'z ichiga oladi. Chunki har qanday ish odamlarning bir-birlari bilan til topishishni, bir-birlariga turli xil ma'lumotlarni uzatishni, fikrlar almashinuvi kabi murakkab hamkorlikni talab qiladi. Shuning uchun ham har bir shaxsning jamiyatda tutgan o'rni, ishlarining muvaffaqiyati, obro'si uning muloqotga kirisha olish qobiliyati bilan bevosita bog'liqdir.

Bir qarashda osongina tuyulgan shaxslararo muloqot aslida juda murakkab jarayon bo'lib, unga odam hayoti mobaynida o'rganib boradi. Muloqotning psixologik jihatdan murakkab ekanligi haqida B.F. Parigin shunday yozadi: «Muloqot shunchalik ko'p qirrali jarayonki, unga bir vaqtning o'zida quyidagilar kiradi:

- a) individlarning o'zaro ta'sir jarayoni;
- b) individlar o'rtasidagi axborot almashinuvi jarayoni;
- v) bir shaxsning boshqa shaxsga munosabati jarayoni;
- g) bir kishining boshqalarga ta'sir ko'rsatish jarayoni;
- d) bir-birlariga hamdardlik bildirish imkoniyati;
- ye) shaxslarning bir-birlarini tushunishi jarayoni».

Aslida har bir insonning ijtimoiy tajribasi, uning insoniy qiyofasi, fazilatlarini, xattoki, nuqsonlari ham muloqot jarayonlarining mahsulidir. Jamiyatdan ajralgan, muloqotda bo'lish imkoniyatidan mahrum bo'lgan odam o'zida individ sifatlarini saqlab qolishi mumkin, lekin u shaxs bo'lolmaydi. Shuning uchun muloqotning shaxs taraqqiyotidagi ahamiyatini tasavvur qilish uchun uning funkqiylarini tahlil qilamiz.

Har qanday muloqotning eng elementar funksiyasi - suhbatdoshlarning o'zaro bir - birini tushunishlarini ta'minlashdir. Bu o'zbeklarda samimiy salom - alik, ochiq yuz bilan kutib olishdan boshlanadi. O'zbek xalqining eng nodir va buyuk hislatlaridan biri ham shuki, uyiga birov kirib kelsa, albatta ochiq yuz bilan kutib oladi, ko'rishadi, so'rashadi, xol - ahvol so'raydi. Shunisi xarakterliki, ta'ziyaga borgan chog'da ham ana shunday samimiyatli qabulni his qilamiz.

Uning ikkinchi muhim funksiyasi ijtimoiy tajribaga asos solishdir. Odam bolasi faqat odamlar davrasida ijtimoiylashadi, o'ziga zarur insoniy xususiyatlarni shakllantiradi. Odam bolasining yirtqich hayvonlar tomonidan o'g'rilanib ketilishi, so'ng ma'lum muddatdan keyin yana odamlar orasida paydo bo'lishi faktlari shuni ko'rsatganki, «mauglilar» biologik mavjudot sifatida rivojlanaveradi, lekin ijtimoiylashuvda ortda qolib ketadi. Bundan tashqari, bunday xolat boladagi bilish qobiliyatlarini ham cheklashi ko'plab psixologik eksperimentlarda o'z isbotini topdi.

Muloqotning yana bir muhim vazifasi - u odamni u yoki bu faoliyatga hozirlaydi, ruhlantiradi. Odamlar guruhidan uzoqlashgan, ular nazaridan qolgan odamning qo'li ishga ham bormaydi, borsa ham jamiyatga emas, balki faqat o'zigagina manfaat keltiradigan ishlarni qilishi mumkin. Masalan, ko'plab tadqiqotlarda izolyatsiya, ya'ni odamni yolg'izlatib qo'yishning uning ruhiyatiga

ta'siri o'rganilgan. Masalan, uzoq vaqt termokamerada bo'lgan odamda idrok, tafakkur, xotira, hissiy xolatlarning buzilishi qayd etilgan. Lekin ataylab emas, taqdir taqozosi bilan yolg'izlikka mahkum etilgan odamlarning maqsadli faoliyatlar bilan o'zlarini band etishlari u qadar katta salbiy o'zgarishlarga olib kelmasligini ham olimlar o'rganishgan. Lekin baribir har qanday yolg'izlik va muloqotning yetishmasligi odamda muvozanatsizlik, hissiyotga beriluvchanlik, xadiksirash, xavotirlanish, o'ziga ishonchsizlik, qayg'u, tashvish hislarini keltirib chiqaradi. Shunisi qiziqki, yolg'izlikka mahkum bo'lganlar ma'lum vaqt o'tgach ovoz chiqarib, gapira boshlasharkan. Bu avval biror ko'rgan yoki his qilayotgan narsasi xususidagi gaplar bo'lsa, keyinchalik nimagadir qarab gapiraverish ehtiyoji paydo bo'lar ekan. Shaxsning muloqotga bo'lgan ehtiyojining to'la qondirilishi uning ish faoliyatiga ham ta'sir ko'rsatadi. Odamlar, ularning borligi, shu muhitda o'zaro gaplashish imkoniyatining mavjudligi fakti ko'pincha odamni ishlash qobiliyatini ham oshirarkan, ayniqsa, gaplashib o'tirib qilinadigan ishlar, birgalikda yonma - yon turib bajariladigan operatsiyalarda odamlar o'z oldida to'rgan hamkasbiga qarab ko'proq, tezroq ishlashga kuch va qo'shimcha iroda topadi. To'g'ri, bu hamkorlikda o'sha yonidagi odam unga yoqsa, ular o'rtasida o'zaro simpatiya hissi bo'lsa, unda odam ishga «bayramga kelganday» keladigan bo'lib qoladi. Shuning uchun ham amerikalik sotsiolog hamda psixolog Jon Moreno asrimiz boshidayoq ana shu omilning unumdorlikka bevosita ta'sirini o'rganib, sotsiometrik texnologiyani, ya'ni so'rovnoma asosida bir - birini yoqtirgan va bir - birini inkor qiluvchilarni aniqlagan va sotsiometriya metodikasiga asos solgan edi.

Shunday qilib, muloqot odamlarning jamiyatda o'zaro hamkorlikdagi faoliyatlarining ichki psixologik mexanizmini tashkil etadi. Qolaversa, hozirgi yangi demokratik munosabatlar sharoitida turli ishlab chiqarish qarorlarini yakka tartibda emas, balki kollegial - birgalikda chiqarish ehtiyoji paydo bo'lganligini hisobga olsak, odamlarning muomala madaniyati va muloqot texnikasi mehnat unumdorligi xamda samaradorlikning muhim omillaridandir.

Muloqot jarayoni o'ziga xos ravishda murakkab bo'lib, bunda uch xil bosqich mavjud.

Dastlabki bosqich — odamning o'z-o'zi bilan muloqotidir. T. Shibutani "Ijtimoiy psixologiya" darsligida: «Agar odam ozgina bo'lsa ham o'zini anglasa, demak, u o'z-o'ziga ko'rsatmalar bera oladi»— deb to'g'ri yozgan edi. Odamning o'z-o'zi bilan muloqoti aslida uning boshqalar bilan muloqotining harakterini va hajmini belgilaydi. Agar odam o'z-o'zi bilan muloqot qilishni odat qilib olib, doimo jamiyatdan o'zini chetga tortib, tortinib yursa, demak u boshqalar bilan suhbatlashishda, til topishishda jiddiy qiyinchiliklarni boshdan kechiradi, deyish mumkin. Demak boshqalar bilan muloqot— muloqotning ikkinchi bosqichidir.

Muloqotning hayotimizdagi shakl va ko'rinishlariga kelsak uning har bir shaxsning hayotiy vaziyatlarga mos keladigan, o'sha vaziyatlardan kelib chiqadigan ko'rinishlari va turlari haqida gapirish mumkin. Lekin umumiy holda har qanday muloqot yo rasmiy yoki norasmiy tusda bo'ladi. Agar rasmiy muloqot odamlarning jamiyatda bajaradigan rasmiy vazifalari va xulq-atvor normalaridan kelib chiqsa, masalan, rahbarning o'z qo'l ostida ishlayotgan xodimlar bilan

muloqoti, professorning talaba bilan muloqoti va hokazo, norasmiy muloqot — bu odamning shaxsiy munosabatlariga tayanadi va uning mazmuni o'sha suhbatdoshlarning fikr-o'ylari, niyat-maqсадlari va emotsional munosabatlari bilan belgilanadi. Masalan, do'stlar suhbatdoshi, poyezdda uzoq safarga chiqqan yo'lovchilar suhbatlari, tanaffus vaqtida talabalarning sport, moda, shaxsiy munosabatlar borasidagi munozaralari. Odamlarning asl tabiatlariga mos bo'lgani uchun ham norasmiy muloqot doimo odamlarning hayotida ko'proq vaqtini oladi va bunda ular charchamaydilar. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, odamda ana shunday muloqotga ham qobiliyatlar kerak, ya'ni uning qanchalik sergapligi, ochiq ko'ngilligi, suhbatlashish yo'llarini bilish, til topishish qobiliyati, o'zgalarni tushunishi va boshqa shaxsiy sifatleri kundalik muloqotning samarasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun hamma odam ham rahbar bo'lolmaydi, ayniqsa, pedagogik ishga hamma ham qo'l uravermaydi, chunki buning uchun undan ham rasmiy, ham norasmiy muloqot texnikasidan xabardorlik talab qilinadi.

Muloqot mavzui va yo'nalishiga ko'ra, uning:

- ijtimoiy yo'naltirilgan (keng jamoatchilikka qaratilgan va jamiyat manfaatlaridan kelib chiqadigan muloqot);
- guruhdagi predmetga yo'naltirilgan (o'zaro hamkorlikdagi faoliyatni amalga oshirish mobaynidagi muloqot — mehnat, ta'lim jarayonidagi yoki konkret topshiriqni bajarish jarayonida guruh a'zolarining muloqoti);
- shaxsiy muloqot (bir shaxsning boshqa shaxs bilan o'z muammolarini ochish maqsadida o'rnatgan munosabatlari); pedagogik muloqot (pedagogik jarayonda ishtirok etuvchilar o'rtasida amalga oshiriladigan murakkab o'zaro ta'sir jarayoni) turlari farqlanadi.

Muloqotning turi va shakllari turlichadir. Masalan, bu faoliyat bevosita «yuzma - yuz» bo'lishi yoki u yoki bu texnik vositalar (telefon, telegraf va shunga o'xshash) orqali amalga oshiriladigan; biror professional faoliyat jarayonidagi amaliy yoki do'stona bo'lishi; sub'yekt - sub'yekt tipli (dialogik, sheriklik) yoki sub'yekt - ob'yektli (monologik) bo'lishi mumkin.

Har bir muloqot turining o'z qonun-qoidalari, ta'sir usullari va yo'l-yo'riqlari borki, ularni bilish har bir kishining, ayniqsa odamlar bilan doimo muloqotda bo'ladiganlarning burchidir.

Muloqot jarayonining murakkab psixologik tabiatini bilish, turli sharoitlarda samarali munosabatlar o'rnatish malakasini oshirish uchun uning tarkibiga kiruvchi har bir element yoki bo'laklar bilan alohida tanishib chiqamiz.

Muloqotning kommunikativ tomoni deyilganda, uning shaxslararo axborotlar, bilimlar, g'oyalar, fikrlar almashinuvi jarayoni sifatidagi vazifalari nazarda tutiladi. Bu jarayonning asosiy vositasi bo'lib til xizmat qiladi. Til shaxslar o'rtasida aloqa vositasi bo'lib, uning yordamida kishilar bilgan ma'lumotlari va hokazolarni bir-birlariga yetkazadilar. Ma'lumki, aloqa vositasi sifatida nutqning asosan 2 turi farqlanadi: yozma nutq hamda og'zaki nutq. Og'zaki nutqning o'zi dialogik va monologik turlarga bo'linadi.

Dialogik nutqning mazmuni, uning xarakteri, davomiyligi muloqotga kirishgan shaxslarning shaxsiy qarashlariga, qiziqishlariga, bir-birlariga bo'lgan munosabatlariga, maqsadlariga bevosita bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham

o'qituvchi bilan o'quvchining, hissiy rahbarlarning, diplomatlarning, ko'chada uchrashib qolgan dugonalarning dialogik suhbatlari bir-biridan farq qiladi.

Monologik nutq esa bir kishining boshqa kishiga yoki kishilar guruhiga nisbatan murojaati bo'lib, uning psixologik tuzilishi, fikrlarning mantiqan tugal bo'lishi, gapirayotgan paytda grammatik qonun-qoidalarga rioya qilish kerakligi kabi shartlari mavjud. Masalan, ma'ruzaga tayyorlanayotgan talaba tayyorgarlik paytidan boshlab, ma'ruza qilib bo'lgunga qadar, qator ichki ruhiy kechinmalarni boshdan kechiradi, unga ko'p kuch va vaqt sarflaydi. Dialogik nutqqa nisbatan bu nutq turi murakkabroq hisoblanadi. Til vositasida olib boriladigan muloqot verbal, ya'ni so'zli deyiladi.

Odamlar muloqot jarayonida so'zlardan tashqari, ya'ni verbal vositalardan tashqari turli xil harakatlardan, qiliqlardan holatlardan, kulgu, ohanglar va boshqalardan ham foydalanadilar. qiliqlar, mimika, ohanglar, to'xtashlar (pauza), hissiy holatlar, kulgu, yig'i, ko'z qarashlar, yuz ifodalari va boshqalar o'zaro muloqotning nutqsiz vositalari bo'lib, ular muloqot jarayonini yanada kuchaytirib, uni to'ldiradi, ba'zan esa nutqli muloqotning o'rnini bosadi, bunday vositalarni noverbal vositalar deyiladi.

Buyuk rus yozuvchisi L. Tolstoy odamlarda 97 xil kulgu turi hamda 85 xil ko'z qarashlari turi borligini kuzatgan. G. M. Andreyevaning yozishicha, odam yuz ifodalari, nigohlarning 2000 ga yaqin ko'rinishlari bor. Ayniqsa, birinchi bor uchrashganda ko'zlar to'qnashuvi, nigohlarning roli keyingi muloqotning taqdiriga kuchli ta'sir ko'rsatishi maxsus tadqiqotlar jarayonida o'rganilgan. Bularning barchasi muloqotning hissiy tomondan boy, mazmundor bo'lishini ta'minlab, odamlarning bir-birlarini tushunishlariga yordam beradi. Muloqotning noverbal vositalarining milliy hamda xududiy xususiyatlari borligini ham alohida ta'kidlab o'tmoq lozim. Masalan, o'zbek xalqining muloqot jarayoni boy, o'zaro munosabatlarining bevosita xarakteri unda shunday vositalarning ko'proq ishlatilishi bilan bog'liq. Bolalarning o'z yig'isi bilan onasiga o'z his-kechinmalari hamda xohishlarini bildirishlari ham bolalarning yosh xususiyatlariga bog'liq. Boshqa millatlar madaniyatiga nazar tashlanadigan bo'lsa, ularda ham ba'zi bir muloqot vositalarining turli millatlarda turli maqsadlarda ishlatilishining guvohi bo'lish mumkin. Bolgarlar agar biron narsa bo'yicha fikrni tasdiqlamoqchi bo'lishsa, boshlarini u yoq-bu yoqqa chayqashar, inkor qilishmoqchi bo'lsa, aksincha, bosh siltashar ekan. Ma'lumki, o'zbeklar, ruslar va bir qator boshqa millatlarda buning aksi.

Noverbal muloqotda suhbatdoshlarning fazoviy joylashuvlari ham katta ahamiyatga ega. Masalan, ayollar ko'proq hissiyotlarga boy bo'lganliklari sababli, suhbatlashayotganlarida bir-birlariga yaqin turib gaplashadilar, erkaklar o'rtasida esa doimo fazoviy masofa bo'ladi. Olimlarning aniqlashlaricha, bolalarni odatdagiday orqama-ketin o'tqazib o'qitgandan ko'ra, ularni yuzma-yuz o'tkazib davra qurib o'qitgan ma'qul emish, chunki bunday sharoitda o'quvchilarda ham javobgarlik hissi yuqoriroq bo'lar ekan hamda emotsiyalar almashinishgani uchun ham guruhdagi psixologik vaziyat ijobiy bo'lib, bolalarning predmetga va bir-birlariga munosabatlari ancha yaxshi bo'lar ekan.

Paralingvistik ta'sir - bu nutqning atrofidagi nutqni bezovchi, uni kuchaytiruvchi yoki susaytiruvchi omillar. Bunga nutqning baland yoki past tovushda ifodalanayotganligi, artikulyatsiya, tovushlar, to'xtashlar, duduqlanish, yo'tal, til bilan amalga oshiriladigan harakatlar, nidolar kiradi. Shunga qarab, masalan, do'stimiz bizga biror narsani va'da berayotgan bo'lsa, biz uning qay darajada samimiyligini bilib olamiz. Kuyib - pishib, ochiq yuz va dadil ovoz bilan «Albatta bajaraman!», desa ishonamiz, albatta.

Demak, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda muloqotning barcha vositalariga, ayniqsa, nutqqa e'tibor berish kerak. Bolalarni ilk yoshlik chog'laridanoq nutq madaniyatiga o'rgatish, nutqlarini o'stirish choralari ko'rish zarur. Pedagog esa shunday nutq madaniyatiga ega bo'lishi kerakki, u avvalo uning faoliyatini to'g'ri tashkil etishni ta'minlasin, qolaversa, bolalarda nutqning o'sishiga imkoniyat bersin.

Muloqotning bu xususiyati kishilarning muloqot jarayonida birgalikdagi faoliyatda bir-birlariga amaliy jihatdan bevosita ta'sir etishlarinn ta'minlaydi. Shu tufayli odamlar hamkorlikda ishlash, bir-birlariga yordam berish, bir-birlaridan o'rganish, harakatlar muvofiqligiga erishish kabi qator qobiliyatlarini namoyon etishlari mumkin. Shu tufayli o'qituvchi bola shaxsiga maqsadga yo'nalgan holda ta'sir ko'rsatishi mumkin. Aslini olganda, har qanday muloqot, agar u bema'ni, maqsadsiz, quruq gaplardan iborat bo'lmasa, doimo muloqotga kirishuvchilarning xulq-atvorlarini, ularning ustanovkalarini o'zgartirish imkoniyatiga ega.

Jamiyat miqyosida oladigan bo'lsak, odamlarning turli sharoitlarda o'zlarini tutishlari, xulq-atvorlarining boshqarilishi ma'lum psixologik qonuniyatlarga bog'liqligini ko'rish mumkin. Bunga sabab jamiyatda qabul qilingan turli normalar, qonun-qoidalaridir. Chunki, o'zaro muloqot va o'zaro ta'sir jarayonlarida shunday hatti-harakatlar obrazlari kishilar ongiga singib boradiki, ularni har bir kishi norma sifatida qabul qiladi. Masalan, o'smir bola, umuman yoshlar jamoat joylarida kattalarga o'rin bo'shatib berishlari kerakligi ham xulq-atvorning bir normasi. Shu normaga amal qilish yoki qilmaslik ijtimoiy nazorat tizimi orqali boshqariladi. Ya'ni, yuqoridagi sharoitda agar o'smir bola avtobusda qariyaga joy bo'shatmasa, jamoatchilik o'sha zahoti uni ijtimoiy tartibga chaqiradi. Demak, har bir shaxs turli sharoitlarda turlicha rollarni bajaradi, bu rollarning qanday bajarilayotganligi, odamlarning kutishlariga mos kelishligi ijtimoiy nazorat tizimi orqali kuzatib turiladi. Shuning uchun ham muloqotga kirishgan kishilar doimo o'z xulq-atvorlarini, qolaversa, o'zgalarning xulq-atvorini nazorat qilib, harakatlarda bir-birlariga moslashadilar. Lekin gohida shaxsdagi rollarning ko'p bo'lishi rollarning ziddiyatiga olib kelishi mumkin. Masalan, maktab o'qituvchisining o'zi o'qitayotgan sinfda farzandi bo'lsa, dars paytida shunday ziddiyatni boshdan kechirishi mumkin, ya'ni bir vaqtning o'zida ham ota yoki ona, ham o'qituvchi rolini bajarishga majbur bo'ladi. Yoki xulqi yomon o'quvchining uyiga kelgan o'qituvchi bir vaqtning o'zida ham o'qituvchi, ham mehmon rollari o'rtasida qiynaladi.

Turli rollarni bajarayotgan shaxslarning o'zaro muloqotlari kutishlar tizimi orqali boshqariladi. Masalan, xohlaydimi yoki xohlamaydimi, o'qituvchidan ma'lum harakatlarni kutishadiki, ular o'qituvchi roliga zid bo'lmasligi kerak. O'z

rollariga mos harakat qilgan, doimo me'yor mezonida ish tutgan kishining harakatlari odobli harakatlar deb ataladi. Masalan, o'qituvchining odobi, o'z kasbini ustasi ekanligi, bolalar qalbini tushuna olishi, ularning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ish tutishi uning odobga ega ekanligining belgisidir. Odobsiz odam esa buning aksidir.

Demak, o'zaro muloqot jarayonida bir odam ikkinchi odamga psixologik ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir ikkala tomondan ham anglanishi yoki anglanmasligi mumkin. Ya'ni, ba'zan biz nima uchun bir shaxsning bizga naqadar kuchli ta'sirga ega ekanligini, boshqa biri esa, aksincha, hech qanday ta'sir kuchiga ega emasligini tushunib yetmaymiz. Bu esa pedagogikada muhim muammodir. Har bir pedagogning o'z ta'sir uslublari va ta'sir kuchi bo'ladi. O'qituvchi shaxsining bolalarga ta'siri quyidagi eksperimentda juda yaqqol kuzatilgan. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga anchagina o'yinchoqlar berib, shularning ichida faqat bittasiga, qizil yog'och o'yinchoqqa tegmaslik aytilgan. Bolalar yolg'iz qoldirilib, harakatlari pinxona kuzatilgan. Juda ko'p bolalar taqiqlangan o'yinchoqqa baribir tegishgan. Eksperimentning ikkinchi seriyasida esa endi barcha o'yinchoqqa tegish mumkin-u, faqat qizil qutichaning qopqog'ini ochish mumkin emas, deb aytilgan. Shu quticha tepasiga esa shu bolalarning o'qituvchisi surati ilib qo'yishgan. Bu seriyada birinchisiga qaraganda "ta'qiqni buzuvchilar" soni keskin kamaygan. Demak, bu narsa o'qituvchi shaxsining bola harakatlariga ta'sirini yaqqol isbotlab turibdi.

Shaxslararo ta'sir haqida gap ketganda, o'qituvchi obro'yining roli haqida ham aytish lozim. Chunki, obro'li odam doimo o'sha obro' qozongan guruhida o'z mavqeiga va ta'siriga ega bo'ladi. Shaxs obro'yi uning boshqa shaxslarga irodaviy va emotsional ta'sir ko'rsata olish qobiliyatidir. Ma'lumki, obro' amal yoki hayotiy tajriba bilangina orttirilmay, uning haqiqiy asosi — shaxsning odamlar bilan to'g'ri munosabati, undagi odamiylik xislatlarining, boshqa ijobiy xislatlarining uyg'unlashuvidadir. Psixologik obro' — ta'sir ko'rsatishning eng muhim mezonidir.

Muloqot jarayonida odamlar bir-birlari bilan ma'lumotlar almashib, o'zaro ta'sir ko'rsatibgina qolmay, balki bir-birlarini to'g'riroq va aniqroq anglashga, tushunishga va idrok qilishga harakat qiladilar. Bu tomon shaxsiy idrok va tushunish muammosi bilan bog'liqdir. Birgalikdagi faoliyat jarayonida shaxslarni bir-birlarini to'g'ri tushunishlari na aniq idrok qilishlari muloqotning samarali bo'lishini ta'minlaydi. Rus psixologi A.A. Bodalev boshchiligidagi laboratoriya bir-birlarini idrok qilish mexanizmlarini aniqlash borasida qator psixologik qonuniyatlarni kuzatgan. Bunday mexanizmlarga:

- identifikatsiya;
- refleksiya;
- stereotipizatsiya kiradi.

Identifikatsiya shunday psixologik hodisaki, bunda suhbatdoshlar bir-birlarini to'g'riroq idrok qilish uchun o'zlarini bir-birlarining o'rniga qo'yib ko'rishga harakat qiladilar. Ya'ni, o'zidagi bilimlar, tasavvurlar, hislatlar orqali boshqa birovni tushunishga harakat qilish, o'zini birov bilan solishtirish (ongli

yoki ongsiz) identifikatsiyadir. Masalan, birinchi marta uchrashuvga ketayotgan yigitning ichki holatini uning o'rtog'i yoki akasi tushunishi mumkin.

Refleksiya muloqot jarayonida suhbatdoshning pozitsiyasidan, xolatidan turib, o'zini tasavvur qilishdir, ya'ni refleksiya, boshqa odamning idrokiga taallukli bo'lib o'ziga birovning ko'zi bilan qarashga intilishdir. Chunki, busiz odam muloqot jarayonida o'zini aniq bilmasligi, noto'g'ri muloqot formalarini tanlashi mumkin.

Stereotipizatsiya odamlar ongida mulokotlar mobaynida shakllanib o'rnashib kolgan ko'nikib kolingan obrazlardan shablon sifatida foydalanish xollaridir. Ijtimoiy stereotiplar har bir shaxsda u yoki bu guruhli kishilar haqida shakllangan obrazlardir. A.A. Bodalev va uning shog'irdlari bunday stereotiplar ba'zan muloqotni to'g'ri yo'nalganligini ta'minlasa, boshqa hollarda esa undagi xatoliklarning sababi bo'lishi mumkinligini kuzatishgan. Idrok va tushunish borasidagi bunday xatoliklar kauzal atributsiya (lotinchasiga "kauza" — sabab, "atrebutio" — bermoq, qo'shib bermoq ma'nosini bildiradi) deb ataladi. Masalan, o'qituvchi bilan hamsuhbat bo'lib qolgan odamda suhbat boshidayoq "hozir odob-ahloqdan dars berishni boshlamasmikan" degan shubha paydo bo'lishi mumkin. Bu ham stereotip. Bundan tashqari, odamlar birinchi marta ko'rgan odam to'g'risida tasavvurga ega bo'lish maqsadida uning tashqi qiyofasi bilan xarakteri o'rtasida bog'liqliklar o'rnatishga harakat qilarkan, shunday bog'liqliklarni aniqlash maqsadida A.A. Bodalev talabalar guruhiga turlicha qiyofali shaxslarning fotosuratlarini ko'rsatgan. 72 kishidan 9 tasi iyagi katta kishilar kuchli iroda egalari ekanligini, 17 tasi peshonasi keng odamlar aqlli ekanliklarini, 3 kishi sochi qattik odamlarning qaysarroq, qat'iy ekanliklarini, 5 kishi kichik bo'yli odamlar hokimiyatga intilgan, boshqalar ustidan buyruq berishga moyil, chiroyli odamlar yo o'ta o'ziga bino qo'ygan yoki nodon bo'lishligini aytishgan va hokazo.

Tabiiyki, bunday fikrlar mutlaq to'g'ri emas, lekin kishilar ongida avloddan-avlodga o'tib kelayotgan tasavvurlar shunday obrazlarni shakllantirgan. Notanish odam haqida tushunchaning shakllanishida u haqida berilgan birlamchi ma'lumot katta rol o'ynaydi. Masalan, talabalarning ikki guruhiga bir xil portret ko'rsatib, birinchi guruhda bu odam yirik olim, ikkinchisida esa, bu — davlat jinoyatchisi deb, unga ikkala holda ham ijtimoiy-psixologik xarakteristika berishlarini so'ragan. Ko'rsatmalar har xil bo'lganligi sababli berilgan ta'riflar ham har xil bo'lgan. Birinchi guruhdagi talabalar bu odam mehnatkash, mehribon, shafqatli, g'amxo'r, aqlli bo'lsa kerak, deyishgan bo'lsa, ikkinchi guruhdagilar uni — beshafqat, makkor, qat'iyatli deb ta'riflashgan. Birinchi guruhdagilar portretdagi ko'zlarni dono, muloyim deyishgan bo'lsa, boshqalar ularni yovuz, beshafqat deb aytishgan.

Shunday qilib, ijtimoiy persepsiya yoki odamlarning bir-birlarini to'g'ri idrok etish va tushunish jarayoni muloqotning muhim muammolaridan biridir. Bu jarayon psixologik jihatdan murakkab bo'lib, unda muloqotga kirishayotgan tomonlarning har biri alohida ana shu idrokning ham ob'yekti, ham sub'yekti bo'lib faoliyat ko'rsatadilar. Idrokning ob'yekti sifatida shaxs qaralganda, unda hosil bo'ladigan "boshqa odam obrazi" ning barcha sifatleri va qirralari nazarda tutiladi. Bunday obraz paydo bo'lishiga xizmat qiladigan belgilarga: o'sha

odamning tashqi qiyofasi, uning qiyinishi, o'zini tutishi, hissiy holati, ovozi, nutqi, qiliqlari, yurishi va hokazolar kiradi. Lekin shularning ichida odamning yuzi muloqot mobaynida suhbatdoshga eng ko'p ma'lumot beradigan ob'yektdir. Shuning uchun ham telefonda suhbatlashgandan ko'ra yuzma-yuz suhbatlashish ancha oson va axborotlarga boydir.

Odamlarning bir-birlarini to'g'ri idrok etishlari ularning perseptiv, ya'ni hissiy bilish (idrok sezish) sohasiga aloqador bo'lsa, bir-birlarini tushunishi ularning tafakkur sohalariga bevosita bog'liq murakkab jarayondir. Boshqa odamni to'g'ri tushungan shaxs uning hissiy holatiga kira olgan hisoblanadi, boshqacha qilib aytganda, unda empatiya — birovlarining his kechinmalarini tushuna olish qobiliyati rivojlangan bo'ladi. Yuksak ongli, madaniyatli, "ko'pni ko'rgan" shaxsgina boshqalarni to'g'ri tushunishi, ularning mavqeida tura olishi mumkin.

Odamlar bir - birlari bilan muomalaga kirishar ekan, ularning asosiy ko'zlagan maqsadlaridan biri - o'zaro bir - birlariga ta'sir ko'rsatish, ya'ni fikr - g'oyalariga ko'ndirish, harakatga chorlash, ustanovkalarni o'zgartirish va yaxshi taassurot qoldirishdir. Psixologik ta'sir - bu turli vositalar yordamida insonlarning fikrlari, hissiyotlari va hatti - harakatlariga ta'sir ko'rsata olishdir.

Ijtimoiy psixologiyada psixologik ta'sirning asosan uch vositasi farqlanadi.

1. Verbal ta'sir - bu so'z va nutqimiz orqali ko'rsatadigan ta'sirimizdir. Bundagi asosiy vositalar so'zlardir. Ma'lumki, nutq - bu so'zlashuv, o'zaro muomala jarayoni bo'lib, uning vositasi - so'zlar hisoblanadi. Monologik nutqda ham, dialogik nutqda ham odam o'zidagi barcha so'zlar zahirasidan foydalanib, eng ta'sirchan so'zlarni topib, sherigiga ta'sir ko'rsatishni xohlaydi.

2. Noverbal ta'sirning ma'nosi «nutqsiz»dir. Bunga suhbatdoshlarning fazoda bir - birlariga nisbatan tutgan o'rinlari, xolatlari (yaqin, o'zoq, intim), qiliqlari, mimika, pantomimika, qarashlar, bir - birini bevosita his qilishlar, tashqi qiyofa, undan chiqayotgan turli signallar (shovqin, hidlar) kiradi.

3. Paralingvistik ta'sir - bu nutqning atrofidagi nutqni bezovchi, uni kuchaytiruvchi yoki susaytiruvchi omillar. Bunga nutqning baland yoki past tovushda ifodalanayotganligi, artikulyatsiya, tovushlar, to'xtashlar, duduqlanish, yo'tal, til bilan amalga oshiriladigan harakatlar, nidolar kiradi. Ularning barchasi muloqot jarayonini yanada kuchaytirib, suhbatdoshlarning bir - birlarini yaxshiroq bilib olishlariga yordam beradi. Masalan, agar uchrashuvning dastlabki daqiqalarida o'rtog'ingiz sizga qaramay, atrofga alanglab, «Ko'rganimdan biram xursandman», desa, ishonasizmi?

Muloqot jarayonidagi xarakterli narsa shundaki, suhbatdoshlar bir - birlariga ta'sir ko'rsatmoqchi bo'lishganda, dastavval nima deyish, qanday so'zlar vositasida ta'sir etishni o'ylar ekan. Aslida esa, o'sha so'zlar va ular atrofidagi harakatlar muhim rol o'ynarkan. Masalan, mashhur amerikalik olim Megrabyan formulasiga ko'ra, birinchi marta ko'rishib to'rgan suhbatdoshlardagi taassurotlarning ijobiy bo'lishiga gapirgan gaplari 7%, paralingvistik omillar 38%, va noverbal harakatlar 58% gacha ta'sir qilarkan. Keyinchalik bu munosabat o'zgarishi mumkin albatta, lekin xalq ichida yo'rgan bir maqol to'g'ri : «Ust - boshga qarab kutib olishadi, aqlga qarab kuzatishadi».

Muloqotning qanday kechishi va kimning ko'proq ta'sirga ega bo'lishi sheriklarning rollariga ham bog'liq. Ta'sirning tashabbuskori - bu shunday sherikki, unda ataylab ta'sir ko'rsatish maqsadi bo'ladi va u bu maqsadni amalga oshirish uchun barcha yuqorida ta'kidlangan vositalardan foydaladi. Agar boshliq ishi tushib, biror xodimni xonasiga taklif etsa, u o'rnidan turib kutib oladi, iltifot ko'rsatadi, xol - ahvolni ham quyuqroq so'raydi va so'ngra gapning asosiy qismiga o'tadi.

Ta'sirning adresati - ta'sir yo'naltirilgan shaxs. Lekin tashabbuskorning suhbatga tayyorgarligi yaxshi bo'lmasa, yoki adresat tajribaliroq sherik bo'lsa, u tashabbusni o'z qo'lga olishi va ta'sir kuchini qayta egasiga qaytarishi mumkin bo'ladi.

Shu o'rinda odamlarni samarali muloqotga o'rgatish muammosi haqida keltirmoqchimiz. Chunki bugungi kunda bu muammo ijtimoiy psixologiyaning muhim masalalaridandir.

Ma'lumki, gaplashayotgan odamlar biri gapiradi, ikkinchisi tinglaydi, eshitadi. Muloqotning samaradorligi ana shu ikki qirraning qanchalik o'zaro mosligi, bir - birini to'ldirishiga bog'liq ekan. Noto'g'ri tasavvurlardan biri shuki, odamni muomala yoki muloqotga o'rgatganda, uni faqat gapirishga, mantiqan asoslangan so'zlardan foydalanib, ta'sirchan gapirishga o'rgatishadi. Uning ikkinchi tomoni - tinglash qobiliyatiga deyarli e'tibor berilmaydi. Mashhur amerikalik notiq, psixolog Deyl Karnegi «Yaxshi suhbatdosh - yaxshi gapirishni biladigan emas, balki yaxshi tinglashni biladigan suhbatdoshdir» deganda aynan shu qobiliyatlarning insonlarda rivojlangan bo'lishini nazarda tutgan edi.

Mutaxassislarning aniqlashlaricha, ishlayotgan odamlar vaqtining 45%i tinglash jarayoniga ketar ekan, odamlar bilan doimiy muloqotda bo'ladiganlar 35 - 40 % oylik maoshlarini odamlarni «tinglaganlari» uchun olarkanlar. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, kommunikatsiyaning eng qiyin sohalaridan hisoblangan tinglash qobiliyati odamga ko'proq foyda keltirarkan.

Shuning uchun bo'lsa kerak, nemis faylasufi A. Shopengauer «Odamlarni o'zingiz to'g'ringizda yaxshi fikrga ega bo'lishlarini xohlasangiz, ularni tinglang» deb yozgan ekan. Darhaqiqat, agar siz kuyunib gapirsangizu, suhbatdoshingiz sizni tinglamasa, boshqa narsa bilan ovora bo'laversa, undan ranjiysiz, nafaqat ranjiysiz, balki u bilan aloqani ham uzasiz. O'qituvchi gapirayotgan paytda uni tinglamaslik odobsizlikning eng keng tarqalgan ko'rinishi deb baholanishini bilasizmi?

Nima uchun biz ko'pincha yaxshi gapiruvchi, so'zlovchi bo'la olamiz-u, yaxshi tinglovchi bo'la olmaymiz? Psixologlarning fikricha, asosiy xalaqit beruvchi narsa - bu bizning o'z fikr - o'ylarimiz va xohishlarimiz og'ushida bo'lib qolishimizdir. Shuning uchun ham ba'zan rasman sherigimizni tinglayotganday bo'lamiz, lekin aslida hayolimiz boshqa yerda bo'ladi. Tinglashning ham xuddi gapirishga o'xshash texnikasi, usullari mavjud. Ularning turi ham ko'p, lekin asosan biz kundalik hayotda uning ikki usulini qo'llaymiz: so'zma - so'z qaytarish va boshqacha talqin etish. Birinchisi, suhbatdosh so'zlarining bir qismini yoki yaxliticha qaytarish orqali, sherikni qo'llab - quvvatlashni bildiradi. Ikkinchi usul esa - sherigimiz so'zlarini tinglab, undagi asosiy g'oyani muxtasar, o'zimizning talqinimizda ifoda etish. Ikkala usul ham sherik uchun muhim, chunki u sizning

tinglayotganingizni, xattoki, undagi g'oyalarga qarshi emasligingizni bildiradi. Bunday tashqari, biz yaxshi tinglayotgan bo'lib, «Yo'q-e?», «Nahotki?», «Qaraya?», «Yasha!» luqmalari bilan ham suhbatdoshimizni gapirishga, yanayam o'z fikrlarini oydinlashtirishga chaqirib turamiz.

Demak, aslida bizdagi gapirayotgan shaxs yetakchi, u suhbatning mutloq xokimi, degan tasavvur unchalik to'g'ri emas. Yaxshi tinglashda ham shunday kuch borki, u suhbatdoshni Sizga juda yaqinlashtiradi, ishonchni tug'diradi. Chunki muloqot jarayonidagi eng qimmatli narsa - bu axborotning o'zi. Tinglayotgan odam ma'nili, yaxshi dialogdan faqat yaxshi, foydali ma'lumot oladi. Gapirgan esa aksincha, o'zidagi borini berib, gapirmaydigan suhbatdoshdan «teskari aloqani» olib ulgurmay, hech narsasiz qolishi ham mumkin. Shuning uchun muloqotga o'rgatishning muhim yo'nalishlaridan biri - odamlarni faol tinglashga, bunda barcha paralingvistik va noverbal omillardan o'rinli foydalanishga o'rgatishdir. Bu borada professional tinglash texnikasiga quyidagilar kiradi:

- aktiv xolat. Bu - agar kreslo yoki divan kabi mebel bo'lsa, unga bemalol yastanib yoki yotib olmaslik, suhbatdoshning yuzidan tashqari joylariga qaramaslik, mimika, bosh chayqash kabi harakatlar bilan uning har bir so'ziga qiziqayotganligingizni bildirishni nazarda tutadi;
- suhbatdoshga samimiy kizikish bildirish. Bu nafaqat suhbatdoshni o'ziga jalb qilib, balki keyin navbat kelganda o'zining har bir so'ziga uni ham ko'ndirishning samarali yo'lidir.
- o'ychan jimlik. Bu suhbatdosh gapirayotgan paytda yuzda mas'uliyat bilan tinglayotganday tasavvur qoldirish orqali o'zingizning suhbatdan manfaatdorligingizni bildirish yo'li.

AGAR BIZ SUHBATDOSHIMIZNI YAXSHI, DIQQAT BILAN TINGLASAK, BU BILAN BIZ UNDA O'Z - O'ZIGA HURMATNI HAM TARBIYALAYMIZ. DEMAK, TINGLASH JARAYONI KO'PCHILIK TASAVVUR QILGANI KABI UNCHALIK PASSIV JARAYON EMAS EKAN. UNING MULOQOTNING SAMARALI BO'LISHIDAGI AHAMIYATI NIHOYATDA KATTA. CHUNKI TINGLASH QOBILIYATI GAPIRUVCHINI ILHOMLANTIRADI, UNI RUHLANTIRADI, YANGI FIKRLAR, G'OYALARNING SHAKLLANISHIGA SHAROIT YARATADI. SHUNING UCHUN MA'RUZACHI PROFESSORNING HAR BIR CHIQISHI VA MA'RUZASI AGAR TALABALAR TOMONIDAN DIQQAT BILAN TINGLANSA, BU PEDAGOGIK MULOQOTDAN IKKALA TOMON HAM TENG YUTADI.

AGAR MULOQOT JARAYONIDA ISHTIROK ETUVCHI IKKI JARAYON - GAPIRISH VA TINGLASHNING FAOL O'ZARO TA'SIR UCHUN TENG AHAMIYATINI NAZARDA TUTSAK, BU JARAYON QATNASHCHILARINING PSIXOLOGIK SAVODXONLIGI VA MULOQOT TEXNIKASINI EGALLASHINING AHAMIYATINI ANGLASH QIYIN BO'LMAYDI. SHUNING UCHUN HAM IJTIMOY PSIXOLOGIYADA

ODAMLARNI SAMARALI MULOQOTGA ATAYLAB O'RGATISHGA JUDA KATTA E'TIBOR BERILADI. BU BORADAGI FANNING O'Z USLUBI BO'LIB, UNING NOMI IJTIMOIIY PSIXOLOGIK TRENING (IPT) DEB ATALADI. IPT - MULOQOT JARAYONIGA ODAMLARNI PSIXOLOGIK JIHATDAN HOZIRLASH, ULARDA ZARUR KOMMUNIKATIV MALAKALARNI MAXSUS DASTURLAR DOIRASIDA QISQA FURSATDA SHAKLLANTIRISHDIR. ENG MUHIMI IPT MOBAYNIDA ODAMLARNING MULOQOT BORASIDAGI BILIMDONLIGI ORTADI.

5-ma'ruza. Nutq

Mavzu bo'yicha asosiy masala. Ajratilgan vaqt.2s.

5.1. Nutq haqida tushuncha.

5.2. Nutqning fiziologik asoslari.

5.3. Nutqning turlari.

Tayanch suz va iboralar.

Nutq mulokot, muomala, til, munosabat, afaziya, kommunikatsiya, diolog, manolog, polilog, kommunikator, ichki nutq tashqi nutq yozma nutq.

Kommunikatsiya-nutqiy aloka. Kommunikator-alokani amalga oshiruvchi. Retsepriyent-tinglovchi. Xabar yunaltirilgan shaxslar. Dialog-shaxslararo nutq. Monolog-shaxsning uziga qaratilgan nutq. Ichki nutq ovozsiz uz kechirmalariga qaratilgan nutq. Tashqi nutq-boshqa shaxslarga qaratilgan nutq.

Ijtimoiy munosabatlardan odamlarning bir-birlari bilan doimiy aloka qilish zarurati kelib chikadi. Bu munosabat, albatta, nutq vositasida amalga oshiriladi. Nutq xam odam ongi singari mexnat maxsulidir. Nutq boshqa kishilar bilan alokada bulish extiyojidan va buning kat'iy zarurligidan kelib chikkandir. Biz nutq orqali uz fikrmizni, bilimimizni, tajribamizni boshqalarga yetkazamiz va boshqa kishilarning fikrini bilib olamiz, uzimizning ruxiy xolatimizni, kechirayotgan tuygu-xissiyetimizni xam ifoda qilamiz. Biz nutq yordamida bir-birimizga ta'sir qilamiz. Nutq gapirayotgan kishining ongida va kalbida bo'lgan fikr va maqsadini ifoda qiladi. Biz nutq yordamida bir-birimizga ta'sir qilamiz. Nutq gapirayotgan kishining ongida va kalbida bo'lgan fikr maqsadini ifoda qiladi. Biz nutq vositasi bilan birovni xursand qilamiz yoki unga tassalli berishimiz mumkin. Nutqning kuchi xakida xar bir xalkda aloxida makollarni bulishi xam bejiz emas. Bu makollar nutqning kishi ruxiga kanday ta'sir qilish kuchiga ega ekanliginni yaqqol kursatadi. Masalan, «Yaxshi suz-jon ozigi», «Sevdigan xam til, bezdirgan xam til» va xakazo.

Kishilar bir-birlari bilan muomala, munosabatda bular ekanlar, ular u yoki bu tildagi (uzbek rus, fransuz, nemis, va k.) grammatik koidaga asoslangan suzlardan foydalanadilar. Insonlarning til vositasida bir -birlari bilan muommala qiladilar.

Demak nutq til yordamida bir-birlari bilan aloka qilish vositasidir.

«Nutq» va «til» terminlarining ma'nosini ko'pincha bir-biriga aralashtirib yuboradilar. Nutq bilan til bir narsa emas. Til suz belgilari sistemasidan iborat bo'lib, u aloka kuroli bo'lsa, nutq aloka protsessorining uzidir. Lekin ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Ular birgalikda mavjuddir. Xar bir til tarixiy tarakkiyot davomida odamlarning nutq yordamida aloka bog'lash protsessida vujudga kelgan, rivojlangan va takomillashib borgan. Xar kanday tilning mavjud bulishi, takomillashib borishi kishilarning usha tilda doimiy gaplashib turishga bog'liq. Agar kishilar u yoki bu tilni nutq orqali biladigan muomalada ishlatmay kuysalar u til inkirozga uchraydi, «ulik til»ga aylanib koladi. Nutq faqat kishilar urtasidagi aloka vositasigina bo'lib kolmasdan, balki tafakkur qilishning zaruriy vositasi, tafakkur kurolidir. Chunki biz fikr qilish uchun suzdan foydalanamiz, fikrimizni suz bilan ifoda qilamiz va boshqalarning fikrini bilib olamiz. Odatda biz ovoz chikarib yoki ovoz chikdrmasdan, uz ichimizdan tilning grammatika koidalarga xos xolda aytiladigan suzlar orqali fikr yuritamiz. Tafakkur bilan nutq turli xodisa bo'lsa xam, lekin ular bir-biri bilan uzviy ravishda bog'lanib ketgan. Xap bir kishidagi tafakkurning usishi shu kishi nutqining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lganidek kishi nutqining rivojpanishi xam undagi tafakkurning usishiga bog'liqdir.

Birok keyingi yillarda fiziologik va psixologik olimlar (P.K. Anoxin, A.R.Luriya, A.N.Leont'ev, D.N.Uznadze va boshqalar) tomonidan amalga oshirilgan kator ilmiy tadjikot ishlaridan ma'lum bulishicha, nutq faoliyatining fiziologiya asosini yukorida kursatilganidek talkin etish yetarli emas. Balki bosh miya pustining boshqa markazlari kabi, nutq markazlarining xam kat'iy chegaralari yuk va bir-biridan ajralgan xolda harakat kilmaydi.

P.K.Anoxin tadjikrtlarida xosil qilingan ma'lumotlar nuktai nazaridan olganda, nutq faoliyatining fiziologik asosini bir necha funksonal sistemalarning murakkab uyushmasi tashkil etadi, bu funksional sistemalardan ayrimlari nutq uchun ixtisoslashgan sistema bo'lsa, boshqalari uzga faoliyatlar uchun xam xizmat qila beradi.

Kishi nutq orqali boshqalar bilan munosabatda bular ekan, buni albatta ikkinchi signal sistemasi orqali amalga oshiradi. Shuiing uchun xam vaqqli bog'lanishlar vujudga keladi. Bu esa uzining kator xususiyatlariga ega bo'ladi. Eshitilgan suzarning xammasi esda smaklanib krlavermaydi. Ikkinchi signal sistemasi tanlab esda olib koladi.Nutq uzining xususiyatiga va bajaradigan vazifalariga qarab asosan, uch turga bulinadi: ogzaki, yozma va ichki nutq kabi. Ogzaki nutq odatda kishilar bir-birlari bilan muomala va munosabatda bo'lganlarida o'zlarining fikrlarini ovoz chikarish, gapirish bilan amalga oshiradilar. Gapiruvchi shaxs uz fikrini ovoz, xis-tuygularini faqat suz bilan emas, balki imo-ishora, mimika va intonatsiyalarida xam ifoda qiladi. Gapiruvchi nutqi aniq ravon, emotsional bulishi kerak. Tinglovchilar esa uz diqqatini jalb etib, ma'ruzachining nutqini tinglaganidagina, uning ma'nosiga yaxshi tushunib oladilar. Kishilar urtasidagi amalga oshirilayotgan munosabatlarning xarakteri yoki xususiyatlariga qarab ogzaki nutq diologik va monologik tarzda bulishi mumkin. Dialogik nutq ikki yoki undan ortik kishilarning bir-birlari bilan suxbatlashish protsessidir. Bunda suxbatdoshlar faollik kursatishlari kerak. Dialogik nutq orqali suxbat qilayotgan kishilar bir-

birlarining fikrlarini tez tushunib olgani xolda, suxbatdoshining aytgan gaplarini tasdiqlashi yoki unta e'tiroz bildirishi mumkin. Bu xil nutqning yana bir xususiyati bor, bunda suxbatdoshlarga ma'lum bo'lgan ayrim suzlar tushirib qoldirilishi xam mumkin. Ba'zi xollarda dialogik nutq; ixtiyorsiz xam bo'ladi, chunki suxbat davomida yangi-yangi fikrlar kelib chikaveradi. Lekin bu nutq izchil va tula bo'lmasligi xam mumkin. Bu sharoit bilan bog'liq. Ukituvchining ukituvchi savoliga beradigan javobi izchil, mantiqiy jixatdan puxta bulishi talab etiladi. Ukituvchining O'quvchiga beradigan savoli xam aniq tushunarli bulishi shart. Monologik nutq esa diologik nutqdan fark qilib, bitta odamning boshqalarga qarata nutq suzlashidir. Masalan, dokladchi nutqi, lektorning auditoriyadagi o'quvchi, talabalarga qarata ma'ruza o'qishi kabilar monologik nutqdir. Monologik nutqning xam uziga xos xususiyatlari mavjud. Bu xususiyatlar eng avallo shunadn iboratki, kupchilik oldida suzlayotgan notik fikrining mantiqiy jixatdan izchilligiga, burroligi, talaffuzning aniqligiga va nixoyat, fikrning ta'sirchanligiga e'tibor berish lozim. Ma'ruzachi tinglovchilarning uzi aytayotgan gaplariga munosabatini xisobga olib borsa yaxshi bo'ladi. Monologik nutq faqat boshqalarga qaratilgan bo'lib kolmasdan, kishi uzi yozgan konspektini yoki ma'ruzasini uzicha ovoz chikarib o'qishi xam mumkin, bu xam monologik nutqqa kiradi.

Yozma belgilardan foydalangan xolda nutq tuzish mumkin.

Bu yozma nutq bo'ladi. Yozma nutq monologik nutqning turlaridan biri bo'lib, ko'pincha boshqalar uchun tayinlangan nutqdir.

Yozma nutqning uziga xos xususiyatlari bor. Avvalo, yozma nutqning murakkab va mukammal tuzulib ifoda kilinadigan nutq turlaridan ekanligini kayd kalish kerak. Chunki u masofa va zamon e'tibori bilan uzoqda bo'lgan kishilarga atalgan bo'ladi. Shuning uchun xam yoziladigan xat, makola, kitob va boshqa yozma asarlardagi gaplarning xamma bulaklari grammatik koidaga muvofik uz joyida ishlatilishi lozim. Bunda gapning egasi, kesimi yoki boshqa bulaklari tushib kolar ekan, uning mazmuniga tushunmaslik mumkin. Bu yana shuning uchun zarurki, bizning bilim va tajribalarimiz kelgusi avlodlarga tushunarli bulishi kerak.

Nutqning aloxida xili xam bo'lib, uni ichki nutq deb yuritamiz. Ichki nutq kishining uziga qaratilgan bo'lib, uz ichidan, uylab jim utirgan vaqtidagi nutqidir. Odatda, u ovozsiz utadi. Ba'zi xollarda esa u shivirlab aytiladi yoki ovoz bilai gapiriladi. Bunday xodisa kishi bir narsadan juda kattik ta'sirlangan, xayajonlangan yoki bir narsadan pushaymon bo'lgan yoki uzi yolg'iz utirgan vaqtlarida ruy beradi. Kishi uzi sezmasdan baland ovoz bilan gapira boshlaydi yoki ayrim suzlarni ovoz chikarib gapirib xam kuyadi. Kup xollarda ichidan uylanib utirgan kishi yuz ifodasini uzgartirib, boshini kimirlatib, koshini chimirib, kullarini silkitib kuyadi. Bu ichki nutqning harakat bilan ifoda kilinishidir. Bunday xodisa, ayniksa, kichkina bolalarda kup uchraydi. Bola uynar ekan, uning ogzi xam jim turmaydi. U uz-uzidan gapirib uynaydi. Ya'ni, uz ichidan nima uylayotgan bo'lsa, shuni ovoz chikarib gapiraveradi. Ichki nutq bo'lmasligi, ko'pincha kismldan tuzilgan bulishi xam mumkin. Masalan, kishi portfelini axtarar ekan, «uyda esdan chikib kolibdi-ku» yoki «olmabman», deb shivirlab kuyadi va nima olishni unutmaganligini uzi biladi. Ichki nutqi tafakkurga tabiiy raiishda bog'langandir.

6-ma'ruza. DIQQAT

Mavzu bo'yicha asosiy masala. Ajratilgan vaqt.2s.

6.1. Diqqat haqida tushuncha.

6.2. Diqqatning fiziologik mexanizmlari.

6.3. Diqqat turlari.

6.4. Diqqatning asosiy xususiyatlari.

Tayanch so'z va iboralar

Diqqat parishonlik, dominant, ko'lami, hajmi, parishonhotirlik, diqqatning chalg'ishi, ichki diqqat, tashqi diqqat, diqqat korrektsiyasi. Dominant, ong doirasi, kulami, ixtiyoriy, ixtiyorsiz, barqaror.

6.1.Savol bayoni. Diqqat haqida tushuncha.

Diqqat deb ongimizni bir nuqtaga to'plab, ma'lum narsa va hodisalarga faol yo'naltirilishiga aytiladi. Diqqat sezish jarayonida, idrok qilishda, xotira, hayol va tafakkur jarayonlarida har doim ishtirok etadi. Demak, diqqat barcha aks ettirish jarayonlarimizning doimiy yo'ldoshidir.

Diqqat inson faoliyatining barcha turlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning va ularni samaradorligini ta'minlovchi muhim shartlardan biridir. Kishi faoliyati qanchalik murakkab, serzahmat, davomiylik jihatdan uzoq muddatli, mas'uliyat hissini taqozo qilsa, u diqqatga shunchalik yuksak shartlar va talablar qo'yadi. Inson ziyrakligi, farosatligi, tez payqashi, sinchkovligi, dilkashligi uningturmush sharoitida, shaxslararo munosabatida muhim omil sifatida xizmat qiladi. Diqqat aqliy faoliyatning barcha turlarida ishtirok etadi, insonning xatti-harakatlari ham uning ishtirokida sodir bo'ladi.

Psixologiya fanida diqqatga har xil ta'rif beriladi, uni yoritishda psixologlar turli nazariyaga asoslanib yondashadilar. Diqqat deb ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir ob'yektga aktiv (faol) qaratilishi aytiladi (P. I. Ivanov). P. I. Ivanovning fikricha, biz faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvur qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o'zimiz qilgan ishimiz, o'y va fikrlarimiz diqqatning ob'yekti bo'la oladi.

Savol bayoni. Diqqatning fiziologik asoslari.

Diqqatning nerv-fiziologik asosida oriyentirovka yoki tekshirish deb aytiladigan maxsus reflekslar yotadi. Oriyentirovka yoki tekshirish refleksi diqqatning fiziologik asosi hisoblanadi, chunki bu refleks bosh miya yarim sharlarining po'stida kuchli qo'zg'olish jarayonidan iborat bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, har bir daqiqada organizmga turli narsalarning ta'siridan hosil bo'lgan qo'zg'olishlarga nisbatan, oriyentirovka yoki tekshirish refleksini hosil qilgan narsaning ta'siridan yuz bergan qo'zg'olish kuchli bo'ladi. Diqqat ma'lum nerv markazlarining qo'zg'alishi va miyadagi boshqa nerv markazlarining tormozlanishi bilan bog'liqdir. Bu esa sub'yekt ahamiyatli bo'lgan qo'zg'atuvchilarni ajratishni, ya'ni psixik faoliyatning yo'naltirilishini ta'minlaydi. Bunday yo'naltirilishning sodda misoli sifatida oriyentatsiya refleksini ko'rsatish mumkin. Xar qanday yangidan yuzaga kelgan qo'zg'atuvchi, agar u yetarli darajada intensiv(kuchlanishga ega) bo'lsa, tegishli qo'zg'alish jarayonini yuzaga keltiradi, bu refleks, I.P.Pavlov aytganidek «nima u» degan refleks bilan ifodalanadi, bu esa sodda turdagi diqqatning fiziologik asosidir.

I.P.Pavlov ta'limoti bilan akademik A.A.Uxtomskiy olib borgan tekshirishlari bir-biriga to'g'ri keladi. Agar nerv sistemasiga bir qancha qo'zg'ovchilar bir vaqtda ta'sir qilsa bosh miya po'stida shu ongning o'zida bir necha qo'zg'alish o'choqlari paydo bo'ladi. Shu bilan birga, xar bir qo'zg'alish o'chog'i bosh miya po'stining hamma yog'iga tarqalishga iradiatsiyalanishga moyildir. Shuning uchun ayrim qo'zg'alish o'choqlari o'rtasida to'qnashish va «kurash» sodir bo'ladi. Bu kurash natijasida qo'zg'alish o'choqlaridan biri hukmron (dominanta) bo'lib oladi Mana shu hukmron bo'lib olgan qo'zg'alish o'chog'ini akademik Uxtomskiy «dominanta» deb ataydi. Uxtomskiyning bergan ta'rifiga ko'ra;

Dominanta – bu ayni chog'da markazda sodir bo'ladigan reaksiyalar xarakterinni bir qadar belgilab beruvchi hukmron qo'zg'alish o'chog'idir. Dominantalar mavjud bo'lgan paytda boshqa qo'zg'alish o'choqlari («subdominantalar» - nisbatan kuchsiz qo'zg'alish o'choqlari) ko'pincha yo'qolib ketmaydilar. Ular dominantaga qo'shilib, uni kuchaytiradilar yoki dominanta bilan kurasha boshlaydilar. Bu kurash jarayonida subdominanta dominanta bo'lib olishi mumkin, ilgari dominanta esa – subdominanta bo'lib qolishi mumkin. Hukmron

qo'zg'alish o'chog'i bo'lgan dominanta diqqatimizning ma'lum narsaga yo'naltirilishi va tuplanishining fiziologik asosidir.

6.3. Savol bayoni. Diqqatning turlari.

Psixologiyada ikki xil diqqat turi farq qiladi. Ulardan biri ixtiyorsiz diqqat bo'lsa, ikkinchisi- ixtiyoriy diqqatdir.

Ixtiyorsiz diqqat deb to'satdan ta'sir qilgan biror sabab tufayli bizning xohishimizdan tashqari hosil bo'ladigan diqqatga aytiladi. Ixtiyorsiz diqqat odamning har turli ehtiyojlari va qiziqishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan diqqatdir. Ixtiyorsiz diqqatning nerv-fiziologik asosini oriyentirovka yoki tekshirish refleksi tashkil qiladi.

Ixtiyoriy diqqat deb oldindan belgilangan qat'iy bir maqsad asosida va ongli ravishda diqqatimizni ma'lum narsa hamda hodisalarga qaratilishiga aytiladi. Ixtiyoriy diqqatning nerv-fiziologik asosida miya yarim sharlarining po'stida vujulga keladigan optimal qo'zg'alish manbai bilan ikkinchi signallar sistemasining faoliyati yotadi. Ixtiyoriy diqqatning yuzaga kelishida nutqning roli g'oyat kattadir. Ixtiyoriy diqqat har doim ixtiyorsiz diqqat bilan almashinib turadi. Ixtiyoriy diqqat paytida odam tez charchaydi, chunki ixtiyoriy diqqat odamdan hamma vaqt iroda kuchini sarflashni talab etadi.

Diqqatning asosiy turlari ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqatdir. Diqqatni bunday turlarga bulish xissiyot yoki irodaning ustunligiga asoslanadi. Shu sababli, ba'zan diqqatning bu turlari irodaviy va emotsional diqqat deb xam ataladi. Diqqatning yana uchunchi turi sungi ixtiyoriy diqqat bo'lib, u dastlabki ikki turdagi diqqatning uziga xos sintezidan iborat. Ixtiyorsiz diqqat maxsus zur berishni talab kilmaydi. U onga ta'sir etuvchi predmet yoki xodisaning bevosita kizikish uygotishidan paydo bo'ladi.

Ta'lim jarayonida xam umumiy mexnat faoliyatidagi singari, ixtiyoriy diqqat xal kiluvchi rol uynaydi. Diqqatning bu turi ixtiyorsiz diqqatdan, birinchidan, kuzlagan maqsadi bilan fark qiladi, ya'ni u kishining uz oldiga kuygan maqsadiga bog'liq bo'ladi. Ikkinchidan, undan uyushkoklikni talab etadi, bu avvaldan diqqatni tuplashga tayorgarlikda, shuningdek etiborining tuplanish jarayonini boshqara bilishda ifodalanadigan uyushkoklikdir. Uchinchidan, irodaviy diqqatga diqqatni jalb qilish va saklash jarayonida zur berish bilan bog'liq bo'lgan kuch sarflash xos. Nixoyat, turtinchidan, u faoliyat jarayonidagi uta barqarorligi bilan fark qiladi. Shuning uchun uni irodaviy diqqat deyiladi. Faoliyat jarayonida, ko'pincha, diqqatning ixtiyorsiz ravishda asosiy ishdan bo'lak narsalarga ko'chib turishi uchraydi. Bunday xodisani diqqatning chalg'ishi deb ataladi. Ixtiyorsiz diqqatni ham va ixtiyoriy diqqat ham o'zining yo'nalishiga ko'ra tashqi va ichki bo'lishi mumkin.

Manbai bizning ongimizda tashqarida bo'lgan diqqatga tashqi diqqat deb ataladi. Tashqi diqqat dastavval bizning idroklarimiz jarayonida namoyon bo'ladi. Shafyor, vagon haydovchisi, tikuvchining ishida sodir bo'ladigan diqqat tashqi diqqatga misol bo'la oladi. Manbai bizning tasavvurlarimiz, fikrlarimiz, hissiyotlarimiz va mayllarimizdan iborat bo'lgan diqqatga ichki diqqat deb ataladi. Biz ongimizning uzida sodir bo'layotgan jarayonlarni kuzatayotganimizda, ya'ni

o'z xisssiyotlarimizni, fikrlarimizni, istaklarimizni va shuning kabilarni kuzatayotganimizda ichki diqqat namoyon bo'ladi.

6.4. Savol bayoni. Diqqatning xususiyatlari.

Odamning diqqati bir qancha xususiyatlariga ega bo'lib, ulardan asosiylari- diqqatning bo'linuvchanligi va diqqatning ko'chuvchanligidan iboratdir. Diqqatning kuchi va barqarorligi deb odam o'z diqqatini biror narsa yoki hodisaga uzoq muddat davomida muttasil qaratib tura olishiga aytiladi. Diqqatning kuchi va barqarorligi deb odam o'z diqqatini biror narsa yoki hodisaga uzoq muddat davomida muttasil qaratib tura olishiga aytiladi. Diqqatning bo'linuvchanligi. Diqqatning bo'linishi deganda, biz ayni bir vaqtda diqqatimizni ikki yoki uch narsaga qaratilishini tushunamiz. Agar diqqatimiz faqat bitta narsaga qaratilgan bo'lsa, ya'ni diqqatimiz faqat bitta narsa ustida to'plangan bo'lsa buni konsentratsiyalashgan (to'plangan) diqqat deb yuritiladi. Buning aksicha, agar diqqatimiz ayni bir vaqtda bir necha narsaga qaratilgan bo'lsa, buni bo'lingan (taqsimlangan) diqqat deb yuritiladi.

Diqqatning bo'linishi har kimda har xil bo'ladi. Buning sababi shundaki, diqqatning yengillik bilan bo'linishi diqqatimiz qaratilgan narsalarning ilgaridan bizga qanchalik tanishligi bilan bog'liqdir.

Diqqatning ko'chuvchanligi. Odamning diqqati har doim bir narsada ikkinchi bir narsaga, bir faoliyatidan boshqa bir faoliyatiga ko'chib turadi. Diqqatning ana shunday xususiyatini diqqatning ko'chuvchanligi deb yuritiladi. Diqqatning ana shu yuqorida ko'rib o'tgan asosiy xususiyatlari odamning (shu jumladan bolalarning ham) barcha turdagi faoliyatlari uchun juda kerakli xususiyatlardir. Diqqatning ana shu xususiyatlari tufayli odam atrofidagi muhitga, undagi turli-tuman o'zgarishlarga tez moslasha oladi. Diqqatning bu asosiy xususiyatlari odamga tug'ma ravishda, ya'ni irsiy yo'l bilan berilmaydi. Bu xususiyatlar odamning yoshlik chog'idan boshlab turli faoliyatlar- o'yin, o'qish va mehnat faoliyatlari jarayonida tarkib topib boradi.

Diqqatning ko'lami. Odamlar o'z diqqatlarining ko'lami jihatidan ham bir-birlaridan farq qiladilar. Ayrim odamlar diqqatining ko'lami keng bo'lsa, boshqa bir odamlar diqqatining ko'lami torroq bo'ladi. Diqqatning ko'lami ayni bir vaqtda odamning idrokiga sig'ishi mumkin bo'lgan narsalar miqdori bilan belgilanadi. Boshqacha qilib aytganda, idrok qilish jarayonida diqqatimiz qaratilgan narsalardan qanchasini ongimizga sig'dira olishimiz diqqatning ko'lamini tashkil etadi. Diqqatning ko'lami odatda taxistoskop degan maxsus asbob bilan belgilanadi. Diqqat ko'laminin keng bo'lishi odamning turmush tajribasi va mashq bilan bog'liqdir.

Diqqatning barqarorligi bu diqqatni muayyan maqsadaga buysindirilgan faoliyatda uzoq vaqt markazlashtirib turilishidir. Diqqatning barqarorligi ishda umumiy maqsadga intiluvchanlik saqlangan holda ob'yektlar va faoliyat xarakterining almashinib turishini talab qiladi. Diqqat barqarorligini yuqorida ko'rsatib o'tilgan barcha shartlariga rioya qilish o'quvchilarning o'quv ishlari jarayonida chalg'ishlarini bartaraf qilish uchun juda muhimdir. Chalg'ish – diqqatning barqarorligiga qarama-qarshi bo'lgan holatdir. Bu diqqatning zarur

faoliyatdan ixtiyorsiz ravishda chetga ogishi demakdir. Diqqatning barqarorligini uning ko'chuvchanligini va turlicha tebranishi bilan birgalikda o'rganish va tarbiyalash lozim. Diqqatning ko'chishi bu faoliyat maqsadining o'zgarishi bilan diqqatning bir ob'yektidan ikkinchisiga o'tishi demakdir. Masalan, dars davomida o'quvchilar o'qituvchining tushuntirishini eshitib turib, asta-sekin diqqatlarini masalani yechishga bir o'quvchi masalasini yechib turib, boshqasiga ko'chiradilar va xokazo. Diqqatning ko'chuvchanligi va chalg'ishini uning beqarorligi bilan chalkashtirish mumkin emas. Bir necha minut davomida diqqat bilan soatning chiqirlashini eshiting yoki tomir urishini sanab ko'ring biroz vaqtdan keyin diqqatiningiz bir necha chiqirlashni tushurib qoldiradi, ya'ni tebrana boshlaydi. Diqqatning tebranishi bu diqqatning muayyan ob'yektga yana qaytishi yoki kuchayishiga bog'liq holda vaqt-vaqti bilan qisqa muddatli chalg'ishi yoki bo'shashidir.

Dominanta tushunchasi fiziologiya faniga A. A. Uxtomskiy tomonidan kiritilgan. Uning isbotlashicha, D. orqa miyadan tortib to bosh nerv markazlarining ishlash prinsipini tashkil qiladi. Dominanta diqqatning fiziologik asosidir.

Diqqatning ko'lami — bir davrning o'zida diqqat tomonidan qamrab olinishi mumkin bo'lgan ob'yektlarning miqdori.

Diqqatning ko'chuvchanligi — faoliyat jarayonida diqqatning ongli ravishda bir ob'yektidan ikkinchi ob'yektga ko'chirilishi. Diqqatning ko'chuvchanligi har qanday faoliyatda, ayniqsa pul't boshqaruvidagi alohida ahamiyatga egadir.

Diqqatning taqsimlanishi — diqqatning bir vaqtning o'zida bir qancha ob'yektlarga qaratilishidan iborat xususiyati. Diqqatning taqsimlanishi murakkab faoliyat jarayonini amalga oshirishda alohida ahamiyatga egadir. Masalan: shoferning, o'qituvchining ish jarayonidagi diqqati taqsimlangan diqqatdir.

Diqqatning barqarorligi — diqqatning o'z ob'yektiga kuchli yo'naltirilishi va faol to'planishidan iborat ijobiy xususiyati.

Parishonlik — diqqatni ma'lum bir ob'yektga qarata olmaslikdan iborat salbiy xususiyat. Parishonlik vaqgincha holat bo'lishi ham, shaxsning nisbatan barqaror xislati bo'lishi ham mumkin. Parishonlikning ikki turi mavjud bo'lib, biri diqqatni umuman hech narsaga qarata olmaslik bo'lsa, ikkinchisi diqqatning muayyan ob'yekt ustiga kuchli to'plantirib, boshqa narsalarga qaratilmasligidir. Parishonlik psixopatologik sabablarga ko'ra kelib chiqishi xam mumkin.

Kasbga xos diqqat ma'lum bir kasbga ko'p yil ishlash natijasida shu kasbning talablari va ob'yektiv xususiyatlariga mos ravishda tarkib topgan diqqat turi, Masalan: chorrahada ko'cha harakatini boshqaruvchining diqqati bilan mikroskop yordamida ilmiy kuzatish olib boradigan olimning diqqati bir-biridan keskin tafovut qiladi. Birinchisi diqqatning taqsimlanishini, ikkinchisi esa markazlashuv xususiyatlarini talab qiladi.

Ixtiyoriy diqqat — ongning oldindan belgilangan maqsadga muvofiq irodaviy va asabiy faollik ko'rsatgan holda muayyan ob'yektga yo'nalishi va unga to'planishdan iborat diqqat turi.

Ixtiyoriydan keyingi diqqat — diqqatning muayyan ob'yektga, avvalo, ixtiyoriy ravishda qaratilib, so'ngra uning ahamiyati tushunilgan sari o'z-o'zidan

qaratilib boriladigan (avtomatlashgan) diqqat turi. Ushbu tushuncha psixologiya faniga N. F. Dobrinin tomonidan kiritilgan.

Diqqat chalg'ishi — ma'lum bir faoliyat jarayonida diqqatning bir ob'yektdan boshqa bir ob'yektga ixtiyorsiz ravishda o'tib turishidan iborat salbiy xususiyati.

Diqqatning hajmi — diqqatning bir vaqgning o'zida qamrab olishi mumkin bo'lgan mustaqil ob'yektlar miqsori bilap bslgnlanadigan xususiyati. Diqqatning hajmi eksperimental sharoitda 2—6 mustaqil ob'yektga tengdir. Diqqatning ob'yektlari o'rtasida qancha lik yaqin bog'lanishlar mavjud bo'lsa, uning hajmi shunchalik keng bo'ladi va aksincha.

Diqqat ob'yekti — ongimiz atrofdagilardan ajratib olgan holda yo'naltirilgan va faol to'plangan narsa yoki hodisa. Diqqat ob'yekti faqat ob'yektiv narsalar emas, balki sub'yektiv hodisalar, o'z histuyg'ularimiz, fikrlarimiz, hayol yoki xotira tasavvurlarimiz va boshqa shu kabilar ham bo'lishi mumkin.

Ixtiyorsiz diqqat — ongimizning oldindan belgilangan maqsadsiz ravishda muayyan ob'yektga yo'naltirilishi va unga to'planishidan iborat diqqat turi. Ixtiyorsiz diqqat ob'yektlari narsa va hodisalarning odatdan tashqari holati, belgisi, sifati va boshqalardir.

Diqqatsizlik — diqqatni ob'yektga yo'naltira va to'play olmaslik, atrofdagi kishilarga nisbatan e'tiborsizlik yoki iltifotsizlikdan iborat salbiy xarakter xislati.

Diqqatning o'zgarib turishi — idrok, xotira, tasavvur yoki tafakkur jarayonida diqqatning ma'lum vak[^] ichida dam kuchayib, dam susayib turishdan iborat qonuniyat; diqqat ba'zan daqiqaga 25—30 marta ham o'zgaradi. Diqqatning o'rtacha o'zgarishtebranish chastotasi 2—3 sekundga tengdir,

Ko'ruv diqqati — narsa va hodisalarni ko'ruv organi orqali idrok qilish, esga tushirish munosabati bilan namoyon bo'ladigan diqqat turi.

Ikkinchi tartibli ixtiyoriy diqqat — ongimizning muayyan ob'yektga ixtiyorsiz ravishda yo'naltirilsada, uning ustiga ma'lum vaqt barqaror holda, to'planib turishidan iborat ixtiyoriy diqqat turi; diqqat to'plangan ob'yektining mazmuniga qarab ixtiyorsiz diqqatning ixtiyoriy diqqatga aylanishi.

Ichki diqqat — ongimizning o'z sub'yektiv taassurotlarimiz, histuyg'ularimiz va intilishdarimizga qaratilishidan iborat diqqat turi.

Tashqi diqqat — ongimizning ob'yektiv voqelikdagi narsa va hodisalarga, ularning ayrim belgi va xususiyatlariga yo'naltirilish, ularda faol to'planadigan diqqat turi.

Bedor holat — bosh miya yarim sharlaridagi tegishli nerv markazlarining qo'zg'alishi bilan belgilanadigan uyqudan tashqaridagi holat, ongli holat. Shaxs bedor holatidagina ma'lum bir faoliyat turini amalga oshira oladi.

Qo'zg'alish markazi — markaziy asab tizimining qo'zg'alish jarayoni ro'y bergan uchastkasi.

Diqqat depressiyasi (lot. dergezyu — pasayish) — turli tashqi va ichki omillarga ko'ra ob'yektda to'planish va mustahkamlanishning kuchsizlanishi va buzilishi.

Paradoks fazasi — kuchli qo'zkatuvchilarga qaraganda kuchsiz qo'zg'atuvchilarning kuchli reaksiyasining vujudga keltirishi (patologik holatlar nazarda tutiladi).

Oriyentir refleksining elektrofiziologik simptomlarining barqarorlashuvi — ixtiyoriy diqqat buzilganda maqsadga muvofiq topshiriq berish va oqilona instruksiya yoki ustanovka berish hamda vaziyatga qarab uni o'zlashtirish orqali insonda oriyentirovka refleksini qaytadan tiklashdan iborat korreksion faoliyat.

Diqqat korreksiyasi (lot. soggeslo — tuzatish) — insonda diqqat patologik holatga (buzilishga) uchraganda maxsus usul va uslublardan foydalanib tuzatish.

7-ma'ruza. SEZGI

Mavzu bo'yicha asosiy masala. Ajratilgan soat (2 soat)

7.1. Sezgi haqida umumiy tushuncha.

7.2. Sezgining fiziologik asoslari.

7.3. Sezgilar klasifikatsiyasi.

7.4. Sezgining qonuniyatlari.

Tayanch so'z va iboralar

Sezgi, adaptatsiya, retseptor, analizator, ekteroretseptor, proprioretseptor, interoretseptor, sinesteziya, sensibilizatsiya.

7.1. Savol bayoni. Sezgi haqida umumiy tushuncha.

Sezgi deb atrofimizdagi narsa va hodisalarning sezgi a'zolarimizga bevosita ta'sir etishi natijasida ularning ayrim belgi va xususiyatlarining miyamizda aks ettirilishiga aytamiz. Odamning tashqi dunyoni idrok qilishi sezgidan boshlanadi. Shuning uchun sezgilar o'z mohiyati jihatidan shaxsning barcha bilimlari uchun asos va manba hisoblanadi. Odam sezgilarisiz tashqi dunyo predmetlari va voqealarini bilish imkoniyatlaridan maxrum bo'lgan bo'lur edi. Chunki idrok, xotira, tasavvur, tafakkur va hayol kabi ruhiy jarayonlar sezgilar tufayligina hosil bo'ladi.

Sezgi eng oddiy, biroq shu bilan birga, juda muxim psixik jarayondir. Bu barcha bilimlarimizning dastlabki manbaidir. Atrofdagi dunyoni bilish sezgidan boshlanadi.

Sezish – oddiy psixik jarayon bo'lib, moddiy qo'zg'atuvchilarning tegishli repseptorlarga bevosita ta'sir etishi yuli bilan moddiy dunyodagi narsa va xodisalarning aloxida xususiyatlarini va va shuning bilan birga, organizm ichki xolatining aks ettirilishidan iboratdir. «Sezgi – materiyaning sezgi organlarimizga ta'sir etishi natijasidir».

Sezgilar uz moxiyati jixatidan bir muncha soda psixik jarayon bulishiga qaramay barcha bilimlarimizning asosi va manbayi xisoblanadi. Chunki narsa va xodisalarni aks ettirishning kupchilik kismi sezishdan boshlanadi. Agar sezgilarimiz bo'lmagan tevarak-atrofni narsa va xodisalarni aks ettirishdan ularni bilishdan maxrum bo'lgan bulardik. Sezgi organiga ta'sir etib, sezgini vujudga

keltiradigan xar bir narsa qo'zg'ovchi deb ataladi. Uning ta'siri esa qo'zg'alish deb yuritiladi.

Sezgi jarayoni kuyidagicha ruy beradi.1)narsa yoki xodisalar sezgi organlariga (retseptorga) ta'sir etib, tegishli sezuvchi nervning cheka pereferik uchlarini qo'zg'aydi.

2)shu yerda kelib chikkan qo'zg'alish usha nervning utkazuvchi yuli orqali bosh miya pustining tegishli markaziy xujayralar sistemasiga utadi.

3) bu yerda nerv qo'zg'alishi psixik xodisaga , ya'ni sezgiga aylanadi.

Xaar bir sezgi odatda xush yoki noxush tuygular bilan bog'langan bo'ladi. Bu sezgining xissiy yoki emotsional toni deb ataladi. Masalan shirin narsa kishiga xuzur beradi.taxir bemaza narsa kishini bexuzur qiladi. Sezgi moddiy dunyoni bilishning birinchi boskichidir. Sezgilari to'g'risidagi ilmiy ta'limotlarga binoan narsalar va ularning xossalari, tarkibiy qismlari, xususiyatlari, shakllari, harakati birlamchi hisoblanib, sezgilarning o'zi esa tashqi va ichki qo'zg'atuvchilarning sezgi a'zolariga ta'sir etishining mahsulidir. Ma'lumotlarning ko'rsatishicha, sezgilari modsiy (ob'yektiv) borliqning, voqelikning haqqoniy tasvirini in'ikos qiladi, binobarin, moddiy olam qanday ko'rinishga, shaklga, xususiyatga ega bo'lsa ular xudsi shundayligicha hech o'zgarishsiz, aynan aks ettirish imkoniyatiga egadir.

7.2. Savol bayoni. Sezgining fiziologik asoslari .

Sezgilari to'g'risidagi ilmiy ta'limotlarga binoan narsalar va ularning xossalari, tarkibiy qismlari, xususiyatlari, shakllari, harakati birlamchi hisoblanib, sezgilarning o'zi esa tashqi va ichki qo'zg'atuvchilarning sezgi a'zolariga ta'sir etishining mahsulidir. Ma'lumotlarning ko'rsatishicha, sezgilari modsiy (ob'yektiv) borliqning, voqelikning haqqoniy tasvirini in'ikos qiladi, binobarin, moddiy olam qanday ko'rinishga, shaklga, xususiyatga ega bo'lsa ular xudsi shundayligicha hech o'zgarishsiz, aynan aks ettirish imkoniyatiga egadir.

Sezgilarning qanday qilib yuzaga kelishi, ya'ni ularning nerv-fiziologik asoslari mashhur rus fiziologi akademik I.P. Pavlovning analizatorlar haqidagi ta'limotida atroflicha ochib berilgan. Akademik I.P. Pavlov biron narsa yoki hodisaning ta'sirini bevosita aks ettirish apparatlarini analizatorlar deb ataydi. Sezgilarning nerv-fiziologik asoslarida analizatorlar ishidan iborat bo'lgan organizmning reflektor, ya'ni aks ettirish faoliyati yotadi. Analizatorlarning asosiy vazifalari organizmga ta'sir etayotgan turli qo'zg'otuvchilarni ayrim bo'laklarga ajratish, ularni bir-biridan farqlash, ya'ni analiz qilishdan iboratdair.

Odamning sezgilari orqali tashqi dunyo voqea-xodisalarini bilishi quyidagi uch bosqichdan iborat;

1. Tashqi dunyodagi predmetlar va voqea-xodisalar sezgi organiga (retseptorga) ta'sir etyadi. Bu ta'sir tegishli nervlarni harakatgakeltiradi, natijada qo'zg'alish vujudga keladi.
2. Bu qo'zg'alish maxsus nervlar yordamida bosh miyaga yetkaziladi.
3. Bosh miya po'stining markaziy xujayralar sistemasida sezish xolati yuz beradi.

Ana shu uch bosqichdan iborat bo'lgan sezuvchi nerv apparati akademik I.P.Pavlov ta'limotida analizator deb aytiladi. Biror predmet yoki voqea-xodisaning ta'sirini bevosita aks ettiruvchi apparat analizator hisoblanadi. Bu

jihatdan har bir sezgi a'zosi o'ziga xos analizatoridir. Masalan, ko'z – ko'rish analizator, quloq – eshitish analizatori, burun – hid bilish analizatori deb yuritiladi. Odam organizmidagi har bir sezgi a'zosi (ko'z, quloq, burun va x.k.) narsa va xodisalarning narsa va xodisalarini analiz qilib (qismlarga parchalab), bosh miyaga o'tkazadi. Shuning uchun ularni analizator-analiz qiluvchi deb aytiladi.

Yuqori darajada taraqqiy etgan odam miyasida tashqi muhitdan qabul qilib olinadigan barcha ta'sirotlarni nozik analiz qiluvchi murakkab nerv mexanizmi bor. Bu mexanizm analizatoridir. I.P.Pavlov fikricha, analizator tashqi dunyo ta'sirotlarining murakkabligini ayrim elementlarga parchalab yuborish vazifasini bajaruvchi asbobdir.

Sezgi organlarining organizmdagi o'rni va qo'zg'alishiga muvofiq sezgi turlari quyidagi uch gruppaga ajratiladi;

1. Eksteroretseptorlar – bu gruppaga ko'rish, eshitish, hid bilish, maza va teri sezgi organlari kiradi. Organizmdan tashqaridagi narsa va xodisalarning xossalari shu organlar orqali aks etadi.
2. Proprioretseptorlar – bu gruppaga muskul-harakat, pay va boylamlarda bo'ladigan sezgilar hamda statik sezgilar kiradi. Bu gruppaga kiruvchi sezgilarni harakat yoki kinestetik sezgilar deb ham yuritiladi.
3. Interoretseptorlar – bu gruppaga gavda ichidagi organlar – me'da, ichak, jigar, o'pka, qon aylanish organlari, umuman organik sezgilar kiradi. Bu sezgilar ichki organlarning xolatini aks ettiradi.

7.3. Savol bayoni. Sezgilar klasifikatsiyasi.

Sezgilar turli tuman bo'ladi. Sezgilar odatda kaysi sezgi a'zosi orqali xosil kilinishiga qarab, quyidagi turlarga bulinadi. Ko'rish sezgilari, eshitish sezgilari, xid bilish sezgilari, maza (tam)sezgilari, teri sezgilari, harakat sezgilari, tana muvozanati sezgilari, va organik sezgilar.

Retseptorlarning joylashish urniga qarab barcha analizatorlarni uch gruxga bulish mumkin. Birinchi gruxga retseptorlar organizmning sirtida joylashgan va tashqi ta'sirga kulay analizatorlar kiradi. (Ilmiy adabiyotda ularni eksteretseptorlar deb kabul etilgan).

Ko'rish, eshitish, teri, xid va maza sezgilari analizatorlarning ishi bilan bog'liq. Ikkinchi gruxga retseptorlari ichki organlarga joylashgan (Interetseptorlar) va ichki qo'zg'atishlar ta'siri uchun kulay bo'lgan analizatorlar kiradi. Ular ichki organlarning turli xolatidan signal (xabar) beradi. Uchinchi gruxga harakat analizatorlar va muvazanat analizatori (proprioretseptorlar) kiradi.

Insonning hayoti va faoliyatida ko'rish sezgilarining benixoya roli katta. Teri sezgilari narsalarning mexaniq va psixik xossalarning terining sirt kismiga ta'sir etishi natijasida paydo bo'ladi, bu qo'zg'alish terining orqa markaziy burmalar atrofida joylashgan analizatorning pust kismiga utkaziladi.

Teri sezgisi ogrik sezgilariga, xarorat sezgilariga va taktil sezgilarga bulinadi. Ogrik sezgilari juda xilma-xil qo'zg'atkichlar (issiklik, mexaniq va ximiyaviy qo'zg'atkichlar) tomonidan, ular organizmning tirik tukimalarini buza

boshlashi bilanok paydo bula boshlaydi. Bu sezgilar ximoyaviy axamiyatga yega bo'lib, shu ma'noda ular juda muxim rol uynaydi.

Xarorat (issiklik) sezgilari issik va sovukni sezishdan iborat. Issik yoki sovukni sezishning aloxida-aloxida nerv uchlari bo'ladi. Ular terining turli kismalarida notekis joylashgan. Masalan, kulimiz terisidan orqamizdagiga qaraganda xarorat nuktalarining soni kamrok. Orqaning issik-sovukka ortik darajadagi sezgiligi mana shu bilan izoxlanadi. Taktil sezgilarning retseptorlari xam terining yuza katlamida joylashgan nerv uchlaridir. Ular kul barmoklarining uchida va tilda eng zich joylashgan bo'ladi. Taktil sezgilarga biron narsaning tekkanini, bosimni va tebranishni sezishlar kiradi.

Xid bilish sezgilari moddalar xidining tegishli nerv ichlari joylashgan burun shillik pardasiga ta'sir etishi natijasida xosil bo'ladi. Xid bilish sezgilari tam sezgilari bilan uzviy bog'langan bo'ladi. Ovkatning xidi uning tami bilan kushilib ketadi. Ichki sezgilarga ochlik, tuklik, tashnalik, kungil aynishi va boshqalarni sezish kiradi. Ular organiq sezgilar deb ataladi. Organiq sezgilarning retseptorlari ichki organlarda joylashgan bo'lib, ular qo'zg'olganda nerv impulslerini bosh miya kobigining tegishli bulimlariga yetkazadi.

Chunki guruxga muvozanat va harakat sezgilari kiradi.

Muvozanat sezgilari tananing fazodagi xolati xakida signal beradi. Bu sezgilarning retseptori ichki kulokning daxlizi va yarim doira shaklidagi kanallaridan tuzilgan. Vestyublyar apparat bo'lib qo'zg'alish bu aparatdan bosh miya pustining chakka kismiga uzatiladi. Bu analizator buzilsa kishi fazorda muvozanat saklay olmaydi. Harakat sezgilari harakat organlarida sodir buluvchi jarayonlar tufayli ruy beradi.

Ularning retseptorlari mushaklarning ichida xamda paylarda joylashgan nerv uchlaridir. Harakatlanish jarayonida mushak va paylarning qisqarishi va bushashi bu nerv uchlarida qo'zg'alish xosil qiladi. Bu qo'zg'alish olidingi markaziy burmalarning oldingi bo'lmasida joylashgan pust kismiga uzatiladi. Bu sezgilar inson hayot iva faoliyatida juda muxim rol' uynaydi.

7.4. Savol bayoni. Sezgilarning umumiy qonuniyatlari.

Turli sezgilarning ana shunday xususiyatlariga sifatlari jadalligi davomiyligi va fazoviy lokalizatsiyasi kiradi.

Sifat mazkur sezgining asosiy xususiyati bo'lib uni boshqa sezgi turlaridan farklaydi. Va ayni shu sezgi turi chegarasida uzgartiradi. Chunonchi eshitish sezgilari tovushning balandligi tembri kattaligi bilan farklanadi. Ko'rish sezgilari ranglarning kuyukligi toni va boshqa shuning kabilar bilan farklanadi. Sezgilarning sifat jixatidan kup turliligi materiya harakati formalarining kup turligining aks ettirilishidir. Sezgilarning jadalligi ularning miqdoriy xarakteristikasidan iborat bo'lib ta'sir qilayotgan qo'zg'atuvchining kuchi va retseptorning funksional xolati bilan belgilanadi. Sezgilarning davomiyligi ularning vaqtinchalik xarakteristikalaridan iboratdir. Sezgilarning davomiyligi xam sezgi organlarining funksional xolati bilan ammo asosan qo'zg'atuvchining ta'sir qilish vaqti xamda jadalligi darajasi bilan belgilanadi.

Sezgilar uchun qo'zg'atuvchining fazoviy lakolizatsiyasi ya'ni qo'zg'atuvchining fazoda urin egallashi xarakterlidir. Distant ya'ni masofa

retseptori tomonidan amalga oshiriladigan fazoviy analiz bizga qo'zg'atuvchining fazodagi urni xakida ma'lumot beradi. Kontakt sezgilar taktil ogrik maza sezgilari badanning qo'zg'atuvchi ta'sir qilayotgan joyi bilan bog'liqdir. Bunda ogrik sezgilarining lokalizatsiyasi ya'ni badanga joylashgan urni taktil sezgilariga qaraganda badanga nachagina tarkalgan va unchalik aniq bo'lmaydi.

Qo'zg'ovchi ma'lum darajada kuchga ega bo'lgandagina sezgi paydo bo'ladi. Agar qo'zg'ovchi juda kuchsiz bo'lsa u sezilmaydi. Masalan biz terimizga yopishgan ayrim chang mayda zarrachalarni sezmaymiz. Bilinar bilinmas sezgi xosil qiladigan qo'zg'ovchining minimal miqdori sezgining absolyut chegarasi deb ataladi. Insonning qo'zg'ovchilarning minimal darajadagi eng kuchsiz ta'sirini sezish kobiliyati absolyut sezgirlik deyiladi. Sezgining absolyut chegarasi bilan absolyut sezgirlik bir biriga teskari proporsional nisbatda bo'ladi. Absolyut sezgirlikdan tashkari fark sezgirligi ya'ni qo'zg'ovchilar orasidagi bilinar bilinmas farqlarni sezish kobiliyati xam mavjud. Kushimcha qo'zg'atgichning dastlabki qo'zg'atgichga munosabati fark chegarasi deb ataladi. Fark sezgirligi absolyut sezgirlik kabi fark chegarasiga nisbatan teskari prporsional miqdori bilan xarakterlanadi. Sezgi chegaralari va sezgirlik avvalo qo'zg'alish va tormozlanish fiziologik jarayonlari bilan belgilanadi. Absolyut sezgirlik inson nerv sistemasining qo'zg'oluvchanligiga bog'liq. Nerv sistemasi kanchalik qo'zg'oluvchan bo'lsa sezgirlik shunchalik yukori bo'ladi. Va aksincha, fark sezgirligi qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining munosabati kurinishlaridan biridir. Sezgirlikning uzgarishi kup jixatdan inson faoliyatining xarakteriga hayot va faoliyat tegishli analizatorga nisbatan kanday talablar kuyishiga ya'ni mashqlanishiga bog'liq. Qo'zg'ovchining davomiy ta'siri bilan sezgirlikning uzgarganligini kuramiz. Bu xodisa adaptatsiya ya'ni analizatorning ta'sir etib turuvchi qo'zg'ovchiga moslashishi deb ataladi. Adaptatsiya natijasida sezgirlik ortishi xam kamayishi xam mumkin. Adaptatsiya turli xil analizatorlar tufayli sodir bo'ladi. Ko'rish maza sezish va xid bilish adaptatsiyalari ayniksa kuchli xisoblanadi.

Adaptatsiya yoki moslashuv deganda qo'zg'atuvchining ta'siri ostida sezgi organlari sezgirligining uzgarishi tushuniladi. Uch turli adaptatsiya xodisasini bir biridan farq qilish mumkin.

1.Qo'zg'atuvchining davomli ta'sir jarayonida sezgilarning tula yuqolishi tarzidagi adaptatsiya.

2. Yukorida ta'sirlangan xodisalarga yaqin bo'lgan boshqa xodisalarni xam adaptatsiya deb yuritiladi. Bunda kuchli qo'zg'atuvchining ta'siri ostida sezgilar zaiflashadi. Masalan, kulni muzday suvga tutib to'rgan paytda sovuk qo'zg'atuvchi ta'siri bilan yuzaga kelgan sezgining intensivligi pasayadi. Ko'rish sezgilarining intensiv yoruglik qo'zg'atuvchisi bilan ta'sir qilganda pasayishidan iborat bo'lgan bu xodisani yoruglik adaptatsiyasi deb yuritiladi.

3.Nixoyat sezgirlikning kuchsiz qo'zg'atuvchi ta'siri ostida sodir bo'ladigan ortishini xam adaptatsiya deb yuritiladi. Ayrim sezgi turlariga xos bo'lgan adaptatsiyaning bu xilini pozitiv adaptatsiya deb tariflash mumkin. Ko'rish analizatorida pozitiv adaptatsiya korongulik adaptatsiyasi deb yuritiladi. U korongu joyda bulish ta'siri ostida ko'rish sezgirligining ortishi bilan ifodalanadi.

Sezgi organlarining qo'zg'otilishi ta'siri ostida analizator sezgirligining uzgarishi sezgilarning o'zaro munosabati deb ataladi. Sensibilizatsiya – analizatorning o'zaro munosabati va mashq qilish natijasida sezgirlikning kuchayishini sensibilizatsiya deb ataladi. Sezgilarning o'zaro munosabatining fiziologik mexanizmi analizatorlarning markaziy kismalari joylashgan bosh miya pustidagi qo'zg'alishning irradiatsiya xamda konsentratsiya jarayonlaridir. Sinesteziya – sezgilarning o'zaro munosabati sinesteziya deb ataladigan yana bir turdagi xodisada namoyon bo'ladi. Qo'zg'atuvchining biron analizatorga ta'siri bilan boshqa analizatorlarga xos sezgining paydo bulishini sinesteziya deyiladi.

Sezgirlik va mashq. Sezgi organlarining sensibilizatsiyasi faqat yordamchi qo'zg'atuvchilarni kulanish bilangina sodir bo'lib kolmay balki mashq qilish yuli bilan xam sodir bo'ladi. Sezgi organlarining mashq kildirish va ularni takomillashtirish imkoniyati juda kattadir. Sezgi organlarining sezgirligini oshirishni ikki soxaga bulish mumkin.

1.Sezgi a'zolarining nuksonini koplashga stixiyali tarzda olib keladigan sensibilizatsiya kurlik, karlik va xokoza nuksonlar

2.Faoliyat mazmuni xamda odam kasbining maxsus talablari bilan yuzaga keltirilgan sensibilizatsiya.

Syezgilarning turli ko'rinishlari faqat o'zlarining maxsusligi bilangina emas, balki ular uchun umumiy xususiyatlari bilan ham tavsiflanadilar. Sezgilarning ana shu xususiyatlariga sifatlari, jadalligi, davomiyligi va fazoviy lokalizatsiyasi kiradi.

Sifat mazkur sezgining asosiy xususiyati bo'lib, uni boshqa sezgi turlaridan farqlaydi va ayni shu sezgi turi chegarasini o'zgartiradi. Masalan, eshitish sezgilari tovushning balandligi, tembri, qattiqligi bilan tafovutlanadi, ko'rish sezgilari esa ranglarning quyuqligi, jilosi, tovlanishi, toni va boshqa shu kabilar bilan farkdanadi. Sezgilarning sifat jihatidan kup turliligi materiya harakati shakllarining turlitumanliligining aks ettirishidir.

Sezgilarning jadalligi ularning miqsoriy tavsifidan iborat bo'lib, ta'sir qilayotgan qo'zg'atuvchining kuchi va retseptorning funksional holati bilan belgilanadi.

Sezgilarning davomiyligi ularning vaqtinchalik tasniflanishidan iboratdir.

8-ma'ruza. Idrok

Mavzu bo'yicha asosiy masala (Ajratilgan soat 2)

8.1. Idrok haqida umumiy tushuncha.

8.2. Idrokning fiziologik asoslari .

8.3. Idrokning turlari.

8.4. Idrok xususiyatlari.

Tayanch so'z va iboralar.

Idrok, analizator, retseptor, perseptio, appersetsiya, illuziya, gallyutsinatsiya, fon, figura vaqtni idrok qilish. Fazoni idrok qilish, konfiguratsiya, kontras, atraksiya.

8.1. Savol bayoni. Idrok haqida umumiy tushuncha.

Idrok tushunchasi lotin tilida «regserlo» qabul qilish, idrok deb nomlanadi, uning yuqori bosqichi esa «appersensiya» (lotincha regseryo idrok, qabul qilish) deyiladi

Idrok sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon bo'lib hisoblanganligi sababli barcha ruhiy holatlar, hodisalar, xususiyatlar, xossalar va inson ongining yaxlit mazmuni, egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davrning o'zida namoyon bo'ladi, aks ettirishda ishtirok qiladi. Idrok yoki qabul qilish shaxsning ob'yektivreallikdagi voqea-xodisalarning va predmetlarni aks ettirishdagi murakkablik, yaxlitlik va to'laligi bilan sezgirdan farq qiluvchi ruhiy jarayondir. Sezgilar yordamida predmetlarning, narsa va xodisalarning ayrim tomonlari, ba'zi xususiyatlari bilib olinadi. Har bir predmet yoki voqea-xodisada ayrim belgilardan tashqari turlicha sifatlar va xususiyatlarning yaxlit kompleksi mujassam bo'ladiki, odam ularni butun formada, yaxlit tarzda aks ettiradi. Shuning uchun ham sezgilarga qaraganda idrok voqelikni aks ettirishning murakkab tomonidir.

Idrok jarayonida narsalar obrazini to'la aks attrishining sababi shundaki, odam miyasida hayot davomida turli-tuman qo'zg'aluvchilar ta'siri tufayli juda ko'p muvaqqat bog'lanishlar vujudga kelgan bo'ladi. Tajribasiz odamda esa bunday xususiyat bo'lmaydi, ya'ni u idrok qilayotgan narsaning tub mohiyatiga tushunib yetmaydi. Psixologlarning fikricha, inson nimaniqi idrok kilsa, uni figura va fonda idrok qiladi. Figura – shunday narsaki uni aniqlash, ajratish, ko'rish, eshitish va tuyish mumkin, fon esa aksincha noaniqrok, yumshokrok narsa bo'lib aniq ob'yektni ajratishga yordam beradi.

Idrok - bu bilishimizning shunday shakliki u borlikdagi kuplab xilma-xil predmet va xodisalar orasida bizga ayni paytda kerak bo'lgan ob'yektni xossa va xususiyatlari bilan yaxlit tarzda aks ettirishimizni taminlaydi. Ya'ni idrokning asosida narsa va xodisaning yaxlitlashgan obrazi yotadiki bu obraz boshqalaridan fark qiladi.

8.2. Savol bayoni. Idrokning fiziologik asoslari.

Idrok sezgi kabi reflektor jarayondir. Pavlov idrokning asosi tashqi olamdagi narsalari yoki xodisalarning retseptorlarga ta'sir etishi tufayli bosh miya katta yarim sharlarining pustida yuzaga keladigan shartli reflekslar, ya'ni vaqtli nerv bog'lanishlari ekanligini kursatib bergan. Bunda tashqi olamdagi narsalar yoki xodisalar kompleks qo'zg'atuvchilar tarzida ta'sir qiladi. Bu kompleks qo'zg'atuvchilar analizatorlarning miya pustidagi kismlarida murakkab analiz va sintez kilinadi. Idrok sezgilarga nisbatan miya analitik- sintetik faoliyatining yuksak formasi xisoblanadi.

Idrokning nerv-fiziologik asosi xam sezgilarning nerv-fiziologik asosiga qaraganda murakkabdir. Idrok jarayonining nerv-fiziologik asosida bir necha sezgi a'zolariga barobar ta'sir etuvchi kompleks qo'zg'atuvchilarning ta'siri natijasida bosh miya pustida xosil bo'ladigan sintez jarayoni, ya'ni vaqtli bog'lanishlar

(shartli reflekslar)ning xosil bulishi yotadi. Bundan tashkari, idrok jarayonining nerv-fiziologik asosi birinchi va ikkinchi signallar sistemalarining faoliyatlari bilan xam bog'liqdir. Idrok obrazining yuzaga kelishidan iborat murakkab jarayonning asosi ichki analizator va analizatorlararo bog'lanishlar sistemasidir. Bunday bog'lanishlar qo'zg'atuvchilarni farklashning eng kulay sharoitlarini va narsalar xususiyatlarining murakkab butunlik sifatida o'zaro munosabatlarini xisobga olishni ta'minlaydi.

Tashqi ta'sir katta yarim sharlar po'stlog'ida birlashtiriladi, organizmning bir qancha qo'zg'ovchilar ta'siriga reaksiyasi bir-biri bilan bog'lanadi. Har bir predmetdagi xossalarning yig'indisiga qarab odam ularni bir-biridan farq qiladi.

8.3. Savol bayoni. Idrokning turlari.

Idrok quyidagi turlarga bo'linadi;

1. Idrok jarayonida qaysi analizatorning yetakchi rol o'ynashiga qarab; ko'rish, eshitish, hid bilish, teri, ta'm bilish, harakat idroklariga;
2. Materiyaning yashash shakllariga qarab; fazoni, vaqtni, harakatni idrok qilishga;
3. Faolligiga qarab; ixtiyoriy va ixtiyorsiz kabi idroklarga bo'linadi.

Idrok sezgi bilan o'zaro bog'liq bo'lib analizatorlarning joylashuviga ko'ra ko'rish idroki ,eshitish idroki xid bilish idroki ,tam bilish idroki tuyish, va xlokazolarga bulinadi.Faolligiga kura ixtiyorsiz va ixtiyoriy turlarga bo'linadi.

Idrok ixtiyorsiz va ixtiyoriy degan xillarga xam ajraladi. Ixtiyorsiz idrokda narsalar odamning ongida avvaldan maqsad kuyilmagan xolda aks ettiriladi. Odatda narsa va xodisalarning tashqi xususiyatlari, kishining xis-tuygulariga ta'sir etishi ixtiyorsiz idrokni vujudga keltiradi. Ixtiyoriy idrokda odam uz oldiga muayyan maqsad, vazifa kuygan bo'ladi. Ixtiyoriy idrokda odam shunchaki eshitmaydi, balki tinglaydi, shunchaki kuzdan kechirmaydi, balki sinchiklab kuradi. Ixtiyoriy idrok kup xollarda Biron faoliyatning tarkibiga kirgan bo'ladi. Kuzatish ixtiyoriy idrokning turlaridan biri xisoblanadi. Kuzatish maqsadga qaratilgan, uyushgan, ozmi-kupmi kupirok vaqt davom etadigan idrokdir. Kuzatishda, odatda, kishi uz oldiga maqsad kuyadi: Biron-bir ob'yekt, xodisa yuz beruvchi uzgarishlarni kuzatadi. Tevarak olamdagi narsalarni idrok qilish bilan birga, biz ularning fazoviy xususiyatlarini – shakli, katta-kichikligi, o'zaro bir-biridan va bizdan kanchalik uzoq-yaqinligini xam idrok qilamiz. Xodisalarni idrok qilarmiz, biz ularning vaqt xarakteristikalarini –odamning tugma xususiyati xisoblanmaydi. Agar yosh gudakning, shuningdek, onadan kur bo'lib tugilib, keyinchalik operatsiya qilish orqali Kuzi ochilgan kishilarning xatti-xarakatini kuzatsak, bunga ishonch xosil qilish qiyin eas. Yosh go'dak tepaga osib qo'yilgan o'yinchoqqa tomon qo'l cho'zish va uni ushlashni ko'p marta mashq qilish natijasida o'rganib oladi. Avvaliga esa, o'yinchoq o'zining rangdorligi bilan bolaning e'tiborini jalb qilib, bolada biror-bir oriyentirovka reaksiyasini vujudga keltirsa-da, bola xatto o'yinchoqqa ko'proq qarab turishning xam uddasidan chiqmaydi. Operatsiyadan so'ng ko'zi ochilgan kishilar dastlabki paytda sharni ko'pincha doira sifatida idrok qiladilar, yaqin masofadagi mayda narsalar ularning kuziga katta bo'lib, uzoqroq masofadagi narsalar esa kichik bo'lib, ya'ni kuzning tur pardasiga aks ettirilgan obrazning katta-kichikligi muvofik ravishda kuringan.

Narsaning konturi buyicha kuz yurgurtirish natijasida narsaning shakli idrok kilinadi. Sechenov kuzni narsaning konturini paypaslovchi uziga xos changallardir deb atagan edi. Ammo kuzning bu xususyati faqat yassi shakllarnigina idrok qilish imkonini beradi.

Xajmli shaklni idrok qilishda binokulyaar ko'rish ishga tushadi, ikki kuz bilan kuruladi. Ikki kuz bir-biridan ma'lum oraliqda bo'lgani uchun narsaning ung va chap kuz tur pardalariga tushgan surati bir-biriga aynan uxshash bo'lmaydi. Xar bir kuz narsaning unga qaragan tomonini ko'proq kuradi. Ikki kuzdan xar biri orqali olingan va bir-biridan bir oz farklanuvchi suratlar birga kushilishi natijasida yagona, lekin xamma obraz yuzaga keladi. Xajmi idrok qilishda yorug va soyaning joylashuvini xisobga olish katta axamiyatga ega. Narsaning burtib chikkanismi odatda yaxshi yoritilgan bo'ladi. Vaqtni idrok qilish deyilganda, xodisalar ketma-ketligi va davomiyligini miyada aks etishi tushuniladi. Xodisalarning vaqt jixatidan yondosh ta'sir kursatishlari sababli shartli refleks bog'lanishlarining vujudga kelishi bilan natijada xodisalar miyada izchil aks etadi. Chakmok chakishi bilan momakalidrok va bulut bilan yomgir o'zaro sabab natija alokalariga kura xam, shuning bilan birga, o'zaro muayyan tartibda va faqat vaqt jixatdan bog'lanishiga kura xam aks etishi mumkin.

Ijtimoiy hayot jarayonida insoniyat vaqt ulchovlari sistemasini – sekund, minut, soat, kun, hafta, oy, yil, asr va xokazolarni ishlab chikkan bo'lib, bularni bilishga urgatish kishilarning savodini oshirishda goyat muxim vazifadir. Narsalar fazoda uz joyini uzgaritirb turadi. Bu xolning miyamizda aks etishi psixologiyada harakatni idrok qilish deb ataladi. Agar narsa fazoda harakatda bo'lsa, biz uning harakatini idrok qilamiz, harakatdagi narsa yaxshiroq ko'rish (eshitish) doirasidan chetga chikaverishi sababli xam biz uni e'tibordan qochirmaslik uchun, unga tomon qaraymiz xamda boshimizni buramiz.

Idrokning muhim jabhalari va tarkiblari mohiyatiga kiruvchilar qatoriga ko'z bilan aks ettirishning negizi bo'lmish ko'z harakatlari kiradi. Ular o'zlarining tuzilishi, kelib chiqishi, vaqtiligi, sur'ati kabi belgilariga binoan, quyidagi turlarga ajratiladi.

1. Konvergeniya (lotincha yaqinlashish, qo'shilish demakdir) ikkala ko'zning ko'rish o'qlarining yaqinlashuvi natijasida to'r pardasida jismning ikqilanishiga yo'l qo'ymaslikda o'z ifodasini topadi.

2. Divergeniya (lotincha uzoqlashish) ko'zning vergent harakatlarining bir turi bo'lib, bir-biridan muayyan masofada to'rgan nuqtalarini qayd qilishda ko'rish o'qlarining uzoqlashuvidan iborat harakat.

3. Gorizontal harakat, ya'ni ko'zning bir xil tekislikdagi ikki nuqga oraliq bo'yicha narsalarning qayd qilishidir.

4. Vertikal harakat har xil fazoviy joylashuviga ega bo'lgan nuqtalar o'rtasida aloqani tiklashdan iborat ko'z harakati yordami bilan idrok qilinishidir.

5. Siklofuzion (yunoncha doira, aylana) harakat, harakatlanuvchi jismlarni ko'z qorachig'i yordamida aniqtasvirini aks ettirishidir.

6. Torsion (fransuzcha aylantirish) harakat ko'z o'qi atrofida jismlarni aylanib to'rgan holda qayd qilishdir.

7. Version (lotincha harakatlanaman, aylanaman demakdir) harakat ko'zning makro harakatlari doirasiga kirib, ko'rish burchagini kuzatish, tezlikni o'zgartirmasdan kuzatiluvchi ob'yektni idrok qilishda ishtirok etishidir.

8. Vergen (lotincha og'ish, qiyshayish) harakat ko'zning makro harakatlari tarkibiga kirib, o'ng va chap ko'zlarining ko'rish o'qlari burchagi o'zgarishiga olib keladi va hokazo.

Idrok fazo, vaqt va harakat idroklariga bo'linadi.

Fazoni (idrok) teri sezgilari va muskul harakat vositasi bilan idrok etganda ko'z bilan qarab ham, ko'z bilan qaramasdan ham ilrok qilish mumkin. Fazoviy munosabatlarni farqlashning muhim mohiyatlaridan biri. Narsalarning boshqa narsalarga yoki kuzatuvchiga nisbatan yo'nalishlarini idrok qilishdan iboratdir.

Harakatni idrok qilish narsalarning fazodagi holatining o'zgarganligini aks ettirishdan iboratdir. Vaqt fazo kabi materiya mavjudligining asosiy imkonlaridan biridir. Vaqtni ilrok qilish vahiylikdagi hodisalarning davomiyligini, tezligini va izchilligi aks ettirishdan iborat. Fazo munosabatlarini, narsalarning formasini, hajmi katta kichikligini ko'z bilan idrok qilamiz.

Fazoni bir ko'zimiz bilan ham monokulyar ikki ko'zimiz bilan binokulyar idrok qilish. Ko'z gavharining ko'zning ravshan ko'rish uchun uyg'unlashuvining akkomodatsiya deb ataladi.

8.4. Savol bayoni. Idrok xususiyatlari.

Idrok uziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan xissiy bilishning sifat jixatidan yangi boskichidir. Idrokning predmetliligi, yaxlitligi, ma'lum tartibda tuzilishi, konstantligi va anglanganligi uning eng muxim xususiyatlaridandir.

Idrokning predmetligi ob'yektivlash deb atalgan vaqtda, ya'ni tashqi olamdan olingan ma'lumotlarni shu olamning o'ziga qaratishla ifodalanadi. Idrokningsh predmetliligi tug'ma sifat xisoblanmaydi. sub'yektga olamning predmetligini ochib berishni ta'minlaydigan ma'lum harakatlar sistemasi mavjuddir. Predmetlilik idrokning sifati tarzida ish-harakatlarni boshqarishda alohida rol o'ynaydi. Tashqi olamdan olingan ma'lumotlarni ana shu olamning o'ziga solishtirib ko'rish idrok obrazining real predmetlarga adekvat (mos) ekanligini nazorat qilishni ta'minlaydi.

Idrokning yana boshqa xususiyati uning yaxlitligidir. Idrok sezgi a'zolariga ta'sir qiluvchi narsalarning ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgilardan farq qilib, narsalarning yaxlit obrazidir. O'z-o'zidan ravshanki, bu yaxlit obraz xar-xil modeldagi sezgilar orqali olingan narsalarning ayrim xususiyat va sifatlari xaqidagi bilimlarni umumlashtirish asosida vujudga keladi.

Idrokning yaxlitligi uning ma'lum tartibda tuzilganligi bilan bog'liqdir. Idrokning yaxlitligi va ma'lum tartibda tuzilganligining manbai, bir tomondan, odamning narsalar bilan amalga oshiradigan faoliyatidir. I.M. Sechenov idrokning yaxlitligi va ma'lum tartibda tuzilganligi analizatorlar reflektor faoliyatining natijasidir deb ta'kidlagan edi.

Idrokning yana bir xususiyati konstantligidir. Idrokning konstantligi deganda biz idrok qilish natijasida ongimizda hosil bo'lgan obrazning real voqeylikdagi bizga ta'sir etib to'rgan narsaning tabiiy holatiga har jihatdan mos, ya'ni teng bo'lishini ta'minlaydi.

Idrokning yana bir xususiyati kuzatuvchanlik bo'lib biz idrokning ixtiyoriy turi bilan bog'liq bo'lgan maxsus kuzata bilish qobiliyatini tushunamiz. Kuzatuvchanlik qobiliyati deb, oldindan belgilangan aniq maqsad asosida sistemali tarzda qila bilishga aytiladi.

Illyuziya shu lahzalarda shaxsning sezgi a'zolariga ta'sir etib to'rgan biror narsani yanglish, noto'g'ri idrok qilish jarayoni bo'lsa, gallyutsinatsiya yo'q, mavjud emas narsalarni «tashqi taassurotsiz» idrok qilinishidir. Masalan, yo'q narsalarning ko'zga bordek ko'rinishi, yo'qovozlarning quloqqa eshitilishi, yo'q hidlarning dimoqqa urilishi va hokazolar gallyutsinatsiyaning mahsuli bo'lib hisoblanadi. Gallyutsinatsiya shaxsning biror narsa va holatni ko'rgandek, eshitgandek, ushlagandek, hid bilgandek kabi tasavvurlarning aks etishidir, xolos. Gallyutsinatsiya hodisasi ko'pincha kasallikdan (isitma, alahlashdan) darak beruvchi alomatdir, u nerv sistemasini buzadigan kasalliklarning oqibatida ro'y berishi mumkin.

Gallyutsinatsiya- yo'q narsalarni tashqi ta'sirotsiz idrok qilishdir. Yo'q narsaning ko'zga bor ko'rinishi, yo'q ovozning quloqqa eshitilishi gallyutsinatsiyadir.

Idrokni sezgilarga nisbatan yana bir murakkab tomoni shundaki, har bir predmet, voqea va hodisa modiy borlik formasi bo'lgan makon va zamon bilan bog'liq holda qabul qilinadi. Chunonchi moddiy borlikda mavjud bo'lib, odam tomonidan idrok qilinayotgan narsa va xodisalar hamda vaqt makon va zamon jihatidan bir-biri bilan bog'liq bo'ladi. Demak, odam har bir predmetni idrok qilganda uning fazodagi formasini (kub, uchburchak, doira), katta-kichikligini (katta, kichik, mayda) munosabatlarini (boshqa predmetlarga va idrok qiluvchiga nisbatan) hisobga oladi. Ikkinchidan, har bir predmet idrok qilinganda uning paydo bo'lish va o'zgarib borish jarayonlariga e'tibor beriladi.

Attraksiya insonni (o'zi bilan o'zga o'rtasidagi munosabatda namoyon bo'lib) o'ziga mahliyo qilish, qalbni «jiz» ettirishdan iborat, ongsizlikka taalluqli insonni inson tomonidan idrok qilish hodisasidir. Bu hodisa bir qancha manbalar, qo'zg'atuvchilar, motivlar ta'sirida vujudga keladi, jumladan: 1) dastlabki tashqi ko'rinish, istarasining issiqligi; 2) sub'yektga nisbatan rishtasiz bog'lanib qolishlik, ongsizlik darajasidagi anglashilmagan ichki noaniq moyillik; 3) shaxslarning xarakteridagi o'xshashlikning mavjudligi; 4) sheriklarning muomala maromidagi yaqinlik va boshqalar.

Psixologiya fanida juda kam tadqiq qilingan idrok fenomenlaridan bittasi — bu yaqqol ko'rinish (yasnovideniye) deb atalib, voqealik, holat, hodisa va tasodifni yaqqol oldindan ko'rish, yaqqol g'oyiblardan xabar kelish (olish) singari parapsixologik muammodir. Faqat ayrim hollardagi yaqqol ko'rinishning aniq ilmiy hisoblashlarga asoslangan mahsuli namoyon bo'lishi mumkin, xolos. aksariyat vaziyatlarda yaqqol ko'rinishlik bilish sub'yektining shaxsiy hayoloti, o'zgalarning diqqatini tortishiga, jalb qilishga aloqador hissiy kechinmalardan boshqa narsa bo'lmasdan, uning yaqqollik ehtimoli darajasi juda pastdir. Biroq shu narsani rad etmaslik kerakki, ayrim allomalarning bashoratlari, yaqqol oldindan ko'rish imkonining yuksakligi, aniqligi kishini hanuzgacha hayajonga soladi

Idrokning muhim tomonlaridan biri uning xususiyatlarini turli jabhalar, vaziyatlar va sharoitlarda namoyon bo'lishidir. Idrokning muhim xususiyatlaridan biri — bu faol ravishda bevosita aks ettirish imkoniyatining mavjudligidir. Odatda, insonning idrok qilish faoliyati uning o'zlashtirilgan bilimlari, to'plangan tajribalari, shuningdek, murakkab analitik, sintetik harakatlar tizimi zahirida yuzaga keladi. Bu holat idrok qilinishi zarur bo'lgai o'quv fani mohiyatiga bog'liq ilmiy faraz yaratish, uni amalga oshirish borasida qaror qabul qilish yaqqol voqelik bilan tasavvur qilinayotgishining o'zaro mosligini aniqlash singari bosqichmabosqich o'zaro bir-birini taqozo etuvchi tarkibiy qismlardan iboratdir.

Idrokning yana bir muhim xususiyati uning umumlashgan holda narsa va hodisalarning aks ettirishidir. Ma'lumki, inson psixikasiga kirib borayotgan ko'pqirrali ko'pyoqlama alomatlardan idrok qilish bilan cheklaiib, chegaralanib qolmasdan, balki o'sha majmua aniqlik yoki hodisa sifatida baholanadi. Jismlarning o'ziga xos xususiyatlariii belgilash bilan qanoat hosil qilmasdan, balki mazkur narsalarni ma'lum ma'noviy qismlarga ajratadi. Jumladan, «soat», «bino», «hayvonot» va hokazo.

Idrokning navbatdagi xususiyati uning harakatchanligi va boshqaruvchanligidir. Masalan, toshko'mir yorurlikda yog'du sochadi, oq qog'ozdan ko'proq nur balqiydi. Lekin inson bu narsalarni «qora» va «oq» deb idrok qiladi, vujudga kelgan bevosita sub'yektiv taassurotlarga nisbatan o'zgartishlar, tuzatishlar kiritadi. Chunki idrok jarayoni inson oldida to'rgan maqsadga, maqsad qo'ya olishga, unga berilgan ustanovkaga (ongli, ixtiyoriy ko'rsatmaga) uzviy bog'liqholda irodaviy boshqarilish xususiyatiga egadir. Shuning uchun insonni idrok qilish (perseptiv) faoliyatida ongli boshqariluv imkoniyati mavjud bo'lib, analitik, sintetik, harakatlar negizida verbal orqali amalga oshiriladi.

Yuqoridagi xususiyatlarning barchasi insonning yosh xususiyatlariga, aqliy kamolotiga, tajribasiga, bilim saviyasiga bog'likdir. Lekin to'g'ri (adekvat) idrok qilish uchun ma'lum shart-sharoitlar muhayyo bo'lmog'i lozim: 1) sub'yektning aks ettirishi zarur bo'lgan narsalar yuzasidan avvalgi uquvi, tasavvurlarining ko'lami, ularning kengligi, chuqurligi; 2) mazkur jism fan, voqelik, muammo o'rganilishi bilan bog'liq bo'lgan maqsad, maqsad qo'ya olish; 3) perseptiv faoliyatning faolligi, izchilligi va tanqidiy xususiyati; 4) idrok qilish faoliyati tarkibiga kiruvchi faol xatti-harakatlarning saqlanishi, ularning o'zaro uyg'unligi.

Muayyan sharoitda shaxs tomonidan idrok qilinadigan narsa yoki jism idrokning ob'yekti deb ataladi. Idrok qilinadigan narsa uni o'rab to'rgan boshqa narsa jism yoki hodisalarga nisbatan ob'yekt hisoblanib, ob'yektning atrofdagilari esa fon deyiladi. Idrokniig sifati ob'yektning fondan tez to'liq va aniq ajratib olish bilap belgilanadi.

Idrok qo'zg'atuvchilarining ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgilardan farq qilib, narsani butunligicha, yaxlitligicha uning hamma xususiyatlari bilan birga aks ettiradi. Shummsh uchun idrok ayrim sezgilarning oddiy yig'indisidai iboratdir, degan xulosa

Chiqarib bo'lmaydi. Idrok o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan hissiy bilishning sifat jihatdan yangi yuksakroq bosqichidir.

Idrok jarayonlarining faolliligimizga, ob'yektga munosabatimizga bevosita bog'liqligini kurasatib turibdi. Ikkinchidan, idrok bizning kayfiyatimizga xam bog'liq.

yukoridagilardan kelib chikib, shaxs idrok qilishi jarayonlariga xos bo'lgan bir nechta qonuniyatlarini belgilaymiz.

A) figura va fonning ilgarigi harakatga bog'liqligi qonuni.

Bu qonunning ma'nosi: odam ilgarigi tajribasida bo'lgan, bevosita tuknash kelgan narsalarini idrok qilishga moyil bo'ladi. Agar biror predmetni u ilgari figura sifatida idrok qilgan bo'lsa, demak, keyingi safar xam uni aynan figuraday idrok qiladi, agar fon bo'lgan bo'lsa, tabiiy, fonday kabul qiladi. Bu qonunning hayotdagi urni chet davlatlarda borgan turislar tajribasiga tayanib tushuntirilishi mumkin. Uzbekistonliklar Yer kurrasining kaysi burchagida bo'lmasin uzbek duppisi yoki atlas kuylakni juda tez ilgab oladilar va suyunib ketadilar xam. Yonidagi sheriklari uzbek bo'lsa xam, aynan duppili uzbekni kurib, ko'zlari yashnab ketadi. Boshqa millat vakillari, masalan, nigeriyalik xam milliy kuylagida to'rgan bulishi mumkin, lekin uzbek turist uchun bu kiyim fon edi, fonligicha koladi xam.

B)Idrokning konstantligida, ularni uzimiz «tugrilab» aloxida predmetlar sifatida idrok qilaveramiz.

Demak, idrokimizning konstantligi, ya'ni ilgarigi tajriba asosida narsalarning xossa va xususiyatlarini uzgartirmay, turgun xolda yaxlit tarzda idrok qilish xususiyati bizga tashqi muxitda tugri muslashuvimiz, narsalar dunyosida adashmasligimizni ta'minlaydi. konstantlik – «konstanta» suzidan olingan bglib, uzgarmas, doimiy degan ma'noni bildiradi.

V) Kutishlar va taxminlarning idrokka ta'siri. Ko'pincha bizning idrokimiz Ayni paytda biz nimalarni kutayotganimizga bog'liq bo'lib koladi. Biz uzimiz kutganda xam kup paytlarda uzimiz kurgimiz kelgan narsalarni kuramiz, eshitgimiz kelgan narsani eshitamiz. Masalan, sonlar katorida paydo bo'lgan V xarfi uzoqdan albatta 13 soniday idrok kilinadi, yoki aksincha xarflar orasidagi 13 «v» ga uxshaydi. Kechasi yolg'iz kolib kimnidir kutayotgan bo'lsangiz, xar kanday juda sekin sharpa xam oyok tuvushlariga uxshayveradi. Sogingan dustingizga biror jixati bilan uxshash bo'lgan odamni kursangiz-chi. Shunday qilib, inson idroki shaxsiy ma'no va axamiyat kasb etgan ma'lumot vositasida ongdagi bushlikni tuldirishga harakat qiladi. Birovning orqadan chakirishini kutayotgan bo'lsangiz, negadir albatta, bosh xarfi tugri kelgan ismni aytsa xam tezginada usha tomonga o'girilib qaraymiz. Aynan shunday xodisalar ba'zan idrokdagi xatoliklarning kelib chqkishiga olib keladi.

G) O'zgarmas ma'lumotning idrok qilinmasligi qonuni. Bu qonunning moxiyati shundaki, muntazam ta'sir etuvchi ma'lumot ongda uzoq ushlab turilmaydi. Masalan, utirganningizda soatning tiqqillashini eshitganmisizk xa, tovush eshitiladi, lekin ma'lum vaqt o'tgandan so'ng go'yoki u yo'q bo'lib qolganday – eshitilmaydi. Yoki eksperiment sharoitida yolg'iz bitta nutqdagi yoruglik manbai kuziga ta'sir etilib, kuz xam shunukta bilan bir vaqtda xarkatga keltirib turilganda, 1-3sekunddan sung odam yorug'lik manbaini kurmay qo'ygandek. Shunga uxshash eksperimentlar barcha idrok turlarida ham sinalgan.

Past oxangli kuy xam ma'lum vaqtdan keyin eshitmagandey xisni keltirib chikarishini sinab ko'rishingiz mumkin.

D) Anglanganlik qonuni. Idrok qilayotgan shaxs uchun figuraning anglanganligi, uning zarurati va ma'nosi katta ahamiyatga ega bo'ladi. Agar biz kuzatayotgan predmet, eshitayotgan nutq yoki xis qilayotgan narsamiz ma'nonsiz, tushunarsiz, noaniq bo'lsa, biz juda tez charchaymiz va tolikamiz. Masalan, xitoy tilini bilmaydigan odam shu tilda so'zlashuvchilar orasiga tushib qolsa, psixologik jihatdan juda kiynaladi. Ya'ni, bizga barcha narsalarda biror ma'no va mazmun kerak. Odam odatda tushunadigan narsasinigina idrok qiladi. Xattoki, ma'ruzachining butun tushuntirayotgan ma'ruzasidagi faktlar sizning tushunchalariningiz va bilimdoirangizdan uzoq bo'lsa, professorga qarab o'tirgan bo'lsangiz ham uning gaplari qulog'ingizga kirmaydi.

Y) Taxminlarni tekshirish jarayonida idrok qilish. Biz idrok jarayonida ilgari tajribaga tayanganimiz bilan ko'pincha adashamiz, ba'zan esa uzimiz uni yangiliklar ochib, tajribani yanada boyitamiz. Ilgari tajriba va kelajakni bashorat qilish insonga xos xususiyat bo'lib, bizning sezgi organlarimiz orqali keladigan ma'lumotlarning kulami va imkoniyatlarini yanada oshiradi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, idrok – tashqi muxit tugrisidagi taxminlarimizni isbot qilishga qaratilgan faol jarayondir.

9-ma'ruza. Xotira haqida umumiy tushuncha

Mavzu bo'yicha asosiy masala (Ajratilgan soat 2)

9.1. Xotira haqida umumiy tushuncha.

9.2. Xotira jarayonlari.

9.3. Xotira turlari.

9.4. Xotiradagi individual farqlar.

Tayanch so'z va iboralar.

Xotira, tasavvur, amneziya, remensatsiya. operativ, xis tuyg'u, emotsional, mantiqiy, yeydetik. logik, fenomenal, mexanik.

9.1. Savol bayoni. Xotira haqida umumiy tushuncha.

Xozirgi davrda qo'llanib kelinayotgan adabiyotlarda xotiraga mana bunday tarzda ta'rif berilib kelinmoqda: «Individning o'z tajribasida esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi xotira deb ataladi». Lekin bu ta'rifda xotiraga taalluqli bo'lgan juda ko'p sifatlar, xossalalar va xususiyatlar o'z aksini topmagan, shuning uchun uni mukammal, ixcham, pishiq ifodalangan deyishga hech qanday haququqimiz yo'q. Ushbu qiyin holatdan chiqishning birdanbir yo'li, bizningcha unga mana bunday tarzda ta'rif berishdan iborat: «Xotira atrofmuhitdagi voqelik (narsa)ni bevosita va bilvosita, ixtiyoriy va

ixtiyorsiz ravishda, passiv va aktiv (faol) holda reproduktiv va produktiv tarzda, verbal va noverbal shaklda, mantiqiy va mexanik yo'l bilan aks ettiruvchi esda olib qolish, esda sakdash, qaytadan esga tushirish, unutish hamda tanish, eslashdan iborat ruhiy jarayon alohida va umumiy namoyon qiluvchi hodisa, barcha taassurotlarni ijodiy qayta ishlashga yo'naltirilgan psixik (yunoncha *tpeta* — *xotira*) faoliyatidir».

Xotirani o'rganish sohasidagi eksperimental tadqiqotlarni dastavval assotsiativ psixologiya namoyondalaridan G.Ebingaus boshlab bergan. Keyinchalik xotira problemi kup tadqiqotchilarning diqqatini uziga jalb etgan. Akademik Pavlovning oliy nerv faoliyati xakidagi ta'limotiga kura, bosh miya pustidagi nerv xujayralari nixoyat darajada plastiklik xususiyatiga egadir. Bu xujayralar nozik sezgirlik va uzgaruvchanlik bosh miya pustida shartli reflekslarning, ya'ni assotsiatsiyalarning yuzaga kelish imkonini beradi. Xotiraning fiziologik asosida bosh miya pustida turli murakkablikdagi shartli reflekslarning xosil bulishi, miyada uzoq muddat saklanib turishi tormozlanib vaqtincha sunib qolishi keyinchalik yana qaytadan tiklanishidan iborat bo'lgan murakkab jarayonlar yotadi.

Assotsiatsiya – bu biz idrok qilgan, ya'ni ongimizda aks ettirgan va xotiramizda mustaxkamlanib kolgan turlicha narsalar xamda xodisalar urtasidagi bog'lanishdir. Shartli reflekslar esa assotsiatsiyalarni moddiy, ya'ni nerv-fiziologik asosini tashkil etadilar. Bosh miya pustlogi muvakkat nerv bog'lanishlarining yuzaga kelishi, mustaxkamlanishi va keyinchalik turli qo'zg'ovchilar ta'sirida qaytadan jonlanishi xotira jarayonlari – esga olish, esda saklash va esga tushirishning fiziologik asosini tashkil qiladi. Bosh miya pustlogida yuzaga kelgan muvakkat nerv bog'lanishlar, ya'ni assotsiatsiyalar deb atalmish bu bog'lanishlar real voqelikdagi narsa va xodisalarning fazo xamda vaqt jixatidan o'zaro yondoshlik alokalarini, ular urtasiga uxshashlik va tafovut munosabatlarini va, nixoyat, sabab-natija bog'lanishlarini aks ettiradi. Bilish ob'yektlari yonma-yon to'rgan yoki ketma-ket kelgan xollarda fazo yoki vaqt jixatidan yondoshlik assotsiatsiyasi ro'y beradi va shu sababdan bunday ob'yektlar baravar esga olinadi xamda baravar esga tushiriladi.

Uxshashlik assotsiatsiyasining moxiyati shundan iboratki, narsa va xodisalarning obrazli va ular xaqidagi fikrlar xudi shularga uxshash obrazlarni xamda fikrlarni esimizga keltiradi. Qarama-qarshilik asotsiatsiyasi biz idrok etayotgan, tasavvur qilayotgan, fikr yuritayotgan xodisalarga qarma-qarshi xodisalarning qarama-qarshi xodisalarning esimizga tushishini ta'min qiladi. Chunonchi, biz uzimizga kerakli familyani boshqa shunga qarma-qarshi ma'nodagi so'zlardan tashkil topgan familya yordamida esga tushirishimiz mumkin (Chernov – belov) yoki chul kurinishi tog manzarasini xotirada tiklashi mumkin. Esga olish va esga tushirish jarayonlarida sabab natija bog'lanishlarining roli ayniksa muximdir. Bu bog'lanishlar narsa va xodisalar urtasidagi eng muxim alokalarni aks ettiradi.

Xotiraning asosida ilgari idrok qilingan narsa va xodisalarning obrazlari yotadi. Ayni chogda idrok kilinmasa xam ammo ilgari idrok etilgan narsa va xodisalarning miyada aks ettuvchi obrazlari xotira tasavvurlari deb ataladi.

Tasavvurlar ko'rish eshitish harakat xid tuyush va xokozo tasavvurlari bulishi mumkin. Ko'rish tasavvurlarida odam uzi ilgari idrok qilgan narsalarni guyo fikran kurayotgandek eshitish tasavvurlarida esa kuylarni kogozlarni fikran eshitgandek bo'ladi. Odatda turli tasavvurlar bir biri bilan kushilib keladi. Biron kishininig tashqi kiyofasini kuz oldimizga keltirigan tasavvur qilgan paytimizda uning ovozinu ham fikran eshitib turgandek bo'lamiz.

9.2. Savol bayoni. Xotira jarayonlari.

Xotira soxasida kuyidagi asosiy jarayonlar farklanadi. Esda olib kolish,esda saklash,esga tushirish, va unitish jarayonlai. Bu xotira jarayonlari faoliyatda tarkib topadi. Va ularni faoliyat belgilab beradi. Ma'lum materialni esda olib kolish hayot faoliyati davomida individual, ya'ni shaxsiy tajribani tuplash bilan bog'liqdir. Tuplangan tajribadan keyingi faoliyatda foydalanish qayta esga tushirishni talab qiladi. Ma'lum materialning faoliyatda katnashmay kuyishi yoki faoliyatdan tushib qolishi uni esdan chikarib kuyishga olib keladi. Materialni xotirada saklab turish deb ataladigan narsa xam shaxsning faoliyatida katnashish bilan bog'liq, chunki insoning xar bir dakikadagi xatti-harakatlari uning butun hayotiy tajribasi bilan belgilanadi.

Ana shu yukorida kursatilgan protsesslarda xotiraning faoliyat bilan alokasi va xotira aktlarining aloxida mustakil harakatlar tarzida namoyon bulishi ayniksa yaqqol kurinadi. Xotira jarayonlarning o'zaro bog'liqligini unutmagan xolda, bu protsesslarning xar biriga xos bulagn eng muxim xususiyatlarni qarab chikamiz.

Esda olib kolishni xotira protsessii deb ta'riflash mumkin; buning natijasida yangi materialni oldin uzlashtirilgan material bilan bog'lash orqali yangi material mustaxkamlanadi. Esda olib kolish individ tajribasini yangi bilimlar va ish-harakat formalari bilan boyitishning zaruriy shartidir. Esda olib kolish xama vaqt tanlovchanlik xarakteriga ega: bizning sezgi organlarimizga ta'sir qilayotgan xamma narsalar xam esimizda saklanib kolavermaydi. Qayta esga tushurishni xotira protsessii deb ta'riflash mumkin, bu xotira protsessi natijasida psixikaning ilgari mustaxkamlangan mazmunini uzoq muddatli xotiradan chikarib olish va uni opirativ xotiraga utkazish yuli bilan aktuallashtirish sodir bo'ladi. Qayta esga tushirish protsessining ichidan uning xar xil turlarini ajratib, ularni kuyidagi tartibda joylashtirish mumkin: tanish, qayta esga tushirishning uzi va eslash. Bunda shaxsning tarixiy xotirasi xisoblangan xotirlash aloxida urinni egallaydi. Tanish - kandaydir ob'yektni qayta idrok qilish sharoitida uni qayta esga tushirishdir. Tanish katta hayotiy axamiyatga ega. Tanish bo'lmaganda biz narsalarni bizga avvaldan tanish bo'lgan narsalar deb emas, balki xar gal yangi narsalar deb idrok qilgan bular edik. Tanish xama vaqt bizning tajribamizni atrofimizdagi ob'yektlarni idrok qilishimiz bilan bog'laydi va buning bilan bizga atrofimizdagi voqeylikni tugri anglay olish imkonini beradi.

Tanish uzining aniqligi, yaqqoligi va to'laligi darajasi bilan xar xil bo'ladi. Tanish-ixtiyorsiz yoki ixtiyoriy protsess tarzida amalga oshirilishi mumkin. Odatda, tanish to'la, yaqqol va aniq bo'lsa, u bir momentli ixtiyorsiz aks tariqasida amalga oshiriladi. Biz ilgari idrok qilgan narsalarimizni xozir qayta idrok qilayotgan paytimizda ixtiyorsiz ravishda, xech kanday zur bo'lmay, o'zimiz sezmagani xolda tanib olamiz. Xotirlash-utmishdagi obrazlarimizni zamon va

makonda lokallashtirilgan xolda qayta esga tushurishdan iboratdir. Xotirlashda biz o'tmish obrazlarini faqat esga tushiribgina qolmay, balki bu obrazlarni ma'lum vaqt va joylar bilan bog'laymiz, biz bu obrazlarni kachon va kanday sharoitlarda idrok qilganimizni eslaymiz, ularni uz hayotimizning ma'lum davrlari bilan bog'laymiz, bu obrazlarning vaqt oraligidagi izchilligini anglaymiz. Materialning mantikiyligi, anglanganligi, avvalo tajriba bilan bog'liqligi esda olib kolishning zarur shartidir. Qayta esga tushurish psixikaning ilgari mustaxkamlangan mazmunini uzoq muddatli xotiradan chiqarib olish va amaliy xotiraga o'tkazish yo'li bilan aktuallashtirish jarayoni sifatida ta'riflash mumkin. Aktuallashtirish jarayoni turli qiyinchilik darajasi bilan farkanishi mumkin. Tanish biron bir ob'yektni takroran idrok qilish sharoiti qayta esga tushurish demakdir. Qayta esga tushurish xam ixtiyoriy va ixtiyorsiz bulishi mumkin. Ba'zan kerakli narsalarni esga tushurish uchun faol kidiruv ishlarini olib borishimizga tugri keladi. Bunday paytda esga tushurish eslash deb aytiladi. Eslash usullari orasida eng muximlari kuyidagilardan iborat; plan to'qish eslatadigan materialning obrazlariga asoslanish bevosita bog'lanishlarni xosil qilish.

Unutish; unutish jarayoni ozmi kupmi darajada chukur bulishi mumkin.

Material shaxs faoliyatida kancha kam ishtirok etsa, aktual hayotiy maqsadlarga erishishda kanchalik axamiyati samimiy bo'lsa, uni unutish shunchalik chukur bo'ladi. Unutish maqsadga muvofik xodisadir. Esida olib kolishni eng darslabki xam tashqi tasirlarining izlari mustaxkamlangunga kadar ma'lum vaqtni talab etadi. Bu vaqtdagi jarayonlar mexanizmlari axborotni esda saklab kolish, esda saklash va qayta esga tushurishning aloxida bir turi xisoblanadi. Bu jarayon qisqa mudatli xotira deb ataladi.

Xotira qonunlari.

Shu urinda xotiraning sakkiz qonunini eslab kuyishni taklif etamiz:

Anglanganlik qonuni. Oddiy, lekin murakkab qonun, ya'ni berilgan materialni kanchalik chukur anglasak, shunchalik uni mustaxkam xotirada muxirlagan bulamiz. Kizikish qonuni. Anatol Frans: bilimlarni yaxshi xazm qilish uchun uni ishtaxa bilan yutish kerak» deganda, albatta, materialga jonli kizikish bilan munosabatda bulishimiz, va uni yaxshi ko'rishimiz kerakligini nazarda tutgan. Ilgarigi bilimlar qonuni. Ma'lum mavzu yuzasidan bilimlar kanchalik kup bo'lsa, yangisini esda saklab kolish shunchalik oson bo'ladi. Masalan, ilgari ukigan biror kitobni qaytadan o'qib, uni yangidan ukiyatganday xis kilsangiz, demak siz ilgarigi tajribangiz yetishmaganligidan uni yaxshi uzlashtira olmaganligingizni xis qilishingiz mumkin. Demak, eski bilimlar xam tajribaga aylangandagina, yangilariga zamin bulla oladi.

Eslab kolishga tayyorlik qonuni. Biror materialni eslab kolishdan avval, bulgusi akliy ishga kanday xozirlik ko'rgan bo'lsangiz, shunga mos tarzda eslab kolasiz. Masalan, fizika ukituvchisining barcha darslari sizga doim ma'kul bo'lgan bo'lsa, Siz: «bugun xam yangi narsa o'rganib chikaman», deb uzingizni ishontirasiz va okibatda natija xam yaxshi bo'ladi. Assotsiatsiyalar qonuni. Bu qonun xakida eramizdan avval Arastu xam yozgan edi. qonunning moxiyati shundaki, bir vaqtda shakllangan tasavvurlar xotirada xam yonma-yon bo'ladi. Masalan, aynan konkret xona usha yerda ruy bergan xodisalarni xam eslatadi.

Birin-ketinlik qonuni. Xarflarni alfavitdagi tartibda yoddan aytish oson, uni teskarisiga aytish qiyin bo'lganidek, xotirada xam ma'lumotlarni ma'lum tartibda joylashtirishgava kerak bo'lganda, tartib bilan birin-ketin tiklash maqsadga muvofikdir. Kuchli taassurotlar qonuni. Eslab kolinadigan narsa tugrisidagi birinchi taassurot kanchalik kuchli bo'lsa, unga alokador obraz xam shunchali yorqin bo'ladi. Bundan tashkarii, siz uchun axamiyatli va jozibali ma'lumotlar okimida easlanayotgan material xam yaxshi esga tushiriladi. Tormozlanish qonuni. Xar kanday muayyan ma'lumot uzidan oldingi ma'lumotni tormozlaydi. Shuning uchun uning uchib ketmasligi uchun yangini esda saklashdan avval mustaxkamlash choralarini ko'rishingiz kerak. Turli odamlarning xotirasi bir-biridan fark qiladi. Ayrim odamlar taz, aniq va uzoq vaqt, boshqalar sekin va qisqa muddat esida qoldiradi, uchinchi xildagi odamlarning xotirasi na puxta va na to'liq bo'lmaydi, yana bir xil odamlar esa zarur materialni vaqtda esga tushirishida qiynaladi.

9.3. Savol bayoni. Xotira turlari.

Xotira insonning hayoti va faoliyatining barcha sohalarida qatnashishi tufayli uning namoyon bo'lish shakllari, holatlari, shart-sharoitlari, omillari ham xilmaxil ko'rinishga egadirlar. Odatda, xotiraning turlariga va ularni muayyan turlarga ajratishda eng muhim asos qilib, uning xarakteristikasini esda olib qolish, esda saqlash, qayta esga tushirish, tanish singari jarayonlarni amalga oshiruvchi faoliyatningxususiyatlariga bog'liqligi olinadi. Umumiy psixologiyada xotira 5 ta muhim mezonga (bizningcha) muvofiq ravishda turlarga, ko'rinishlarga ajratiladi:

I. Ruhiy faoliyatning faolligiga ko'ra xotira quyidagi turlarga bo'linadi:

- a) harakat yoki motorharakat xotirasi;
- b) obrazli xotira;
- v) histuyru yoki hissiyot xotirasi;
- g) so'zmantiq xotira.

II. Ruhiy faoliyatning maqsadiga binoan;

- a) ixtiyorsiz, b) ixtiyoriy, v) mexaniq.

III. Ruhiy faoliyatning davomiyligiga ko'ra:

- a) qisqa muddatli xotira;
- b) uzoq muddatli;
- v) operativ (tezkor) xotira.

IV. Ruhiy faoliyat qo'zg'atuvchisining sifatiga ko'ra:

- a) musiqiy, b) eshitish xotirasi.

V. Ruhiy faoliyatning inson yo'nalishiga qarab:

- a) fenomenal, b) kasbiy.

Esda qoldirish jarayonida odamning ongli ravishda irodaviy aktivlik ko'rsatish darajasi turlicha bulishi mumkin. Shu jixatdan esda qoldirish ixtiyorsiz va ixtiyoriy xillarga ajratiladi. Ixtiyorsiz esda qoldirishda odam oldindan xech bir maqsadni kuzlamagan xolda va maxsus usullarni kullamasdan esga olib koladi. Ixtiyoriy esda qoldirish maqsadga qaratilgan bo'ladi va esga olishning maxsus usullaridan foydalanishini nazarda tutadi. Esda qoldirish jarayonida o'quvchining irodaviy zur berishi shuningdek fikriy aktivligi o'rganiladigan materiallarning moxiyatini tushunishi katta rol' uynaydi. Esda qoldirish fikriy aktivlik darajasiga qarab mexaniq va ma'nosiga tushunib logik esda qoldirish xillariga ajratilishi

mumkin. Mexaniq esda qoldirish yondoshlik bo'yicha yakka tartibdagi vaqtli bog'lanishlarga asoslangan bo'lib bunda esda qoldirish kishidan kup vaqt sarflashni talab etadi va uncha mustaxkam bo'lmaydi. Ta'lim jarayonida shubxasiz ma'nosiga tushunib esda qoldirishiga suyanib ish ko'rish kerak. Bunda esda qoldirish o'rganiladigan xodisalarning mohiyatini tushunishga va bu xodisalar urtasidagi sabab natija bog'lanishlarini aniqlashga asoslangan bo'ladi. Ma'nosiga tushunish va sabab natija bog'lanishlarini topishgina esda qoldirishning yuksak darajada samarali va puxta bo'lishini ta'minlaydi. Darsda esga olingan materialni xotirada mustaxkam saqlab kolishda takrorlash muxim rol o'ynaydi. Takrorlash esda olib kolish lozim bo'lgan materialni boyitish binobarin yuzaga keluvchi muvaqqat nerv bog'lanishlarini mustaxkamlash demakdir.

Materialning muvafokiyatli esga tushishi avvalo uning puxta to'la aniq esga olingan bulishiga bog'liqdir. Esda olish jarayonida yuzaga kelgan muvvaqqat nerv bog'lanishlarining keyinchalik muayyyan qo'zg'atuvchilar ta'sirida qayta jonlanishi esda tushurishning fiziologik asosi xisoblanadi. Esda tushurishning eng soda kurinishi tanishdir. Bunday xol ilgari idrok etilgan ob'yektning yana yangidan idrok etishiga kelgan paytda ruy beradi. Ilgari bir marta idrok etilgan odam joy vam usika kuyiga oradan ma'lum vaqt utgandan keyin yana tuknash kelgan paytimizda biz ularni taniymiz. Esda tushurish ikki xilga ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda tushurishga ajraladi.

Ilgari idrok qilingan materialning odamda xech bir maqsadsiz esiga tushub qolishi ixtiyorsiz esda tushirish bo'lib bunda ilgari idrok qilingan narsa va xodisalarning obrazlari odamda uning xoxishiga bog'liq bo'lmagan xolda ongida gavdalanadi. Ta'lim jarayonida xam ko'pincha ixtiyoriy esda tushirishga tayanib ish ko'rishga tugri keladi. Esda tushirishda kishidan irodaviy zur berishni talab etuvchi aktiv fikrlash jarayoni eslash deb ataladi. Eslash ixtiyoriy esda tushirish va tanishning eng murakkab kurinishidir.

Tormozlangan bog'lanishlar oradan bir necha vaqt utgandan keyingina yana jonlana oladi. Bu kechikkan esda tushirish bo'lib reminissensiya deb ataladi. Bunday xodisa ayniksa kichik yoshdagi maktab ukvchilarida qiyin materialni kup marta takrorlashi natijasida yuz beradi. Perseveratsiya xodisasi turli obrazlarning irodamizga bog'liq bo'lmagan va xatto irodamizga buysunmagan xolda ongimizda uz-uzidan gavdalanishidir.

Esga olingan materialning esda saklanishi uni turli shakllarda esda tushirishning zarur shartidir. Fiziologik nukta nazardan qaraganda, esda saklash nerv sistemasining aloxida xossasi uning platikligi bilan bog'liqdir, bu xossa, jumladan, nerv sistemasining ilgari xosil qilingan nerv bog'lanishlarini uzida saklab kolish kobiliyatida namoyon bo'ladi. Unitish esda saklashning teskarisi bo'lgan jarayondir. Unitish ilgari esda qoldirilgan materialni to'liq yoki qisman esda tushira olmaslikdan, uni eslay yoki taniy olmaslikdan iboratdir.

Xotira inson hayot iva foliyatining barcha soxalarida katnashishi tufayli namoyon bulish shakllari xam nixoyat darajada xar xildir.

Xotiraning xar xil turlarini ajratishda en umumiy asos qilib xotira xarakteristikasining esda olib qolish va qayta esda tushirish jarayonlari amalga

oshiriladigan faoliyat xususiyatlariga bog'liqligi olinadi, bunda xotiraning ayrim turlari uchta asosiy kriteriyaga muvofiq ravishda bo'linadi.

1.Ko'proq faoliyatda ko'rinadigan psixik faollik xarakteriga qarab, xotirani harakat, emotsional, obrazli va suz-mantikiy xotira turlariga bulinadi.

2.Faoliyat maqsadi xarakteriga kura, ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotira turlariga bulinadi.

3.Materailani qancha vaqt esda olib qolish va esda saqlash muddatiga qarab (faoliyatda xotiraning roli va urni jixatidan) qisqa muddatli, uzoq muddatli operativ xotira turlariga bo'linadi.

A) Harakat xotirasi-turli xil harakatlar va ularning sistemalarini esga olish, esda saklash va qayta esga tushirishdan iboratdir

B) Emotsional xotira odamning ilgari uz boshidan kechirgan xis-tuyg'ularini, emotsional xolatlarini esda olib qolishidir. Bu tuyga xissiyotga xos xotiradir.

V) Obrazli xotira tasavvurlar,tabiat va hayot manzaralari,shuning bilan birga tovushlar, xidlar, tamlar, bilan bog'liq xotiradir. Obraz xotirasi orqali material birinchi signallar tarzida, ko'rish, eshitish, harakat, tuyush va boshqa sezgi tasavvurlari haqida esda olib kolingan. Ba'zan eydetik deb atalgan(«eydos»-yunoncha suzdan olingan bo'lib, obraz degan ma'noni anglatadi)xotira turlariga ega bo'lgan odamlar uchrab turadi.

Xotiraning eydetik obrazlari yoki konkret ko'rgazmali obrazlari tashqi ta'surotlar tufayli sezgi a'zolarining qo'zg'alish natijasidir.

G) Suz mantikiy xotira mazmunini bizning fikrlarimiz tashkil qiladi.Suzlar bo'lmasa,fikrlar xam bo'lmaydi. Shuning uchun xam fikrlarimizga xos xotira shunchaki mantikiy xotira deb atalmay,balki suz-mantikiy xotira deb ataladi.

Suzlar orqali ifodalangan fikrlar suz mantik xotirasi yordamida esda olib kolinadi.

D) Fenomenal xotira–bir vaqtning uzida juda katta xajmdagi ma'lumotlarni esda olib kolishdir. Masalan Yuliy Sezar, Napoleon, Motsart Farobiy, Imom Al-Buxoriy.

Yesda olib kolish jarayonlarining faoliyati maqsadlariga muvofik ikki asosiy turi ixtiyoriy va ixtiyorsiz esda olib kolish farq qilinadi.

A) Biror maqsad kuyish esda olib qolish ixtiyoriy xotiradir. Bunda xotira jaryonlari uziga xos tarzda mnemik harakatlar sifatida yuzaga chikadi

B) Ixtiyorsiz esda olib kolingan material uz-uzidan eslab kolganidek tuuladi. Ixtiyorsiz esda olib kolishning unumli bulishi uchun muayyan faoliyatida tutgan urni muximdir. Ixtiyoriy esda olib kolish maxsus mnemik harakatlar ya'ni asosiy maqsadi eslab kolishdan iborat bo'lgan harakatlar maxsulidir.

Qisqa muddatli va uzoq mudatli operativ xotira

Ma'lum qisqa dakika mobaynida xozir bevosita idrok kilmayotgan narsalarni guyo ko'rishda, eshitishda va xokozoda davom etamiz.Bu jarayonlar bekaror va uzgaruvchandir, lekin bu protsesslar shu kadar maxsus va tajriba ortirish mexanizmlarining ishlarida ularning ularning roli shu kadar axamiatliki, bu protsesslarga yesda olib kolish, esda saklash va informatsiyalarni qayta esga tushirishning aloxida turi sifatida qaraladi, bu jarayon qisqa muddatli xotira degan nom olgan. Juda kup qaytarishlar va qayta tiklashlar natijasida materialni uzoq

muddat davomida esda saklab kolish xarakterli bo'lgan uzoq muddatli xotiradan fark qilgan xolda, qisqa muddatli xotira bir marta xamda juda qisqa vaqt oralig'ida idrok qilish va shu ondayok qayta tiklashdan sung juda qisqa muddatli esda olib qolish bilan xarakterlanadi. Eydetik obrazlar. Umumiy psixologiyada izchil obrazlardan eydetik obrazlarni farqlash an'ana tusiga kirgan («eydos» — yunoncha «obraz» degan ma'noni anglatadi) Eydetik obrazlar, ilmiy tekshirishlarning ko'rsatishicha, bolalik va o'spirinlik davrlarida muayyan muddat hukm suradi va vaqtning o'tishi bilan uning izlari astasekin so'na boradi.

Tasavvur obrazlari. Tasavvur obrazlari xotiraning yanada murakkabroq turi bo'lib hisoblanadi va ularning xususiyatlari haqida tasavvurga egamiz. Inson daraxt, meva, gul to'g'risida tasavvurga ega ekanligi shuni ko'rsatadiki, uning ilgarigi tajribalari sub'yektning ongida shu obrazlarning izlarini qoldirgan. Ilmiy tushunchalar talqin qilinganida tasavvur obrazlari eydetik obrazlarga juda yaqindek tuyuladi. Lekin eydetik obrazlar haqidagi psixologik tahlil shuni ko'rsatadiki, tasavvur obrazlari unga qaraganda ancha boy bo'lib, o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Xullas, tasavvur obrazlari xotiraning murakkab faoliyat mahsuli hisoblanib, ular izchil yoki eydetik obrazlarga nisbatan murakkab psixologik hodisadir. Tasavvur obrazlari xotira izlarining murakkab turi bo'lib, uning abushy jarayon bilan yaqinligi inson bilish faoliyatining muhim tarkibiy qismidan biri ekanligidan dalolat beradi.

Operativ xotira. Inson tomonidan bevosita amalga oshirilayotgan faol, tezkor harakatlar, usullar uchun xizmat qiluvchi jarayonni anglatuvchi mnemik holat operativ xotira deb ataladi.

Chunonchi, biz kandaydir murkkab arifmetik harakatni bajarar ekanmiz, uni ayrim kismilarga bo'lib, uni oz-ozdan bajaramiz. Bunda ishni bajarish davomida ayrim oraliq natijalarini «yodimizda» saklab turamiz, bajarayotgan ishimizning oxirgi natijasiga yaqinlashganimiz sari, konkret «ishlangan» materiallar esdan chikib qolishi mumkin. Operativ xotira tushunchasi kim tomonidan bevosita amalga oshirilayotgan harakatlar faoliyat uchun xizmat qilayotgan mnemik jarayonlarni anglatadi. Operativ xotiraning bu xususiyati uni uzoq va qisqa muddatda xotiradan farkli turadi. Operativ xotirada u yoki bu turdagi xotiradan kelib turadigan materiallar mavjud. Shaxsning uzi o'ylab topib, uzi bevosita bajargan ishlari juda oson esga tushadi. Bu xodisa psixologiyada generatsiya effekti deb ataladi

9.4. Savol bayoni. Xotiradagi individual farqlar.

Xotiraning individual xususiyatlari juda ran-barang bo'lib ular ichidan xotira tiplarini aloxida kayd etib utish kerak. xotira tiplari avvalo erkin obrazli va suz mantik xotira tiplariga ajratiladi. Xotira jarayonlaridagi individual farqlarii esda olib kolishning tezligida, aniqligida, mustaxkamligida va qayta esga tushirishga tayyorligida ifodalanadi.

Xotiraning sifatiga ko'pincha faqat esga olib qolish tezligiga qarab baxo beradilar. Bunday fikr ayniqsa maktab o'quvchilariga nisbatan kup tarkalgandir O'quvchi tez yod olar ekan, demak uning xotirasi kuchli va ayniksa, sekin esda olib kolar ekan - xotirasi bo'sh, ammo bunday qarash notugri faqat esda olib kolish tezligiga qarab, xotiraning kuchli kuchsizligiga qarab baxo berish

yaramaydi. Xotiraning kuchli-kuchsiz bulishini biz xam esda qoldirish va xam esdan chikarib qo'yishning tezlik darajasiga qarab bilamiz tez esga olib, sekin, bora-bora unitish kuchli xotiraning xarakterli xususiyati bo'lsa, sekin esga olib qolish va tez esdan chiqarib qo'yish kuchsiz xotira belgilaridandir.

Xotiradagi individual farklar yana shunday xollarda namoyon bo'ladiki bir xil odamlar obrazli materiallarni birmuncha samarali va mustaxkam esda olib koladilar, boshqa bir odamlar esa suz materiallarini yaxshi esda saklab koladilar, uchinchi bir toifa odamlarda esa ma'lum materialni esda olib kolishda yaqqol ustunlik sezilmaydi, shunga muvofik ravishda, psixologiyada xotiraning kuyidagi tiplari farklanadi: ko'rgazmali obrazli xotira, so'z-abstrakt xotira va oraliq tipdagi xotira. Xotiraning bu tiplari odamlarning yuksak nerv faoliyatlaridagi birinchi va ikkinchi signal sistemasining o'zaro munosabatiga ma'lum darajada bog'liqdir.

Hayot faktlarining tasdiqlashicha esda olib qolishda obrazlar yoki fikrlarning ustunlik qilishi, asosan, kishilarning hayot sharoitlari va faoliyatlari bilan belgilanadi. Hayot talablari odamlarning kasbiy faoliyatlari ozmi ko'pmi xotira tiplari turining yorqinroq namoyon bulishiga sabab bo'ladi. Odam xar turli ta'surootlarni esda olib qolayotganida qaysi analizatorning eng maxsuldorgigiga qarab, xotiraning ko'rgazmali – obrazli tipii deferensiallanishadi. Shunga muvofik ravishda xotiraning harakat, ko'rish, va eshitish tiplari farklanadi. Lekin xotiraning bu tiplari sof xolda siyrak uchraydi. Ko'pincha xotiraning: ko'rish - harakat, ko'rish-eshitish, eshitish –harakat kabi aralash tiplari uchrab turadi. Odam o'z xotirasining tegishli xususiyatlaridan xotira maxsuldorligini oshirish usuli sifatida foydalanadi.

Esda qoldirish

1.Tez.

2.sekin

3.tez

4.sekin

Unitish.

Sekin

Sekin

Tez

Tez Ba'zi o'quvchilar birinchi tipga kiradilar bunday o'quvchilarning xotirasi kuchli, ayniksa samarali bo'ladi; ular materialni, darsni tez bilib oladilar buning uchun ularga materialni bir marta eshitish yoki bir qara o'qib chqkish kifoya, shu Bilan birga, material bora-bora esdan chikadi va materialni bu o'quvchilar Tula tukis xamda yanglishmasdan, rasso esga tushiradilar. Xotirasi ikkinchi tipdagi o'quvchilar materialni sekinrok bilib oladilar, lekin uzoq esdan chikarmaydilar. Ular materialni o'rganib olish uchun ko'proq kuch sarf qilib uni maxss usullar yordamida takrorlaydilar: qayta qayta o'qiydilar, eshitadilar, yozib oladilar, sxemasini chizadilar va xokoza.

Xotira kurtaklari odamda ilk gudaklik chogidayok qo'zg'a tashlanadi. Xotira dastavval tanish formasida, keyinsalik esa ayni chokda yuk shaxslar va narsalar xakidagi elementar tasavvurlar tarzida namoyon bo'ladi. Inson xotirasining

yaxshi bulishi, ya'ni xis kechinmalarimiz ko'rgan kechirganlarimizning mazmuni tularok miyamizda saklanishi kuyidagilarga bog'liq.

- esda saklab kolish bilan bog'liq harakatlarning yakunlanganlik darajasiga;
- shaxsning uzi shugullanayotgan ishga nechoglik kizikish bildirayotganligi va shu ishga moyilligiga.
- Shaxsning bevosita faoliyat mazmuni va axamiyatiga munosabatining kandayligiga.
- Shaxsning ayni paytdagi kayfiyatiga.

Irodaviy kuchi va intilishiga.

Xotira jarayonlari shaxsning faoliyatidagi yutuqlariga bog'liq bo'lgan uchun ham, uning tabiati, qanday kechishiga kuplab olimlar axamiyat berganlar. Masalan, nima uchun odam u yoki bu ma'lumotni xotirada saklaydi, degan savolga turli olimlar turlicha javob bergadilar. Masalan, fiziologlar uning sababini miyada xosil bo'ladigan nerv bog'lanishlari – assotsiatsiyalar bilan bog'lashsa, bioximiklar-ribonuklein kislota (RNK) va boshqa bioximik o'zgarishlar oqibatidadir, deb tushuntiradilar.

Umuman, xotiraning samaradorligi eslab qolishning ko'lami va tezligi, esda saklashning davomiyligi, esga tushirishning aniqligi bilan bog'lanadi. Demak, odamlar xam aynan shu sifatlarga ko'ra xam farklanadilar.

- materialni tezda eslab qoladiganlar,
- materialni uzoq muddat esda saqlaydiganlar
- istagan paytda osonlik bilan esga tushiradiganlar.

Ba'zi odamlarning xotirasiga xos jixatlarni tugma deb atashadi. Tugri, oliy nerv tizimi, uning uziga xos ishlash xususiyatlari xotiraning uziga xos individual uslubini belgilashi mumkin. Lekin hayotga ko'pincha shaxsning bilish jarayonlari va sezgi organlarining ishlash kobiliyatlariga bog'liq tarzda ajralib turadigan tiplari xakida gapirishadi.

Xotira inson hayotida goyat katta axamiyatga egadir. Xotira tufayli ongimizda faqat xozirgi paytdagi narsalar, xodisalar aks etib kolmay, balki utmishda idrok qilingan narsa va xodisalar, kechirgan tuygu-fikrlar xam aks etadi. Odam xotira tufayli malaka va kunikmalar xosil qiladi, bilimini boyitadi va saviyasini kengaytiradi. Xotira boshqa psixik jarayonlarning faoliyati va tarakiysi uchun kata axamiyatga egadir.

10-ma'ruza. Hayol haqida umumiy tushuncha

Mavzu bo'yicha asosiy masala. (Ajratilgan vaqt 2s)

10.1. Hayol to'g'risida tushuncha.

10.2. Hayol turlari.

10.3. Hayolning analitik –sintetik faoliyati.

10.4 Badiiy va ilmiy ijodiyotda fantaziya.

Tayanch tushunchalar.

Agglyutsinatsiya, aktsentirovka, noreal, fantaziya, ijodiy, yaratuvchi, qayta tiklovchi giperbolezatsiya, tipizatsiya.

12.1.Savol bayoni. Hayol xaqida tushuncha.

Hayol o'zining faolligi bilan atrofmuhitni o'zgartirishga yo'naltirilgan shaxsni ijodiy faoliyatining muhim sharti sifatida xizmat qiladi.

Hayol ong faoliyatidir. Bu faoliyat ilgari biz idrok kilmagan, tajribamizda uchratilmagan narsa va xodisalarning obrazlarini mavjud tasavvurlarimiz asosida miyamizda yaratishda ifodalanadi.

Hayol xam aloxida psixik jarayon sifatida shaxsga narsa va xodisalarning moxiyati xususidagi tajribasi yoki bilimi yetishmagan sharoitlarda ruyo beradigan aks ettirish xodisasidir. Demak, hayol-yangi obrazlar va taxminlarning shakllanishi jarayoni bo'lsa, unga yaqin bo'lgan yana bir tushincha-fantaziya-hayolning borlikdan, xakikatdan biroz uzoqlashuvi jarayonidir. Hayol inson ijodiy faoliyatining zarur elementi bo'lib, mexnatning ozirgi va oraliq maxsulotlarida uz ifodasini topadi. Hayol mexnat natijalarini narsalarga gavdalashtirishga undaydi va shuning bilan birga muammoli vaziyat aniq bo'lmagan xollarda ish harakat programmasini tuzishni ta'minlaydi. Shuning bilan birga hayol aktiv faolitini programmashtiruvchi emas, balki uning urnini almashtiruvchi obrazlar xosil qilish vositasi sifatida yuzaga chikadi. Hayolning psixik jarayon sifatidagi birinchi va muxim vazifasi shundan iboratki, u mexnatni boshlamasdan oldin uning natijasini tasavvur qilish imkoniyatini beradi.

Hayolning muhim tomonlaridan biri — uning ijodiyot va shaxs munosabatining yaxlit holda talqin qilish xususiyatidir. Ijodiyot shaxsning ichki imkoniyatlari va zaxiralarini ro'yobga chiqishining asosiy shartlaridan biridir. Xuddi shu sababdan shaxs o'zining ijodiy faoliyati bilan, birinchidan, insonning yaratuvchilik qudratini amaliyotda namoyish qiladi. Ikkinchidan, u ijodiyot ta'sirida yangi fazilatlarni egallaydi, nafosat, badiiy ijod, texnik qobiliyat, kashfiyot ijtimoiy muammolarni integratsiya qilish yoki mavjud umumiy qonuniyatlardan kelib chiqib, uni differensiallashtiradi. Uchinchidan, jahon faniga o'z ulushini qo'shadi va sivshshzatsiyaga o'z ta'sirini o'tkazadi, ijtimoiy taraqqiyot harakatlantiruvchisiga aylanadi. Ijodiyot davomida shaxs motivatsion, emotsional, irodaviy barqarorlik, xarakterning mustahkamligi va boshqa individualtipologik xususnyatlardagi yetuklik ijodiyot mahsuliga, uning samaradorligiga, sifatiga munosib ravishda ijobiy ta'sir o'tkazadi. Ijodiyot tarkiblari bilan shaxsning xususiyatlari o'rtasidagi uyg'unlikning yuzaga kelishi ikkiyoqlama ta'sir o'tkazish mexanizmi sifatida muhim rol o'ynaydi, ya'ni faoliyatda shaxs o'zining yangi qirralarini ochadi, uning fazilatlari esa ijodiy izlanishlarning muvaffaqiyatli yakunlanishini ta'minlaydi.

10.2.Savol bayoni.Hayol turlari

Hayol o'zining aktivligi va faolligi bilan xarakterlanadi. Shuning bilan birga hayol jarayoni faqat atrofda olamni o'zgartirishga qaratilgan shaxs ijodiy faoliyatining sharti sifatida foydalanishi mumkin va foydalanadi. Fantaziya hayotda gavdalanmaydigan obrazlarni yaratadi, amlaga oshmaydigan va ko'pincha amalga oshirib bo'lmaydigan ish harakat programmalarini belgilaydi. Hayolning

bunday formasi passiv hayol deb ataladi. Odam passiv hayolni ixtiyoriy ravishda yuzaga keltirishi mumkin: ixtiyoriy ravishda yuzaga keltirilgan, lekin hayotda gavdalanirishga qaratilgan, iroda bilan bog'liq bo'lmagan hayolning mana shunday obrazlari shirin hayol deb ataladi. Qandaydir quvonchli, yokimli, qiziqarli narsalar xakida shirin hayol surish xamma odamlarga xosdir.

Passiv hayol ixtiyorsiz ravishda xam yuzaga kelishi mumkin. Bunday ixtiyorsiz ravishda yuzaga keladigan passiv hayol asosan ong faoliyatining, ikkinchi signal susayishida, odamning vaqtincha xarkatsizlik xolatida, uykusirash xolatida, affekt xolatida, uykuda tush ko'rishda, ongning kasallikka uchrab buzilishida (gallyutsinatsiyada) va shu kabilarda sodir bo'ladi. Agar passiv hayolning ixtiyoriy va ixtiyorsiz turlariga bulish mumkin bo'lsa aktiv hayolni ijodiy va qayta tiklovchi hayoli turlariga bulish mumkin bo'ladi. Uz asosida yozilganlarga muvofik keladigan obrazlar sistemasini yaratuvchi hayol qayta tiklovchi hayol deb ataladi.

Ijodiy hayol qayta tiklovchi hayoldan fark qilgan xolda orginal va kimmatli moddiy maxsulotlarda amalga oshiriladigan yangi obrazlarning yaratilishi takoza qiladi. Tasavvur hayoli, ijodiy hayol, ixtiyorsix va ixtiyoriy hayol - hayol turlari jumlasidan bo'lib, ular bir-biridan fark qiladi. Tasavvur hayoli deb, xozir yoki utmishda aslida bo'lgan mavjud bo'lsa xam, lekin bizning tajribamizda xali uchramagan va biz idrok kilmagan narsa va xodisalar tugrisida tasavvur va obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan hayol turini aytamiz. Ijodiy hayol deb, bizning tajribamizda bo'lmagan va voqelikning uzida xam uchramagan narsa va xodisalar xakida tasavvur va obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan hayol turiga aytiladi.

Shuni nazarda tutish kerakki, tasavvur hayoli bilan ijodiy hayol urtasidagi fark faqat nisbiy farkdir. Ijodiy hayol jarayonida bo'lgan kabi, tasavvur hayol jarayonida xam ob'yektlarni obrazlari yaratiladi, yangidan ijod kilinadi. Hayolning bu ikki turi xam aslida ijodiy jarayondir. Orzular va shirin hayol surilishlar ijodiy hayolning aloxida turlardir.

Orzu – ijodiy hayolning tilakdagi kelajakka qaratilgan faoliyatidir. Orzu qilish – kunglimizga yokadigan istikbol obrazlarini yaratish demakdir.

Shirin hayol surish – muayyan bir narsaga qaratilmagan – muayyan bir sistemaga ega bo'lmagan hayol jarayonidir. Shirin hayolga botgan vaqtda turli obrazlar kuz ungidan birin-ketin betartib uta beradi. Bu tasavvurlar jarayonini tafakkur tartibiga solmaydi. Orzularda bo'lgani kabi, shirin hayol surishda xam, asosan, uzimiz xush ko'rgan obrazlar paydo bo'ladi. Shu sababli, ko'pincha, shirin hayol surish odamga xuzur baxsh etadi.

Bizninng tush ko'rishimiz xam ixtiyorsiz hayol faoliyatidir. Odatda, kishi kattik uxlamagan vaqtida tush kuradi; uyku vaqtida, garchi zaif xolda bo'lsa xam, xar xolda, tugiladigan sezgilar, kishi organizmining xolati va extiyojlari, shuningdek, kishi bedor yo'rgan chogida tuygusida kechirgan xissiyotlar, uyku vaqtida beixtiyor paydo bo'ladigan tasavvurlar odamning tush ko'rishiga sabab bo'ladi. Ijodiy faoliyatga xamma vaqt fantaziya kushilgan bo'ladi. Birok xamma vaqt xam odamning amaliy harakatlarida hayol jarayonlari xamma vaqt darxol amalga osha bermaydi. Ko'pincha hayol jarayonlari odam amalga oshirishni

istaydigan obrazlar shakliga ya'ni aloxida ichki faoliyat shakliga kirib oladi. Mana shunday kelajakda odam xoxlaydigan obrazlar orzu deb ataladi.

Hayol faoliyati kengligi, mazmundorligi, kuchi va realligi jixatlaridan fark qiladi. Hayolning bu xususiyatlari ayrim kishilarda turlicha namoyon bo'ladi va xar bir shaxsning uziga xos xarakterini belgilaydi. Hayol kengligi voqelikning kishilar hayol faoliyati uchun ob'yekt bo'ladigan soxalari doirasi bilan belgilanadi. Tabiatning xozirgi va kelajak xolati, odamlarning utmishdagi va kelajakdagi tarixiy hayoti, yer ostidagi narsalar, osmon va undagi yulduzlar, texnika va san'at hayol faoliyati uchun ob'yekt bo'ladigan ana shunday soxalar jumlasidandir. Hayolning mazmundorligi biror ob'yektga nisbatan hayolda tugilayotgan tasavvurlarning boyligi xilma-xilligi va ma'nodorligi bilan belgilanadi. Shuning uchun xam vallon kishining hayoli kam mazmun (hayoli kambagal) deb gapiramiz.

Hayol kengligi va mazmundorligi, odatda, bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Keng hayol ko'pincha mazmunga xam boy bo'ladi. Hayol kuchli va kuchsiz bulishi mumkin. Biz hayol kuchiga hayolda yaratilayotgan obrazlar voqelikni idrok qilishdan xosil bo'lgan obrazlarga kanchalik yaqinlashganligiga qarab, baxo beramiz. Ba'zan hayol shunchalik kuchli suratda ishlaydiki, biz hayol ob'yektlarini xudi kuzimiz bilan kurib, to'rgandek, kulogimiz bilan eshitib to'rgandek, yoki kulimiz bilan ushlab sezayotgande bulamiz. Hayol kuchi avvalo odam extiyojining, kizikishlarining va istaklarining kuchiga bog'liq bo'ladi. Faqat shu bugunnigina uylaydigan, shu bugungusiga magrur yoki uz-uziga magrur kishilarda hayol juda kuchsiz bo'ladi. Hayol kuchi kup daraja kishining umumiy axvoliga va nerv sistemasining xolatiga: kishining tetikligiga yoki charchab kolganligiga, sogligiga yoki betobligiga bog'liq bo'ladi.

10.3. Savol bayoni. Hayolning analitik –sintetik faoliyati.

Hayolning analitik xususiyati bo'yicha nemischa « tendens», lotincha «tendyege» kelib chiqqan bo'lib, psixologiyaning tarixiy taraqqiyoti davomida har xil ko'rinishlarda hukm surib kelmokda. Analitik holat hayolning mazmunini, mohiyatini, predmetini, asosan, tubdan yangi mahsullar, yangicha obrazlar, timsollar, tasvirlar yaratilishidan, atrofmuhitning ifodasi, yangi bezakli, jiloli ekanligini qayd qilishdan iboratligini tan olishdir. Yangilik elementlari, ba'zi jabhalarining qo'shimcha alomatlar bilan boyitilishi, ijod qilinishi hayolning asosiy vazifasi ekanligi g'oyasini aks ettiruvchi tendensiya psixologiya fanida aksariyat ilmiy maktablar tomonidan tan olingan va taraqqiyot harakatlantiruvchisi sifatida qat'iy ravishda ximoya qilinib kelinmoqsa. Ikkinchi tendensiya biosfera va neosfera to'g'risidagi ma'lumotlar, tasavvurlar, ta'sirlanish, timsollar ijtimoiytarixiy taraqqiyot davomida qaytadan tiklanish orqali hayol mahsuli sifatida saqlanib keladi, degan g'oyaga asoslanadi. Bu tendensiyada obrazlarning tiklanishi, saqlanishi, kuchayishi yoki o'chmas iz tariqasida uzluksiz ravishda inson xotirasida, ko'z o'ngida namoyon bo'lishi, gavdalanishi hayot va faoliyat uchun birlamchi ekanligi isbotlashga harakat qilinadi. Har ikkala tendensiya ham hayol holatining analitik vazifasini bajarish imkoniyatiga ega bo'lib, o'zaro bir-birini inkor etish darajasiga olib bormaslikni taqozo qiladi. Shuning uchun ijodiy hayol yangi obrazlarni vujudga keltirish bilan taraqqiyotga ulush qo'shadi, yaqqol

voqelik va ularning timsollar haqidagi ma'lumotlar, chizg'ilar tasviri hamda tasavvurlarini qayta tiklash orqali insoniyat bilimi, tajribasini boyitadi.

Tiklovchi hayol insoniyat tomonidan oldiN yaratilgan narsalar va hodisalar to'g'risidagi obrazlar, axborotlar sifatida qaytadan joylanishiga muhim ta'sir etadi, o'zining harakat tezligi bilan har qanday texnika mo'jizasini dogda qoldiradi. Har ikkala tendensiya uyg'unlashuvi orqali ijodiy va tiklovchi hayol turlari vazifasiga, ahamiyatiga, mahsuldorlik darajasiga oqilona baho berish mumkin.

Aks holda ikki tendensiya ikki xil talqin, turlichi yakun, o'zgacha mazmun, alohida yondashuv, ustuvorlikka da'vo keltirib chiqarishi ayni haqiqatdir.

Hayol analitik holatdan tashqari sintetik xususiyatga ham egadir. Hayolning sintetik holati ushbu fenomenlar orqali ifodalanadi: agglyutinatsiya (lot. agglutinare yopishtirmoq, yelimlamoq ma'nosini bildiradi) muayyan tasavvurlarni bir-biriga qo'shib yoki ulardan foydalanib, narsa va hodisalarning yangi obrazlarini yaratishdan iborat hayol fenomenidan biridir; giperbolizatsiya (yunon. huperbo1ye bo'rttirish, kuchaytirish ma'nosini anglatadi); sxematizatsiya (yunon. «schema» obraz, shakl vujudga keltirish demakdir); tipizatsiya (yunon. «tupos» iz, chiziq degan ma'noni bildiradi) yoki tipiklashtirish; o'xshatma muayyan narsalarga nisbatan qiyoslash orqali muhim va nomuhim tomonlaridan umumiylikni tanlab olish kabilar.

Agglyutinatsiya fenomeni obrazlar (tasvirlar, timsollar) sintezlashuv jarayonining soddaroq ko'rinishidan biri hisoblanib, insoniyatning kundalik hayoti va faoliyatida ro'yrost yaxlitlashtirish imkoniyati yo'q xilmaxil xislatlar, fazilatlar, sifatlar va qismlarni «qorishiq» tarzida (birlashtirilgan) shaklda aks ettiradi.

Odatda, agglyutinatsiya yordami bilan donishmand xalqtomonidan yaratilgan ertak timsollari, afsona tasvirlari yaratiladi yoki hayoliy kompozitsiyasi to'qib chiqariladi (lotincha sotrozSho tuzilmasi, tarkibiy jihatlari degan ma'no anglatadi). Masalan, bulbuligo'yo odamsimon (boshi odam, tanasi qush) bir jonivor gavdalanadi; suv parisi timsolida ayol mujassamlashadi (bosh va gavdasi odamniki, dumi baliqniki, sochi yashil suv o'tlaridan iborat); kentavr (ot va odam); pegas (qanot va ot) qanotli ot; tovuq oyoqli uycha, yettiboshli ilon ajdaho (ilon, ot va qushdan iborat) va boshqalar.

Giperbolizatsiya fenomeni hayol obrazlarini hamda tasavvur shakllarini o'zlashtirish jihatidan yaqin agglyutinatsiyaga yondosh, o'xshash psixik jarayondir. Giperbolizatsiya narsalar va jonivorlarni nafaqat haddan ziyod kattalashtirish yoki kichiklashtirish (barmoqsek kichik balo, uydek tuxum, tog'dek pahlavon, tarikdek bola, tuyadek burga va hokazo) bilan tavsiflanibgina qolmasdan, balki tasavvur obrazlari (timsollar, tasvirlar) miqsorini ko'paytirish yoki ularning o'rniga almashtirish xususiyatlarini ham namoyon etadi. Masalan, yetti boshli ajdarlar, ko'pqo'lli va ikki qorinli maxluqotlar, olti oyoqli jonivorlar, quyosh nurini to'sgan afsonaviy qushlar shular jumlasidandir.

Sxematizatsiya fenomeni hayolot (fantaziya) obrazlarini yaratish imkoniyati mavjud vositalardan biri hisoblanib, u borliqsagi narsa va hodisalarning u yoki bu alomatlari hamda sifatlarini ta'kidlashdan, shuningdek, ularga butun diqqate'tiborni markazlashtirishdan iborat psixik jarayondir. Xuddi shu usul, yo'l, vosita yordami bilan muayyan yaqqol insonlarga mo'ljallangan o'rtoqlik hazillari

(sharji fransuzcha sba^gye so'zidan olingan bo'lib, bo'rttirish degan ma'noni anglatadi) va achchiq, ayanchli, kulgili tasvirlar (karikatura italyancha «sapsaShga» qayta mujassamlashuv degan ma'noni anglatadi. Mazkur jarayonda hayot (fantaziya) tasvirlarida yuzaga keladigan tasavvurlar o'zaro birlashib ketishi natijasida tafovutlar qariyb yo'qrladi, o'xshashlik alomatlari esa birlamchi voqelikka aylanadi, qolaversa, ushbu holat sxematizatsiyalashni ro'yobga chiqishiga qulay negiz hozirlaydi. Masalan, bunga konstruktorning qushlar olamidan andoza olib, yangi qurilmalar yaratishi, modeldan haqiqiy asbob ishlab chiqishi; rassom tabiat mo'jizalarining matoga tushirishi yaqqol misoldir.

Tipizatsiya fenomeni yordami bilan hayolda tasavvurlar sintezi ro'yobga chiqishi mumkin. Odatda, badiiy adabiyotda tipizatsiya yoki tipiklashtirishdan keng ko'lamda foydalaniladi xamda uning yordamida ba'zi bir jabhalari bilan o'zaro o'xshash, hatto mutanosib narsa va hodisalarda aks etuvchi muhim belgilari ajratib olinadi hamda ular yaqqol obrazlarda mujassamlashtiriladi. Ijodiy jarayonlarning vujudga kelishi, kechishi, rivojlanishi bir talay assotsiatsiyalar orqali paydo bo'ladi, lekin ularning qayta tiklanishi xotira jarayonlarida uchraydigan tiklanish yoki jonlanishdan tafovutlanadi. Ijodiy ilhomlari hisoblanmish ehtiyojlar va motivlarga assotsiatalar jarayonida o'zlashtirilgan yo'nalish bo'ysunadi.

Ijodiy hayol o'ziga xos muayyan xususiyatlarga ega bo'lib, ulardan eng muhimi assotsiatsiyalarning an'anaviy yo'lyo'rig'idan voz kechib, ijodkor ruhiyatida favquloddalik qilayotgan histuyg'ular, o'yfikrlar, xohishistaklarga tobe etishdir. Vaholanki, assotsiatsiyalarning o'xshashlik, yondoshlik, qarama-qarshilik (kontrastlik) ko'rinishlari saqlanib qolsada, lekin tasavvurlarni saralash esa sababiy bog'lanish mexanizmi bilan tavsiflanadi. Ijodkor (shoir, yozuvchi, rassom) asarida assotsiatsiyalar chizgisi paydo bo'ladi, ularning vujudga kelishiga asosiy sabab tashqi taassurot hisoblanadi.

Nerv sistemasi kasallanishi natijasida, fantaziya obrazlari ko'pincha real idrok qilingan, narsalardek kuchli va yorokin bo'ladi, gallyutsinatsiyaga (alaxsirashga) aylanadi. Gallyutsinatsiyaning uzi aslida hayolning kuchli namoyon bulishidir. Bunday xolatda hayoliy obrazlar kishining nazarida xudi idrok kilinayotgan obrazlardek gavidalanadi. Nerv sistemasi kasallanishi natijasida ko'pincha real narsalarni xam kishi notugri idrok qiladi - illyuziya xosil bo'ladi. Voqelikni tugri aks ettirgan hayoliy obrazlar real obrazlar deb aytiladi. Bu obrazlarni yaratuvchi hayol real hayol deyiladi.

Fantaziya obrazlarining paydo bulishi odam miyasi faoliyatning natijasidir. Hayol boshqa xamma psixzik jarayonlar kabi, katta miya yarim sharlari pustlok kismining funksiyasi xisoblanadi. Fantaziya obrazlarining tarkib topishi va ularni faoliyat jarayonlariga kushishga miya yarim sharlari pusti bilan birga katnashuvchi miyaning ana shunday chukur kislmlari – gipotalam-limbik sistemasidir. (Gipotalamus uning kadingi pustlok va pustlok osti kislmlari bilan bog'lanishi miya stvolining yarim sharlarga chikaverishida, oldingi kismi atrofida «limb» yoki chegara xosil qiladi.) Eksperimentlar bilan shular aniqlanganki, gipotalam-elimbiq sistema zararlanganda, odam psixikasida uziga xos buzilish sodir bo'ladi: odamninnng xatti-harakatlari guyo ma'lum programma bilan boshqarilmayotgan va

bir-biri bilan bog'lanmagan, aloxida-aloxida, shu bilan birga uz-uzicha yetarli darajada murakkab va bir butun xarkatlardan iboratdek tasavvur tugiladi.

10.4. Savol bayoni. Badiiy va ilmiy ijodiyotda fantaziya.

Hayolning asosiy shakli hayolot yoki fantaziya deb nomlanadi, lekin chet el psixologiyasida hayolning sinonimi sifatida qo'llaniladi. Fantaziya inson ongida in'ikos etila boshlagandan e'tiboran borliqning qiyofasini o'zgartirishga yo'nalgan bo'ladi, voqelikning unsurlari o'rin almashtirish xususiyatiga ham egadir. Shuningdek, fantaziya insoniyat dunyosi uchun ma'lum bo'lgan omillarga nisbatan yangi nuqtai nazar topishga va shu yo'sinda yondashishga imkon beradi hamda badiiy, ilmiy bilish qadriyatlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Fantaziya real voqeylikni yangi ,kutilmagan hamda odatdan o'zgacha qo'shilish va bog'lanishlarda aks etirishdan iboratdir.

Badiiy va ilmiy ijodda fantaziyaning o'rni to'g'risida muayyan darajada ishlar qilgan, chunki san'at va adabiyot ijodiy faoliyatining zaruriy unsuri sifatida xizmati baholangan. Ma'lumki, rassom hamda yozuvchining ijodiy faoliyatida ishtirok etuvchi hayol obrazlarining muhim xususiyatlari — bu uning emotsional kechinmalar histuyg'ular bilan mujassamlashganidir. Hozirgi davrda: 1) badiiy ijodiyot; 2) badiiy tarjima; 3) ilmiy ijodiyot psixologiyasi; 4) adabiy qobiliyat va iste'dod psixologiyasi singari maxsus sohalarida hayol turlari, jarayonlari, shakllari kabilarga asoslangan holda tadqiqot ishlari olib borilmokda.

Mustaqil mamlakatimizning yoshlari (fuqarolari) yangiliklar yaratish va kashfiyotlar amalga oshirish, o'zlari yoqtirgan ishlar, muqaddas ijtimoiy hayol yo'llari, vatanga muhabbat, iftixor, sadoqat, sodiq do'stlik, qahramonlik, iymone'tiqod, baxt va tole to'g'risida uzluksiz ravishda orzu qiladilar. Shaxs tomonidan tasavvur etilayotgan orzular haqiqatdan ham go'zal, ezgu niyatli, porloq kelajakka qaratilgan bo'lsa, ular inson xislatiga aylanadi.

11-MA'RUZA. TAFAKKUR HAQIDA TUSHUNCHA.

Mavzu bo'yicha asosiy masala. (Ajratilgan vaqt 2s)

11.1. Tafakkur haqida tushuncha.

11.2. Tafakkur turlari.

11.3. Tafakkurning jarayonlari.

11.4. Tafakkurning mantiqiy shakllari.

Tayanch so'z va iboralar.

Analiz, sintez, takkoshlash, xazm, xulosa, tushuncha, abstraksiya, umumlashtirish, in'uktiv, diduktiv, analogiya sillogizm.

11.1.Savol bayoni. Tafakkur xaqida umumiy tushuncha.

Psixologiyada tafakkurga nisbatan berilgan qator tushunchalar mavjuddir, jumladan, jarayon, fikr yuritish faoliyati, bashorat qilish, anglashilgan bilimlar, aql

mezoni, fahmlilik va boshqalar. Yuritilgan fikrlarga suyanan holda, tafakkurga quyidagi shartli ta'rifii berish mumkin:

Tafakkur atrofmuhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bavoita, umumlashgan holda aks ettiruvchi psixik jarayon, ijtimoiysababiy bog'lanishlarni anglashga, yangilik ochishga va bashorat qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyatdir. Ta'rifda tafakkurning eng muhim xususiyatlari va funksiyasi sanab o'tilgan, ya'ni so'z (fikir) bilan, umumlashtirib, bavoita, ijtimoiysababiylik, yangilik ochish, bashorat qilish, jarayon, faoliyat va boshqalar. Bizningcha, berilgan ta'rifdan kelib chiqqan holda tafakkur predmetini aniqlashga harakat qilinsa maqsadga muvofiq ish qilingan bo'lar edi. Tafakkur predmetini belgilash mashaqqati uning murakkab bilish jarayoni ekanligini yana bir karra tasdiqlab turibdi.

Tafakkur amaliy faoliyat asosida xisiiy bilishlardan paydo bo'ladi va xisiiy bilish chegarasidan ancha tashkariga chikib ketadi. Bizning dunyoni, uning sir – asrorlarini tushunishimizning zaminida narsa va xodisalarining biz uchun shaxsiy alokasi, axamiyatligi darajasi yotadi. Ana shunday dunyoni tushunishimiz, anglashimiz va unga ongli munosabatimizni bildirib, izxor qilishimizga alokador bilish jarayoni psixologiyada tafakkur, fikrlash deb ataladi. Tafakkur – inson ongining bilish ob'yektlari xisoblanmish narsa va xodisalar urtasida murakkab, xar tomonlama alokalarining u bilishini ta'minlovchi umumlashgan va mavxumlashgan aks ettirish shaklidir.

Aslida tafakkur va fikrlash jarayonlarining nakadar murakkab tabiatga ega ekanligidan dalolat beradi. Lekin shunday bo'lsa xam shuni ta'kidlash joizki, birinchidan, tafakkur va fikrlash jarayonlari – bu bilish jarayonlari;

- Ikkinchidan, ular xam shaxs tomonidan borlikni aks ettirish shakli, umumlashtirib, bilvosita aks ettirish shakli;

- Uchinchidan, bu jarayonlar xam eksperimental psixologiya tomonidan o'rganiladi;

- Turtinchidan, tafakkur bilishning eng oliy va yukori darajadagi shaklidir.

Tafakkurning oliyligi va murakkabligi shundaki, u idrokdan farkli, bevosita aks ettirish bo'lmay, narsalar va ularning xossalarini ular yuk paytda xam aks ettirishga imkon beradi. Kallamizga kelgan barcha uy – hayollar – bu fikrlardir. Normal insonni fikrsiz tasavvur qilib bo'lmaydi, xar on, xar dakikada odam miyasi kandaydir fikrlar bilan band bo'ladi. Ularni tartibga solish, keragiga dikkatni qaratish, ichki yoki tashqi nutq vositasida uni yechish – fikrlash jarayonidir.

Tafakkur sezgilar va idrok qilish jarayonlari orqali tashqi olam bilan bevosita bog'lanadi xamda shu tarika tashqi olamni aks ettiradi. Xisiiy bilish yetarli bo'lmay kolgan yoki xatto ojizlik qilib kolgan joyda tafakkur boshlanadi. Fikrlar muvakkat nerv bog'lanishlari differensirovka kilinishi, ya'ni ayrim nerv bog'lanishlarini mustaxkamlanishi boshqalarining tarmoklanishi natijasida mukammallashadi va aniqlanib boradi. Miya pustining bunday faoliyati analitik faoliyat deyiladi. Shunday qilib, miya pustining murakkab analitik sintetik faoliyati tafakkurning fiziologik asosi xisoblanadi, miya pustining bu faoliyati esa ikkala signal sistemasining baravar ishlashi bilan bog'liqdir.

Akademik I.P.Pavlovning oliy nerv faoliyati xakidagi ta'lmutiga binoan tafakkurning nerv – fiziologik asosida birinchi va ikkinchi xamda signallar

sistemasining o'zaro bog'liqlikdagi munosabati xamda ikkinchi signallar doirasida yuzaga keladigan asotsatsiyalar muvvaqqat alokalar yotadi. Bundan tashkari, tafakkurning nerv-fiziologik asosi bosh miya pustining butun faoliyati bilan bog'liqdir. Chunki tafakkur jarayoni tashqi olamdagi narsa va xodisalarni Tula va chukur aks ettirishdan iboratdir. Odamning tafakkur faoliyati uchun faqat xissiy bilish bilan o'zaro alokada bulishigina muxim axamiyatga ega bo'lib kolmay, balki til bilan nutq bilan o'zaro alokada bulish xam muxim axamityaga yegadir. Inson tafakkuri til va nutq bilan chambarchas bog'liqdir. Tafakkur zaruriy tarzda suzning moddiy kobigida mavjuddir. Tafakkur faoliyati insoniyatning tarixiy tarakkiyoti davomida bilimlarni uzlashtirish uchun xam masalan, bolalar tomonidan uzlashtirilishi va mutlako yangi bilimlar ochish, egallash dastaval olimlar tomomnidan kashf etilishi uchun xam zaruriy asos bo'lib koladi.

11.2. Savol bayoni. Tafakkur turlari.

Muayyan ijtimoiy muhitda turmush kechirayotgan odamlarning extiyojlari, xatti-harakat motivlari, narsalarga qiziqishlari, intilishlari, mayllari, aqliy qobiliyatlari, hatto faoliyatlari ham turli - tumandir. Xuddi ana shu boisdan, ularning tafakkuri ham har xil holatlarda, vaziyatlarda turlicha tarzda vujudga keladi, namoyon bo'ladi. Bundan oldingi boblarda ta'kidlab o'tganimizdek, bilish jarayonida, amaliy va nazariy vazifalarni hal etishda, o'zga kishilarning nutq orqali ifodalangan fikrlarini uqib olishda, muomalaga kirishishda, fikrlarini tushunib olishda inson fikr yuritadi. Psixologiya fanidatafakkur shakliga, topshiriqxususiyatiga, fikr yoyiqligiga, fikran originallik darajasiga qarab quyidagicha shartli klassifikatsiya qilinadi.

TAFAKKUR		TURLARI	
Formulasiga ko'ra	Topshiriq xarakteriga ko'ra	Fikr yoyiqpigiga ko'ra	Fikrning originallik darajasiga ko'ra

ko'rgazmalihar akatli	amaliy nazariy	konkret abstrakt	reproduktiv produktiv
ko'rgazmalioibr azli	ixtiyersiz ixtiyoriy	realistik autistik intuitiv diskursiv dialektik	ijodii vizual fazoviy

Tafakkurning konkret amaliy, konkret obrazli va obstrakt kabi asosiy turlari farklanib olinadi.

Konkret amaliy tafakkur narsalar bilan ish bajarish jarayonida ularni bevosita idrok etishga suyanuvchi tafakkurdir. Bu suzlar asosan kayd etish funksiyasini bajaradi. Bunday tafakkur maktabgacha yoshdagi bolalarga xosdir.

Konkret obrazli tafakkur tasavvurga tayanadi. Tafakkurning bu turi kichik maktab yoshidagi bolalar uchun mansubdir. Lekin bunday tafakkur katta yoshdagi kishilarda xam uchrab turadi. Xususan uz oldilaridagi vazifa konkret bo'lganda ular xudi shu xilda fikr yuritiladi. Abstrakt tafakkur narsalarning mohiyatini aks ettiruvchi va suzlarda ifodalovchi tushunchalarga tayanib fikr yuritishdir. Tafakkurning bu turi dastavval xar xil nazariy masalalarni yechish bilan bog'liqdir. Lekin u kundalik hayotda xam keng qullaniladi. Fikr yuritishdagi mustakillik kishining ijtimoiy tajribadan foydalana bilishida uz mustakil fikrini ijtimoiy tajribaga nisbatan uz munosabatini namoyon eta bilishida qo'zg'a tashlanadi. Tafakkurning tankidiyligi odamning turli narsa va xodisalarni boshqa odamlarning xamda shaxsan uz fikrlarini analiz qilish tugri va jiddiy baxolay bilish kobiliyatidir. Ijodiy ishlash uchun odamdar fikrning ildamligi yani vazifalarni konkret sharoitga qarab yecha olish vazifalarni bajarishning yangicha yullarini topa bilish kobiliyati xam talab kilinadi. Bu esa uz nisbatida fikrning sinkovligi bilan xamma vaqt masalani yechishning eng yaxshi usulini izlash extiyoji bilan chambarchas bog'liqdir. Tafakkurning yukorida sanab utilagan shuningdek boshqa ba'zi xususiyatldari turli shaxslarda turlicha bo'lib bu xususiyatlarni akl sifatleri deb qaraladi.

Tafakkur turlari shakliga kura. Ko'rgazmali harakat, ko'rgazmali obrazli, mantikiy.

Ko'rgazmali – harakat tafakkurnining xususiyati shundan iboratki u xam odamning real predmetlar bilan ish qilayotgan paydagi fikrlash jarayonini nazarda tutadi. Ko'rgazmali obrazli tafakkur esa ko'rgan kechirgan narsalarva xodisalarning konkret obrazleri kuz oldimizda gavdalangan chogda ularning mohiyatini umumlashtirib, bilvosita aks ettirishimizdir.

Mantiki tafakkur-bu mavxum tafakkur bo'lib, suzlar suzda ifodalangan bilim, goya va tushunchalarga tayangan xolda bevosita idrokimiz doirasida bo'lmagan narsalar yuzasidan chikargan hukmlarimiz, muloxazalarimiz bu tafakkurga misol bulla oladi. Masalan, olam, uning noyob va murakkab xodisalarini falsafiy o'rganish faqat mavxum, abstrakt tafakkur yordamida mumkin bo'ladi. Tafakkur yangiligi va noyobligiga kura kuyidagi turlarga bulinadi. Fikrlarimining yana bir turi reproduktiv bo'lib, uning mohiyati-ko'rgan bilgan narsalarimizni aynan kanday bo'lsa, shundayligicha, uzgarishsiz qaytarish va shu asosda fikrlashga asoslanadi.

Produktiv yoki ijodiy tafakkur-fikrlash elementlariga yangilik, noyoblik qaytarilmaslik kushilgandagi tafakkurni nazarda tutadi. Tafakkur ijodiy elementiga kura yana bir necha turlarga bulinadi. Konvergent fikrlash masalaning yechimi faqat bita bo'lgandagi fikrlash nazarda tutsa, divergent tafakkur – fikrning shunday turiki, u shaxsga bir muammo yoki masala yuzasidan birdaniga bir necha yechimlar paydo bulishni takkozo etadi. Aynan shunday ijodiy tafakkur devertent shaklda bo'lsa, u ijodiy parvoz yangiliklarni kashf etishga asos bo'ladi. Fikrning kaxf etish yangilik yaratishga qaratilgan faoliyati ba'zan uning kreativitlik sifati bilan bog'lab tushuntiriladi Kreativitlik-shunday xislatki, u geyoki yuk joyda bor qiladi, ya'ni oddiygina, jungina narsalarga boshqacha birovlarinikiga uxshamagan yondashuvlarni talab qiladi. Masalan uchta suz berilgan «kalam», «kul», «ayik».

11.3. Savol bayoni. Tafakkurning jarayonlari.

Tafakkurni jarayon sifatida psixologiya jixatidan tadkik qilish ma'lum bir bilish natijalarini xosil bulishiga olib keladigan ichki yashirin sabablarini o'rganish demakdir.

Analiz va sintez operatsiyalari. Analiz shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, uning yordami bilan biz narsa va hodisalarni fikran yoki amaliy va xususiyatlarini tahlil qilamiz. Allomalarning aytishicha, maymunning yonkoqni chaqishining o'ziyoq boshlang'ich oddiy analizdir. O'quvchi va talaba yoshlar turmushda va dars jarayonida analiz yordami bilan ko'pgina ishlarni amalga oshiradilar, topshiriqlar misol va masalalarni yechadilar.

Sintez — shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, biz narsa va hrdisalarning analizda bo'lingan, ajratilgan ayrim qismlarini, bo'laklarini sintez yordami bilan fikran yoki amaliy ravishda birlashtirib, butun holiga keltiramiz. Sintez elementlarning, narsa va xrdisalarning qismlari va bo'laklarini bir butun qilib qo'shishdan iborat aqliy faoliyat ekanligi ta'rifdan ham ko'rinib turibdi. Analiz amaliy bo'lgani kabi sintez ham amaliy xarakter kasb etadi. Masalan, motor yoki dvigatelning qismlarini, detallarini yig'ishtirib o'rnio'rniga joylashtirilganda, ya'ni sintez qilinganda motor yoki dvigatel hosil bo'ladi. Avtomashinaning kuzovni, kabiiisini, motor va hokazo qismlari sintez qilingan mahaldagina bir butun avtomashinani bunyod etish mumkin. Sintez analizning teskari bo'lgan tafakkur jarayonidir. Sintez qilishda biz analiz qilish vaqtida ayrim bo'laklarga ajratilgan narsalarning qismlarini fikran birlashtirib bir butun holatga keltiramiz. Analiz va sintez bir-biri bilan uzviy bog'liq jarayondir.

Taqqoslash insonning ijtimoiy faoliyatida, bilimlarning o'zlashtirilishida, voqelikni to'laroq aks ettirishida bir-biriga o'xshash jihatlartafovutini, shuningdek, bir-biridan farqqiladigan tomonlar o'rtasidagi o'xshashlikni topishdan iborat fikr yuritish operatsiyasi katta ahamiyatga ega. Taqqoslash — shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, bu operatsiya vositasi bilan ob'yektiv dunyodagi narsa va hodisalarning bir-biriga o'xshashligi va bir-biridan farqi aniqlanadi. Taqqoslash shunday bir aqliy jarayondirki, bunda biz fikran ikkita narsani taqqoslab, ular o'rtasida o'xshashlik hamda farq borligini aniqlaymiz. Masalan, mashg'ulot yoki o'yin paytida ayrim o'yinchoqlarni xuddi o'zining o'yinchoqliriga o'hshatish mumkin. Taqqoslash operatsiyasi ikki xil yo'l bilan amalga oshishi mumkin: amaliy (konkret narsalarni bevosita solishtirish) va nazariy (tasavvur qilinayotgan obrazlarni va narsalarni ongda fikran taqqoslash).

XIX—XX asrlarda yashagan allomalardan biri taqqoslashning psixologik mexanizmi to'g'risida juda ilg'or fikrlarni ilgari surib, quyidagi mulohazalarni bildiradi: «Agar siz tabiatning biror narsasini ravshan tushunib olishni istasangiz, uningo'ziga juda o'xshash bo'lgan narsalardan tafovutini topingiz va uning o'zidan juda uzoq bo'lgan narsalar bilan o'xshashlik topingiz. Ana shunda siz shu narsaning eng muhim, hamma belgilarini payqab olasiz, demak, shu narsani tushunib olasiz».

Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, inson, ko'pincha, jamiyat formatsiyalarini o'rganish davrida, ularning avvalgi mohiyatini keyingi formatsiyani o'rganish paytida yanada chuqurroq va puxtaroq egallab oladi.

. Abstraksiya. Narsa va hodisalarning, qonun va qonuniyatlarning ayrim belgisi, sifati, alomati yoki xususiyatlarini fikran ulardan ayirib olib, mustaqil fikr ob'yektiga aylantirishdan iborat fikr yuritish operatsiyasi inson bilish faoliyatida muhim ahamiyatga ega. Masalan, bilish jarayonida tabiat, jamiyat va ayrim insonlarga xos bo'lgan «go'zallik» belgisini ayirib olib, ularning go'zalligi to'g'risida emas, balki umuman go'zallik, ya'ni estetyk kategoriya mazmunidagi tushuncha yuzasidan mulohaza bildiriladi.

Abstraksiyalash shunday fikr tafakkur operatsiyasidirki, bu operatsiya yordami bilan moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning muhim xususiyatlarini farqlab olib, ana shu xususiyatlardan narsa va hodisalarning muhim bo'lmagan ikkinchi darajali xususiyatlarini fikran ajratib tashlaymiz.

Abstraksiya jarayonida ob'yektdan ajratib olingan belgi (alamat)ning o'zi tafakkurning mustaqil ob'yekti bo'lib qoladi. Abstraksiya operatsiyasi analiz natijasida vujudga keladi. Masalan, sinf devorini analiz qilish jarayonida uning faqat bir belgisini, ya'ni oqligini ajratib olish mumkin va oq devor to'g'risida emas, balki devorning oqligi to'g'risida, keyin esa umuman oqlik haqida fikr yuritish mumkin. Kishilar quyosh, oy, yulduz, elektr, olov, ba'zi planetalar, ayrim tosh va hokazolarning ko'z o'nglarida yoritishini kuzataturib, ularning bitta umumiy belgisini, ya'ni yoritishini fikran ajratib olib, umuman yoritish to'g'risida mulohaza yuritishlari ayni haqiqatdir. abstraksiyalash jarayoni yordamida qiymat, son, kenglik, tenglik, uzunlik, kattalik, qattqlik, zichlik, balandlik, geometrik shakl, matematik ibora, tanqidiy realizm, bosim, solishtirma okirlik, geografik tushunchalar tizimi kabi abstrakt tushunchalar vujudga keltiradi.

Abstraksiyalash analiz bilan uzqiy bog'liq jarayondir.

Umumlashtirish shunday bir tafakkur qilish usulidirki, bunda biz narsa va hodisalarning o'xshash belgilarini fikran birlashtirib, bir tushuncha holiga keltiramiz.

Umumlashtirish va abstraksiyalash so'zlar yordamida amalga oshadi. Tafakkur til, nutq bilan amalga oshirilgan ekan, u har doim voqelikni umumlashtirib aks ettirishdan iborat bo'ladi.

Umumlashtirish deganda psixologiyada narsa va hodisalardagi xossa, belgi, xususiyat, alomatlarni topish va shu umumiylik asosida ularni birlashtirish tushuniladi.

Masalan, temir, po'lat, latun, oltin va boshqalarda mavjud bo'lgan o'xshashlik va umumiy belgilarni yagona tushuncha ostida to'plab, uni «metall» degan ibora bilan nomlashimiz mumkin. Shuningdek, qish, bahor, yoz va kuz «fasl» degan tushuncha orqali ifodalanadi. Insonning yosh davrlari xususiyatidagi umumiy belgilar xisobga olinib, «o'smir», «o'spirin», «yetuk kishi», «keksa» singari terminlar ishlatiladi.

Fikr yuritishning umumlashtirish operatsiyasi har xil asoslarga ko'ra turlarga bo'lib o'rganiladi.

Umumlashtirishni mazmuniga ko'ra tushunchali umumlashtirish va yaqqolko'rgazmali yoki elementar umumlashtirish turiga ajratish qabul qilingan. Tushunchali umumlashtirish orqali ob'yektiv qonuniyatlarni muhim belgilari bo'yicha birlashtirish amalga oshiriladi. Bunda muhim belgilar umumlashtirilib,

ob'yektiv qonuniyatlarni ochish mumkin bo'ladi. Yaqqol ko'rgazmali umumlashtirishda narsa va xrdisalar tashqi hamda yaqqol belgilari bo'yicha umumlashtiriladi.

Biz tajribamizda umumlashtirishning yo'nalishi bo'yicha farqlanuvchi usullarga ahamiyat berganmiz. Tajribalarda ushbu umumlashtirish usullari o'rganilgan eda: umumiydan xususiya (usul №1), xususiya umumiyga (usul №2), yagonadan umumiyga, so'ng xususiya hollarga (usul №3), umumiydan xususiya va o'sha umumiydan yanada umumiyga (usul №4), kamroqumumiy holdan ko'proqumumiy holatga (usul №5), yagona umumiy qonuniyatdan yanada umumiy qonuniyatga o'tish (usul №6) va boshqalar.

Umumlashtirish

Mazmuniga ko'ra

Elementar

Empirik

Tushunchali

Nazariy

Fikrning yo'nalishiga ko'ra

Xususiya umumiyga

Umumiydan xususiya

Yakkadan umumiyga va undan xususiya

Umumiydan xususiya va o'sha umumiydan yanada umumiyga

Kamroq umumiydan yanada umumiyga

Konkretlashtirish hodisalarni ichki bog'lanish va munosabatlardan qat'i nazar, bir tomonlama ta'kidlashdan iborat fikr yuritish operatsiyasidir.

Psixologlar tadqiqotlarining ko'rsatishiga qaraganda, konkretlashtirish, odatda, ikki xil vazifani (funksiyani) bajaradi. Dastlabki funksiyasiga taalluqli ko'pgina misollarni keltirish bilan uning psixologik mexanizmini ko'rsatishiga harakat qilamiz. Masalan, o'quvchilar «qora» degan so'zni ishlatgan paytlaridan ko'z oldida bitum, chaqich, asfalt kabi qora rangdagi narsalar va hayvonlarni gavdalantirishlari mumkin. Shuningdek, ular «harakat» degan iborani ishlatsalar, odamni, mashinani, hayvonlarni suv va samolyot kabilarni tasavvur qila oladilar. Kyoyinchalik esa harakat tushunchasining ko'lami kengayib boradi, biologik, ijtimoiy va hokazo harakatlarni nazarda tutadi.

Konkretlashtirishning ikkinchi funksiyasi quyidagi misollarda o'zining yorqin ifodasini topadi. Masalan, kishilar ketmon, belkurak, panshaxani dehqonchilik asboblari; igna, bigiz, angishvona va tikuv mashinasini tikuv asboblari; lola, atirgul, binafsha, bul'danejni gulga; daftar, ruchka, chizg'ichni o'quv qurollariga kiritadilar. Demak, bu misollarda konkretlashtirish operatsiyasi umumiy va yakka belgilari kam bo'lgan umumiylikni ochishda namoyon bo'la'di. Umuman konkretlashtirish abstraksiyalashni kontrast holati bo'lib, inson bilish faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Klassifikatsiyalash. Insonning bilish faoliyatida muhim rol ushkjchi fikr yuritish operatsiyalaridan biri klassifikatsmya .iash hshch)G)laiadi. Bir turkum ichidagi narsalarning bir-biriga o'miashligiga va boshqaturkumdagi narsalardan farqqilishiga qarab, iarsalarii turkumlarga ajratish tizimi klassifikatsiya deb ataladi.

Fai olamida buyuk hissa bo'lib qo'shilgan D. I. Mendeleyevniig «Elementlarning davriy tizimi» jadvali klassifikatsiya uchun yorqin misoldir. Bunda olim elementlarni atom og'irligi ortib borishiga, kimyoviy sifatlarining bir tipligiga va boshqa belgi va alomatlariga qarab tartib bilan joylashtirib chiqqan.

Fanda narsa va hodisalarning tabiatini ifodalovchi muayyan belgi (alamat) asosida qilingan jarayon klassifikatsiya deb atash qabul qilingan. Tabiiy klassifikatsiyaga zoologiya fanidagi hayvonlar klassifikatsiyasi (sudralib yuruvchilar, sut emizuvchilar, suvda va quruqliqda yashovchilar, parrandalar, qushlar va hokazo), botaniqadagi o'simliklar klassifikatsiyasi (bir yillik, ko'p yillik, butalar, daraxtlar, o'tlar, ildizdan ko'payuvchilar, igna barglilar, tikanli o'simliklar, dukkaklilar, poliz o'simliklari va boshqalar) kabi qator misollarni keltirib o'tish mumkin. Mabodo klassifikatsiyaga asos qilib olingan belgi narsa va hodisalarning tabiatini ifodalamasa, bunday klassifikatsiya sun'iy klassifikatsiya deb ataladi. Ijtimoiy hayotimizda klassifikatsiyaning mazkur turi doimo qo'llanib turadi. Masalan, kutubxonadagi kitoblar mazmuniga, shakliga, noyobligi va shunga o'xshash belgilarga qarab tokchalar va peshtoqchalarga teriladi.

Sistemashtirish. Fikr ob'yektiv hisoblangan narsa va hodisalarni zamon (vaqt), makon (fazo) va mantiqiy jihatdan ma'lum tartibda joylashtirishdan iborat fikr yuritish operatsiyasi bilimlarni o'zlashtirishda, ko'nikma va malakalarni tartibga solishda muqim rol o'ynaydi. Odatda, sistemashtirish operatsiyasi yordamida narsa va hodisalar, faktlar, fikrlar va ob'yektlar makondagi, vaqgdagi egallagan o'rniga qarab yoki mantiqiy joylashtiriladi.

Shuning uchun tizimga solish makoniy (fazoviy) xronologik belgi va mantiqiy belgisiga asosan uch turga ajratiladi. Ko'chatlarning boqqa olib chiqib o'tqazilishi, sinf xonasidagi mebellarning bir tekis joylashtirilishi makoniy (fazoviy) tizim uchun misol bo'la oladi. Tarixiy voqealarni xronologik tartibda joylashtirilishi, kutubxonadagi kitoblarning xronologik jihatdan terib qo'yilishi voqealarni zamonga (vaqtga) qarab tizimga solishning namunasi deb atash mumkin. Matematika, falsafa, psixologiya va mantiqqa (logikaga) doir asarlarda ilmiy maqolalarning (ya'ni punkt, paragraf nazarda tutilmokda) joylashuvi mantiqiy tizimga solishning namunasidir.

11.4. Tafakkurning mantiqiy shakllari.

Psixologiyada nutq fikr yuritish faoliyatining vositasi deb yuritiladi. Odatda nutq tafakkur jarayonida hukmlar, xulosa chiqarish va tushunchalar shaklida ifodalanib keladi. Shuning uchun hukm, xulosa chiqarish va tushunchalar tafakkurning spetsifik shakllari deb ataladi.

Tafakkur shakli

Tushuncha

juz'iy,

taxminiy,

shartli,

tasdiqlovchi

yakka, konkret, umumiy, abstrakt, xususiy, to'planma

induktiv, deduktiv, analogik

Narsa va hodisalarda, voqelikda haqiqatdan o'zaro bog'liq bo'lgan belgilar (alamatlar) hukmlarda ham bog'liq ravishda ko'rsatib berilsa yoki voqelikda bir-biridan ajratilgan narsa (tomon) hukmlarda ham ajratib ko'rsatilsa — bu chin hukm deb ataladi. Masalan, «Metallar — elektr tokini o'tkazuvchidir», «Metallar qizdirilgandan kengayadi», degan chin hukmlardir. Chunki elektr tokini o'tkazish, qizdirilganda kengayish metallarga xos xususiyatlardir, bu hukmda u yoki bu holat faqat tasdiqlanib aytilayotir.

Narsa va hodisalarning belgi va xususiyatlari haqida tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan fikr hukm deb ataladi.

Moddiy olamda haqiqatdan bog'liq bo'lmagan narsa hukmda bog'liq qilib ko'rsatilsa, bunday hukm xato (yolg'on) hukm deb ataladi. Chunki bu hukmda aks ettirilgan sifatlar (belgi va alamatlar) bu narsalarga aslo muvofiq kelmaydi. Masalan, «Atom — moddaning bo'linmas zarrachasidir», degan noto'g'ri hukmdir. Atom murakkab moddiy tizimga ega bo'lib, u yadro va elektronlarga bo'linadi. Atomning yadrosi ham bo'linadi, bu yadro protonlardan va neytronlardan iboratdir, degan hukmlardir. «Yer quyosh atrofida aylanmaydi», degan misol xam chin bo'lmagan hukmlar doirasiga kiradi. Allaqachonlar inson tomonidan kashf qilingan geliotsentr nazariyasi mavjud bo'lib, ana shu nazariyaga asoslangan holda mazkur qonun hukm surmoqsa. Demak, hukmning chinligi, ya'ni voqelikni to'g'ri aks ettirishi — uning eng muhim xususiyatlaridan biridir.

Borlikdagi narsalar, hodisalar va voqelikning miqsoriga, ularning biror hukmda aks ettirilgan aloqa va munosabatlariga qarab, hukm quyidagi turlarga bo'linishi mumkin:

1) tasdiklovchi yoki inkor qiluvchi hukm. Hukmlarning ushbu asoslarga tayanib bo'linishi sifatga qarab bo'linishi deb ataladi;

2) yakka, juz'iy, xususiy va umumiy hukmga ajratilishi mumkin. Hukmlarning bunday belgilarga binoan bo'linishi miqsorga qarab bo'linishi deyiladi;

3) shartli, ayiruvchi va qat'iy hukm singari ko'rinishlar mavjud bo'lib, u hukmlarning munosabatga qarab bo'linishi deb ataladi;

4) hukm taxminiy ko'rinishga ega bo'lishi ham mumkin. Bu hukmda aks ettiriladigan narsa va hodisalar belgisining nechog'lik muhim bo'linishiga yoki voqelikka mos kelishkemasligiga bog'liq. Masalan, «Ertaga yomg'ir yog'ish mumkin», «Paxta rejasi to'lib qolsa kerak».

Hukmlarda tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsalar, hodisalar, alamatlar hukmning mazmunini tashkil qiladi.

Narsa bilan belgining aloqasi (borlikligi) aks ettirilgan hukm tasdiqlovchi hukm deb ataladi. Masalan, «Alisher Navoiy buyuk o'zbek shoiri va mugafakkiridir», «Tinchlik imperializm uchun dahshatli quroldir», «O'zbekiston qorako'li bilan jaxrga mashhurdir», «1977 yil Toshkent metrosi ishga tushgan sanadir» va hokazo.

Narsa bilan belgi o'rtasidagi biror bog'lanish yo'qligini aks ettiruvchi hukm inkor hukm deb ataladi. Masalan: O'zbekistonda paxta ekilmaydi

Voqelikda ajratilgan narsa inkor qiluvchi hukmda fikran ajratilishi mumkin. Yakka (yolg'iz) narsa va hodisa to'g'risidagi hukm yakka hukm deb ataladi. Misol

uchun: «Alisher Navoiy nomli Katta opera va baletteatri respublika faxridir». «Toshkent — O'zbekiston Respublikasi poytaxtidir» Amudaryo sersuv daryolardan biridir».

Belgining biror turkumigagina taalluqli tasdiqlovchi yoki inkor qiluvchi hukm juz'iy hukm deb ataladi. Masalan: «Ba'zi metallar elektr tokini o'tkazmaydilar, «Qarzdor talabalar sessiyaga qo'yilmaydi». Bir turkumdagi narsa va hodisalarning hammasi to'g'risida tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan hukm umumiy hukm deb ataladi.

Hukmda narsa va hodisa belgisining borligini muayyan sharoitlarda tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan hukm shartli hukm deb ataladi. Masalan: «Agar quyosh nuri uch burchakli prizmadan o'tkazilsa, ekranda spektr hosil bo'ladi», «Agar talaba sessiyalarga qunt bilan puxta tayyorlansa, u «yaxshi» va «a'lo» baholar oladi», «Agar o'quvchi diqqat qilmasa, yangi materialni o'zlashrtira olmaydi», «Agar paxtakor bahorda yerga yaxshi ishlov bermasa, kuzda hosil cho'g'i kam bo'ladi».

Hukmda narsalar va hodisalarga bir necha belgi nisbatan berilib, shu belgilardan farq bittasi unga tegishli bo'lsa, bunday hukmga ayiruvchi hukm deb ataladi. Misol uchun: «Jismlar yo qattiq yoki suyuq, gazsimon holda bo'ladi», «Yer yuzasi fasllarning o'zgarishiga qarab goh qattiq isib ketadi, goh ilib qoladi, goho keskin soviydi». Narsa bilan belgi o'rtasidagi aloqaning bor yoki yo'qligi qat'iy shaklda aks ettirilsa qat'iy hukm deb ataladi. Masalan: «Neft» zaxirasi jihatidan dunyodagi boshqa davlatlar o'rtasida yetakchi o'rinlardan birida turadi», «Yonish kimyoviy jarayondir», «Yozgi ta'til davrida talaba mehnat otryadlari tuziladi», «Bahorda barcha joylarda ko'kalamzorlashtirish ishlari olib boriladi» va hokazo.

Narsa va xrdisalar bilan ularning xususiyatlari o'rtasida aloqa bo'lishi extimoli faqat faraz qilinsa, u holda insoi o'z (I)ikriii quyidagi shaklda ifoda qilishi mumkin: «Ehtimol, Marsda organik hayot bordir». «Yigirma birinchi asr boshlarida fan va tsxnika progressi hozirgi davrdagidan taxminan uch baravar ortishi mumkin», «Jaxrndagi foydali qazilmalar zaxirasi yana bir yuz ellikikki yuz yilga yetsa kerak» va boshqalar. Bunday hukmlar ehtimollik hukmlari deb ataladi. Narsa bilan xususiyat o'rtasidagi aloqani taxminan emas, balki haqiqatda aniq bilganimizda biz o'z fikrimizni mana bunday shaklda izhor qilamiz: «Bizning Milliy universitet Markaziy Osiyoda eng keksa oliy o'quv yurti maskanidir», «Maktabimizda fizika kabineti judayaxshi uskunalar bilan jihozlangan», «Maktab kutubxonasida ko'p yangi kitoblar bor». Bunday hukmlar voqelik (assertorik) hukmlari deb ataladi

Xulosa chiqarish shunday tafakkur shaklidirki, bu shakl vositasi bilan biz ikki yoki undan orgiq hukmlardan yangi hukm hosil qilamiz. Masalan: «Har qanday harakat materiya harakatidir». «Issiklik harakat shaklidir», degan ikkita hukmni olaylik. Bu ikki hukmdan «Demak, issiqlik materiya harakatidir», dsgan yangi hukm chiqariladi. Yoinki ushbu misolim oppn qaraylik: «Bprcha sayyoralar harakatlanadi. Oy — sayyora. Dsmak, Om harakatlanadi». Bunda har qanday harakat materiya harakatidir (umumiy yoki katta asos). Issiklik harakat shaklidir (juz'iy yoki kichik asos) deb yuritiladi. Ikkinchi misolda esa: «Barcha sayyoralar

harakatlanadi (umumiy yoki katta asos), Oy — sayyora (juz'iy yoki kichik asos)» deyiladi.

Xulosa chiqarish uch turga bo'linadi: induktiv, deduktiv va analogiya.

Induktiv xulosa chiqarish — bu xulosa chiqarishning shunday mantiqiy usuldirki, bunda bir necha yakka yoki ayrim hukmlardan umumiy hukmga o'tiladi yoki ayrim fakt va hodisalarni o'rganish asosida umumiy qonun va qoidalar yaratiladi. Masalan: «Temir elektr tokini o'tkazadi». «Mis elektr tokini o'tkazadi». «Kumushda ham elektr tokini o'tkazuvchanlik qobiliyati, xususiyati bor» va hokazo. Inson yuqoridagi hukmlardan yangi umumiy hukm (xulosa) chiqarib, demak, «Metallarning hammasi elektr tokini o'tkazadi», degan yangi hukm chiqariladi.

Deduktiv xulosa chiqarishda umumiy va yakka hukmlardan yakka yoki juz'iy hukm keltirib chiqariladi. Misol uchun: «Har qanday metall — element. Vismut metall». Demak, vismut — element.

Ta'lim jarayonida maktab o'quvchilari umumiy qoida va qonunlarni yakka yoki juz'iy xullarga tatbiq etish orqali hamma vaqt deduktiv yo'l bilan fikr yuritadilar. Masalan, o'quvchilar umumiy grammatik qoidalarni bilganliklari sababli o'zbek tili darslarida qaratqich, tushum kelishiklarini differensiatsiya qila bilib, yozgan paytlarida grammatik xatolarga aslo yo'l qo'ymaydilar.

Analogiya xulosa chiqarishning shunday shaklidirki, bunda biz ikki predmetning ba'zi bir belgilari o'xshashligiga qarab, bu predmetlarning boshqa belgilarining o'xshashligi to'g'risida xulosa chiqaramiz. Analogiya deb, narsa va hodisalarning bir-biriga o'xshash bo'lgan ba'zi belgilariga qarabgina hukm yuritishdan iborat xulosa chiqarish shakliga aytamiz. Analogik usulda chiqarilgan xulosa chin, taxminiy hamda yolg'on bo'lishi mumkin. Fikr yuritishning bunday shakli ko'pincha yosh bolalarga xos xususiyatdir. Demak, juz'iy ikki yakka hukmlarga asoslanib juz'iy yoki yakka hukm keltirib chiqaramiz. Bog'cha yoshidagi bola mana bunday mulohaza yuritadi: «Dadam darvozadan ismimni aytib chaqirib keldilar. Ular sovg'a olib kelgan bo'lsalar kerak». Bu bolaning mulohazasini analiz qilib ko'rsak, uning fikr yuritishning mana bunday tarzda taraqqiy etganligini shoxidi bo'lamiz. «O'tgan galda dadam ismimni aytib chaqirib kelgan edilar. O'shanda ular menga sovg'a olib kelgan edilar. Yana chaqirayotirlar. Albatta, dadam menga sovg'a olib kelganlar», deb xulosa chiqaradi.

Tushuncha narsa va hodisalarning umumiy va muhim belgilarini aks ettiruvchi fikrdir. Odatda, tushunchalar mohiyati jihatidan konkret va abstrakt tushunchalarga ajratiladi. Alohida olingan bir butun narsaga aloqador tushuncha konkret tushuncha deb ataladi. Masalan: stol, divan, qayrag'och, traktor, holva va hokazo. Moddiy borliqdagi narslardan fikran ajratib olingan ba'zi xususiyat, sifat holatlarga, shuningdek, narsalar o'rtasidagi ichki munosabatlarga, qonuniyatlarga qaratilgan tushunchalar abstrakt tushuncha deb ataladi. Masalan: oqliq, uzunlik, balandlik, kenglik, harakat, yorug'lik, qiymat haqidagi tushunchalar va hokazo.

Tushunchalar ko'lami jihatidan uch turga bo'linadi: yakka tushunchalar, umumiy tushunchalar va to'planma tushunchalar. Yakka tushunchalar, yakka narsa va hodisa xaqidagi tushunchadir. Bunday tushunchalarga Alisher Navoiy, general Sobir Rahimov, Toshkent, Amudaryo, Himolay, Tinch okean to'g'risidagi

tushunchalarni misol qilib keltirsa bo'ladi. Yakka tushunchalarning xususiyati shuki, bu tushunchalarda hamisha aniq obraz mavjud bo'ladi. Umumiy tushunchalarda bir jinsda bo'lgan ko'p narsa va hodisalar gavdalantiriladi. Masalan: kitob, maktab, yulduz, talaba, o'spirin, hosil, tog' va yer va boshqalar.

To'planma tushunchalar bir jinsda bo'lgan narsa va hodisalar to'plami haqida yaxlit fikr yuritiladigan tushunchadir. Masalan: paxtazor, kutubxona, yig'ilish va hokazolar. To'mlanmatushunchalarning bir qaychasi birdaniga tatbiq qilinganda umumiy to'planma tushunchalar bo'ladi. Masalan: Alisher Navoiy nomidagi Respublika Davlat kutubxonasi tushunchasi yakka to'mlanma tushunchaga oidsir. Guruh, sinf, kollektiv, polk, xapq, olomon va boshqalar umumiy to'planma tushunchasiga misol bo'la oladi. Yetti og'ayni yulduzlar to'plami, Bolgariya ishchilar sinfi, Toshkent pochta xizmatchilari jamoasi kabilar yakka to'planma tushunchalar jumlasiga kiradi.

Tafakkur boshqa bilish jarayonlari kabi o'zining individual xususiyatlariga ega bo'lib, fikr yuritish faoliyatining shakllari, vositalari va operatsiyalarining munosabatlari kishilarda turlicha namoyon bo'lishida o'z ifodasini topadi. Odatda, tafakkurning individual xususiyatlariga (sifatlarga) bilish faoliyatining mazmundorlik, mustaqillik, epchillik, samaradorlik, fikrning kengligi, tezligi, chuqurligi va boshqa sifatleri kiritiladi.

Tafakkur mazmundorligi deganda insonning tevarakatidagi moddiy voqelik to'rtida ongida qay miqdorda (ko'lamda) mulohazalar, muhokamalar, fikrlar, muammolar, tushunchalar joy olganligi nazarda tutiladi. Insonda sanab o'tilgan xarakterdagi g'oyalar to'lib tohsa, shunchalik tafakkur mazmundor bo'ladi. Kishilar birbirlaridan birinchi navbatda tafakkurning mazmundorligi bilan tafovutlanadilar.

Tafakkurning chuqurligi deganimizda, moddiy dunyodagi narsahodisalarning asosiy qonunlari, qonuniyatlari, xossalari, sifatleri, ularning o'zaro bog'lanishlari, munosabatlari tafakkurimizda to'liq aks etganligini tushunishimiz kerak. Tafakkur arsenalida joylashgan narsalarning qay yo'sinda sistemalashganligiga qarab (to'rti va ratsional yo'l nazarda tutiladi), u yoki bu shaxsning tafakkuri chuqurligi to'g'risida qat'iy bir qarorga kelish mumkin.

Tafakkurning kengligi o'zining mazmundorligi, chuqurligi kabi sifatleri bilan muntazam aloqada bo'ladi. Insondagi narsa va hodisalarning eng muhim belgi va xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan, o'tmish yuzasidan, hozirgi davr haqida, shuningdek, kelajak to'g'risidagi mulohazalar, muammolar va tushunchalarni qamrab olgan tafakkur keng tafakkur deyiladi. Fikr doirasi keng, bilim saviyasi yuqori, serkoya, ijodiy izlanishdagi kishilarni aqlzakovatli, bilimdon yoki tafakkuri keng kishilar deb atash mumkin. Demak, insonning aqlzakovati, bilimdonligi, muloxazadorligi uning tafakkuri kengligidan dalolat berar ekan.

Inson tafakkuri o'zining mustaqilligi jihatidan mustaqil va nomustaqil tafakkurga ajratiladi. Tafakkurning mustaqilligi deganda, kishining shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga konkret maqsad, xamda vazifalar

qo'ya bilishi, ular yuzasidan amaliy va ilmiy harakatchanligi harakat (gipoteza) qilishi, natijani ko'z oldiga keltira olishi, ko'pincha vazifani hech kimning ko'magisiz, ko'rsatmasisiz, o'zining aqliy izlanishi tufayli turli yo'l, usul

va vositalar topib, mustaqil ravishda hal qilishdan iborat aqbiy qrbiliyatni tushunish kerak.

Tafakkurning mustaqilligi aqlning sertashabbusligi, pishiqpigi ia tanqiydiligidan namoyon bo'ladi. Aqlning sertashabbusligi deganda, insonning o'z oldida yangi muammo, aniqmaqsad va konkret va shfalar qo'yishini, ana shularning barchasini amalga. oshirishda, pixryasiga yetkazishda, yechimni qidirishda usul va vositalarni shaxs o'zi izlashi, aqliy zo'r berib intilishi, ularga taalluqli qo'shimcha belgi va alomatlarni kiritishdan iborat bosqichlarning namoyon bo'lishini nazarda tutamiz. Aqlning pishiqligi vazifalarni tez yechishda, yechish paytida yangi usul va vositalarni tez izlab topishda, ularni saralashda, ana shu usullar va vositalarni o'z o'rnida aniq qo'llashda, trafaretga aylangan, eski yo'l hamda usullardan forig' bo'lishda va boshqa jarayonlarda ifodalanadi

Tafakkurning tanqidiyligi ob'yektiv va sub'yektiv ravishda ifodalanishi mumkin. Mazkur sifat insonni baholash o'z-o'zini baxrlash kabi tafakkurning individual xususiyatlari bilan bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. Agar tanqidiylik oqilona, muhim belgilarga, muammo mohiyatining to'g'ri ochilishiga (ba'zan etalonga) asoslanib amalga ohsa, unday tanqidiylik ob'yektiv tanqidiylik deb ataladi.

Fikrning mustaqilligi uning mahsuldorligi (samaradorligi) bilan uzviy bog'langan. Agar inson tomonidan muayyan vaqq ichida ma'lum soha uchun qimmatli va yangi fikrlar, goyalar, tavsiyanomalar yaratilgan hamda nazariy va amaliy vazifalar hal qilingan bo'lsa, bunday kishining tafakkuri sermahsul tafakkur deb ataladi. Demak, vaqt oralig'ida bajarilgan ish ko'lami va sifatiga oqilona baho berish tafakkur mahsuldorligini o'lchash mezonini sifatida xizmat qiladi.

Tafakkurning ixchamligi deganda, muammoni hal qilishning dastlab tuzilgan rejasi (plani) mazkur jarayonda masala yechish shartini qanoatlantirmay qolsa, nomutanosiblik hosil bo'lsa, hech ikqilanmay elastik ravishda o'zgartishlar kiritishdan iborat fikr yuritish faoliyatini tasavvur Qilmorimiz shart. Fikrning operativ jihatdan, tezkorlik bilan o'zgartishdan va to'g'ri yo'nalishiga yo'llab yuborishdan iborat tafakkur sifati uning ixchamligi deyiladi. Masalan, «Talaba sinovda avval g'oyani noto'g'ri yoritayotib, o'z-o'ziga «birdaniga» xatosini anglab, to'g'ri javob bera boshlashi» kabilar. Demak, tafakkurning mazkur sifati fikrlarni, informatsiyalarni tinglovchilarga xato va kamchiliksiz yetkazib berish garovidir.

Tafakkurning tezligi qo'yilgan savolga va muammoga to'liq javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Uning tezligi qator faktorlarga: jumladan, fikrlar uchun zarur materialni tez yodga tushira olishga, muvaqqat bog'lanishlarning tezligi, turli hislarning mavjudligiga, insonning diqqatiga, qiziqishiga bog'liq bo'ladi. Bundan tashqari, tafakkurning tezligi boshqa shartlarga: insonning bilim saviyasiga, fikrlash qobiliyatiga, mavjud ko'nikma va malakalariga ham bog'liq ekanligi isbotlangan. Xulosa qilib aytganda, tafakkur jarayonlarining tezligi va jarayonlarning ma'lum fursat ichida qanchalik samara berganligi bilan baholanadi.

Fikrlarning tezligi talabalar va o'quvchilarga juda zarur psixologik qurol bo'lib xizmat qiladi.

Mashxur olim K.Yung insonlarni fikrlashlariga kura asosan ikki toifaga bo'lgan edi:

1. Intuitiv tiplar. Bu shunday toifali kishilarki, ularda ko'pincha xissiyotlar mantikdan ustun keladi va miya faoliyati buyicha xam uning yarim sharlar faoliyati chapnikidan ustunrok bo'ladi. Kurib, xis qilib, erkin emotsional munosabat shaklantirilmaguncha, bunday odamlar biror xususda fikrlarini bayon eta olmaydilar.

Fikrlovchi tiplar. Bunday kishilarda doimo mantik, muloxaza xissiyotlardan ustun bo'ladi va miyasining chap tomoni ungiga nisbatan dominanta (ustun) xisoblanadi. Bundaylar gapira boshlashsa, ko'pincha, «Faylasuf bo'lib ket-e», deb xam kuyishadi. Chunki ular o'zlarigacha bo'lgan bilimlar, mantiqiy fikrlash borasidagi yutuklarga tayanib, doimo tugri gapirishga, doimo fikrlarini mantikan asoslash – argumentatsiya qilishga harakat qiladilar.

Odamning mustaqil fikr yuritishi quyidagi bosqichlardan tashkil topgan bo'lishi mumkin:

1. Muammoning shaxs idrok maydonida paydo bo'lishi.
2. Kishi tomonidan masala, muammo, topshiriq mohiyatini anglash
3. Ularga o'xshash ma'lumotlar ski obrazlarning vujudga kelishi
4. Tasavvur va xotira materiallarining kamayishi, taxminlar (farazlar)ning uzluksiz turilishi.
5. Taxminlarni bosqichmabosqich tekshirish yoki ularning haqqoniyligini tasdiklash.
6. Yangi taxmin(faraz)ning yuzaga kelishi va takomillashuvi.
7. Farazlarni ikqilamchi tekshirish (ikkinchi marta tasdiqpash).
8. Masala, topshiriq, muammo yechimini topishi (hal qilishi).
9. Ixtiyorsiz aqliy xatti-harakatlarning davom etishi fikrlarning nisbiy davomiyligi va hokazo.

Mustaqil fikr yuritish o'zining samaradorligi, dolzarbligi, universalligi bilan kasbiy tayyorgarlik mahorat sari talabalarni yetaklaydi, jamiyat va tabiat hodisalarini anglash uchun puxta negiz hozirlaydi.

12-ma'ruza. Motivatsiya haqida tushuncha

Mavzu bo'yicha asosiy masala. (Ajratilgan vaqt 2)

12.1. Motivatsiya, haqida tushuncha.

12.2. Motivlarning turlari.

12.3. Motivlarning anglanganlik darajasi.

12.4. Savol bayoniyu Motivlar haqida tushuncha.

12.1.Savol bayoni. Motivatsiya, haqida tushuncha.

Faoliyatning amalga oshishi va shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologiyada motivatsiya va motiv tushunchalari ishlatiladi. Motivatsiya tushunchasi motiv tushunchasidan kengroq ma'noga ega.

Motiv - inson xulq-atvorining ichki barqarorligi, harakatta undovchi tushunchadir.

Motivatsiya esa xulq-atvorni psixologik va fiziologik boshqarishning dinamik jarayoni bo'lib, unga tashabbus, yo'nalganlik tashkilotchilik, qo'llab-qo'vvatlash qiradi. Ta'lim jarayonida o'hish motivlari "nima uchun" "nimaga?", "qanday maqsad bilan?" kabi savollar asosida yuzaga keladi. Motivlar birinchidan, o'quv faoliyatiga undasa, ikkinchidan, maqsadga erishish uchun zarur yo'l va usullar tanlashga yordam beradi. O'quv faoliyatida o'quv motivlar o'quvchilar tomonidan tanlanib, ular o'quvchining maqsadi, qiziqishi, kelajak rejalari bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Yosh xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'quv motivlari turli yosh davrlarida turlicha bo'ladi.

Motivatsiya inson xulq-atvori uning bog'lanishi, yo'nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuini bildiradi. Bu tushuncha u yoki bu shaxs xulqini tushuntirib berish kerak bo'lganda ishlatiladi. Shaxsning jamiyatda odamlar orasidagi xulqi va o'zini tutishi sabablarini o'rganish tarbiyaviy ahavmiyatga ega bo'lgan narsa bo'lib, masalani yoritishning ikki jihati farqlanadi;

a) ichki sabablar, ya'ni xatti-harakategasining sub'yektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo'ljallar, istaklar, qiziqishlar).

b) tashqi sabablar, ya'ni faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari. Bular ayni konkret holatlarni kelib chiqishiga sabab bo'ladigan tashqi stimunlardir.

Shaxs xulq-atvorini ichkaridan, ichki psixologik sabablar tufayli boshqarish odatda shaxsiy dispozitsiyalar ham deb yuritiladi. Shaxs tomonidan anglanilishi yoki anglanmasligi ham mumkin. Ba'zan shunday bo'ladiki, shaxs o'zi amalga oshirgan ishi yoki o'zidagi o'zgarishlarga nisbatan shakllangan munosabatning haqiqiy sababini o'zi tushunib yetmaydi "nega? Degan savolga o'zim ham bilmay

qoldim, bilmayman deb javob beradi”. Bu anglanmagan dispozitsiyalar yoki ustanovkalar deyiladi. Agar shaxs biror kasbga ongli tarzda qiziqib, uning barcha sir-asrorlarini egallash uchun astoidil harakat qilsa, unda vaziyat boshqacharoq bo'ladi, ya'ni dispozitsiya anglangan ongli hisoblanadi.

12.2. Savol bayoni. Motivlarning turlari.

Motiv kengroq tushuncha bo'lib, u shaxsdagi u yoki bu xulq-atvorga nisbatan to'rgan moyillik hozirlikni tushuntirib beruvchi sabablarni nazarda tutadi. Maphur nems olimi Kurt Levin motivlar muammosi ayniqsa shaxsdagi ijtimoiy xulq motivlari borasida katta keng qamrovli tadqiqotlar olib borib, shu narsani aniqladiki, har bir odam o'ziga xos tarzda u yoki bu vaziyatni idrok qilish va baholashga moyil bo'ladi. Konkret vaziyat xususiyadagi turli shaxslarning baholari ham turlicha bo'ladi. Bundan tashqari, bir shaxsning o'zi ham o'zidagi holat, kayfiyatga bog'liq holda bir xil vaziyatni alohida hollarda turlicha idrok qilishga moyil bo'lar ekan. Shuning uchun ham odamning ayni paytdagi real harakatlarini o'sha ma'lum sharoitdagi ichki va tashqi stimunlarga uning bergan bahosi yoki reaksiyasi sifatida qaramay, balki, unda shunga o'xshash holatlarni idrok qilishga ichki bir hozirlik dispozitsiyaning mavjudligi bilan tushuntirish to'g'riroq bo'ladi. Shu ma'noda shaxs xulqining motivatsiyasi turli sharoitlardagi orttirilgan tajribaga tayangan, ongli tahlillar, hattoki ijtimoiy tajriba normalarining ta'sirida shakllanadigan sabablar kompleksini o'z ichiga oladi. Masalan, texnika oliygohlarida: “materiallarning qarshiligi” nomli kurs bor deylik. Shu kursni o'zlashtirish va undan sinovdan o'tish ko'pchilikka osonlikcha ro'y bermaydi. Hali kurs boshlanmasdanoq yosh talabalarda shu kurs va uning talablariga nisbatan ustanovka shakllanadiki, albatta bu kurs qiyin, uni olib boruvchi o'qituvchi o'ta talabcha, qattiaqko'l va xokazo. Bunday motivatsiya mana necha avlord talabalari boshdina kechirayotgan holat. Endi aniq shaxsning dars jarayoni boshlangan keyingi harakatlari konkret motivlar bilan izohlanadi va tirishqoq talaba uchun bu fan ham boshqa fanlar qatori tinimsiz izlanish, o'z vaqtida darslarni tayyorlashni talab qilsa, boshqasi uchun bu darsdan keyin dars yo'q va u qachon shu semestr tugushini kutib harakat qiladi.

Motivni o'rganish hozirda psixologiya va pedagogikaning asosiy markaziy muammolaridan biri hisoblanadi. Motivni o'rganish bo'yicha olimlarimiz anchagina yutuqqa erishgan bo'lishsada, uni tizimga solish aniq yo'nalishlar ishlab chiqilmagan. Motivni tizimga solish, uning me'zonlarini ko'rsatib berish bo'yicha ijtimoiy va bilishga oid ayrim turlari ishlab chiqilgan:

- Keng doiradagi ijtimoiy motivlar (burch, javobgarlik, o'qishning ijtimoiy o'rmini bilish) shaxsning jamiyatdagi o'rni va moslashishini belgilab beradi;
- Tor doiradagi ijtimoiy motivlar (kelajakdagi birorta mansabga erishish, atrofdagilar e'tiborida bo'lish o'z mehnatiga yarasha taqdirlani;)
- Ijtimoiy hamkorlik motivlari (sudda o'z o'rni, holatiga ega bo'lish, atrofdagilar bilan o'zaro munosabat turlariga yo'nalganlik;)
- Keng bilish motivlari (bilim egallashning yo'llarini bilish, aniq bir o'quv fanini o'rganish;)
- O'z ustida ishlash motivlari (qo'shimcha bilim olishga yo'nalganlik;)

Motiv tushunarli va tushunarsiz, anglangan va anglanmagan bo'lishi mumkin. Har qanday motivlar orqasida shaxsning ehtiyojlari yotadi. Maqsadli hayotda shaxsda avval u yoki bu ehtiyojlar paydo bo'ladi va aynan ularning tabiati va zaruratiga bog'liq tarzda xulq motivlari namoyon bo'ladi. Misol uchun talabani o'quv faoliyatini olish mumkin. Bilim olish maqsadi bilim, bilim olish, qiziquvchanlik ehtiyojini paydo qiladi.

Rus olimi R.Nemov shaxsdagi motivatsion sohani quyidagicha tasavvur qiladi.

Umuman har qanday shaxsdagi mavjud ehtiyojlarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Biologik ehtiyojlar – bu fiziologik (tashnalik, ochlik, uyqu) jinsiy moslashuv ehtiyojlari.

2. Ijtimoiy ehtiyojlar – mehnat qilish, bilish, estetik va axloqiy ma'naviy ehtiyojlar.

Umuman shaxs xulq motivi haqida gap ketganda uning ikki tomoni ya'ni elementi ajratiladi. Harakat dasturi va maqsad. Harakat dasturi maqsadga erishishning vositalariga aniqlik kiritadi. Dasturda nazarda tutilgan vositalar maqsadga erishishni oqlashi kerak, aks holda dastur hech narsa bermaydi. Masalan, ota-onaning bolaga shartlar qo'yib o'z idealidagi shaxs qilishi uchun qat'iy nazorati oqibatida keyinchalik boshqarib bo'lmaydigan qaysar, ijtimoiy sharoitda qiynaladigan bo'lib qoladi. Shuning uchun ham motiv har doim anglangan, ehtiyojlar movufiqlashtirilgan aniq bo'lishi kerak. Shundagina ijtimoiy xulq jamiyatga mos bo'ladi.

Motivlardan biri turli hil faoliyat sohalarida muvaffaqiyatga erishish motivi bo'lib, bunday nazariyaning asoschilari amerikalik olimlar D.Makleland, D.Atkinson va nems olimi X.Xekxauzenlar. ularning yikricha odamda turli ishlarni bajarishni ta'minlovchi ikki turdagi motiv bor:

1. Muvaffaqiyatga erishi motivi.

2. Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivi.

Motivlar tizimi bevosita shaxsning mehnatga odamlarga va o'z-o'ziga munosabatlardan kelib chiqadi va undagi harakter xususiyatlarini ham belgilaydi.

12.3. Savol bayoni. Motivlarning anglanganlik darajasi.

Motivlar, ya'ni xatti-harakatlarimizning sabablari biz tomonimizdan anglanishi yoki anglanmasligi mumkin. Yuqorida keltirilgan barcha misollarda va holatlarda motiv aniq, ya'ni shaxs nima uchun u yoki bu turli faoliyatni amalga oshirayotganligini, nima sababdan muvaffaqiyatga erishayotganligi yoki mag'lubiyatga uchraganini biladi. Lekin har doim ham ijtimoiy xulqimizning sabablari bizga ayon bo'lavermaydi. Anglanmagan ijtimoiy xulq motivlari avvalgi ma'ruzada ta'kidlanganidek, ijtimoiy ustanovka (inglizcha attitud) hodisasi orqali tushuntiriladi.

Demak, ijtimoiy ustanovka shaxsning ijtimoiy ob'yektlar, hodisalar, guruhlar va shaxslarni idrok qilish, baholash va qabul qilishga nisbatan shunday tayyorgarlik holatiki, u bu baho yoki munosabatning aslida qachon shakllanganligini aniq anglamaydi.

Motiv – har qanday harakatlarimiz va faoliyatimizning sababi (undov), sharti bo'lsa, ustanovka – ana shu harakat yoki faoliyatni amalga oshirishga qaratilgan insondagi ichki psixologik holatdir.

Akademik olim G.Ollport ijtimoiy ustanovkaning uch komponentli tizimini ishlab chiqqan:

A. Kognitiv komponent – ustanovka ob'yektiga aloqador bilimlar, g'oyalar, tushuncha va tasavvurlar majmui;

B. Affektiv komponent – ustanovka ob'yektiga nisbatan sub'yekt his qiladigan real hissiyotlar (simpatiya, aktipatiya, loqaydlik kabi emotsional munosabatlar);

V. Harakat komponenti – sub'yektning ob'yektga nisbatan real sharoitlarda amalga oshirishi mumkin bo'lgan harakatlari majmui (xulqda namoyon bo'ladi).

Bu uchala komponentlar o'zaro bir-birlari bilan bog'liq bo'lib, vaziyatga qarab u yoki bu komponentning roli ustivorroq bo'lishi mumkin. Shuni aytish lozimki, kompyuterlararo monandlik bo'lmasligi ham mumkin.

13-МА'RUЗА. HISSIYOT (TUYG'U - EMOTSIYA)

Mavzu bo'yicha asosiy masala. (Ajratilgan vaqt 2)

13.1. Hissiyot yoki tuyg'u - emotsiya hakida tushuncha.

13.2. Hissiyotning fiziologik asoslari.

13.3. Kayfiyat, effektlar, ehtiros va ruhlanish.

13.4. Odamlarga xos yuqori tuyg'ular.

Таянч тушунчалар:

Tuyg'u, kayfiyat, affekt, ehtiros, ruhlanish, emotsiya, stress, stenik astenik. Tuygu - shaxsning ahvolini ifodalovchi kechinma. Kayfiyat - ma'lum muddatli emotsional holat. Affekt - qisqa muddatli kuchli emotsional holat. Ehtiros - sababga asoslangan tarzda kayfiyatning o'zgarishi. Ruhlanish - kayfiyatning ijobiy tomonga o'zgarishi. Emotsiya - kuchli ruhiy holatga berilish.

13.1. Savol bayoni. Hissiyot yoki tuyg'u - emotsiya hakida tushuncha.

Hissiyot deb tashqi olamdagi narsa va hodisalarga nisbatan bo'lgan munosabatlarimizning va bu munosabatlarimizdan hosil bo'ladigan ichki kechinmalarimizning ongimizda aks ettirilishiga aytiladi.

Hissiyotlar, odatda, juft-juft bo'lib uchraydi. Masalan, yoqimli-yoqimsiz, xush-noxush, xursand-xafa, shodlik- g'azab, muhabbat-nafrat kabi.

1. Hissiyotning nerv-fiziologik asoslari.

Hissiyot boshqa hamma psixik jarayonlar kabi bosh miya po'sti qismining faoliyati bilan bog'liqdir. Bosh miya hissiyotlarning kuchini va barqarorligini idora qilib turadi. Hissiyotlar boshqa psixik jarayonlardan farq qila o'laroq bosh miya

po'stining faoliyatidan tashqari organizmning ichki a'zolari faoliyati bilan ham bog'liqdir. Boshqacha qilib aytganda, hissiyotlar vegetativ nerv sistemasining faoliyati bilan bog'liqdir. Hissiyot vegetativ nerv sistemasi orqali boshqariladigan ichki a'zolarining faoliyati bilan bog'liq bo'lsa ham bari bir bosh miya po'sti orqali idora qilinadi.

3. Hissiy holatlar va ularning turlari.

Odamda har turli hissiy holatlar bo'lishi mumkin. Bunga sabab hissiyotlarning turlicha tezlik bilan yuzaga kelishi va ma'lum muddat davomida saqlanib turishidir. Ana shu jihatdan olganda odamda bir necha hissiy holatlarni farqlash mumkin. Hissiyotlarnint tezligi, ko'chi, barqaror yoki bekarorligi va chuqurligi nuktai nazaridan emotsional xolatlar quyidagi turlarga bo'linadi:

Kayfiyat

Affekt

Ehtiros

Ruhlanish

Kayfiyat uzoq muddatli, o'rtacha kuchga ega bo'lgan ruxny holatdir. Odamdagi hursandlik yoki gamginlik kayfiyati ma'lum sabablar asosida vujudga keladi. Shaxsning o'z faoliyatida yutuqlarga erishishi unda yaxshi, tetik kayfiyatni yuzaga keltiradi. Muvaffaqiyatsizligi esa ma'yuslik ruhiy tushkunlik g'amginlik kayfiyatini tug'diradi. Odam o'zining, ruxiy tushkunligi gamginlik kayfiyatini tug'diradi. Odam o'zining barcha psixik holatlarini idora qilish imkoniyatiga ega. Kuchli iroda egasi bo'lgan odamlar o'z kayfiyatlarini boshqara oladilar. Hamma vaqt ularning ruhi tetik dimog'i choq bo'lib yuradi. Ular o'z kayfiyatlarining quli bo'lib qolmaydilar. Irodasi mustahkam bo'lmagan shaxslarda kayfiyat tez buziladi. Ular kayfiyatning ko'rinishlarini azob va qiynoq bilan o'tkazadilar.

Tez paydo bo'ladigan va qisqa muddat davom etadigan kuchli emotsional holat affekt xolatidir. Odam affekt xolatida o'zini bilmay qoladi, hatti - harakatlarini nazorat qila olmaydi. To'satdan yuz beradigan kuchli tarzdagi qurquvga, g'azab, achchiqlanish, quvonch kabilar affekt holatidir. Bu holat odamda to'satdan paydo bo'lib, ba'zan hatto bir necha minut davom etadi. Odamdagi 60' xolat baqirish - chaqirish, xayqirish tarzida namoyon bo'ladi. Bu paytda tafakkur faoliyati susayadi. Nutq keskin ravishda buziladi. Ba'zi hollarda affekt holati natijasida organizmda kuchli fiziologik jarayonlar yuz beradi. Organizm bo'shashadi. odam o'zini tuta olmaydi. Mustahkam irodali odamlar affekt xolatida ham o'zlarini tuta biladilar. Kuchli xafalik va quvonch xolatlarini osonlik bilan o'tkazadilar. Ular affekt xolatiga kam beriluvchi bo'ladilar. Qizg'in temperamentli odamlar ayniqsa affekt xolatiga beriluvchan bo'ladilar. Ehtiroslar ijobiy va salbiy mohiyatga ega bo'ladilar. Aniq narsaga yoki voqeaga qaratilgan ehtiroslar ijobiy ehtiroslardir. Bilimga, san'atga, hunarga, mehnatga bo'lgan ehtiroslar ijobiy ehtiroslar jumlasiga kiradi. Ichilikbozlikka, qimorga, k:artabozlikka, molparastlik va pulparastlikka bo'lgan extiroslar salbiy ehtiroslardir. Salbiy ehtiroslar jamiyatga zarar keltiradi shaxsni beburd va pastkash kimsaga aylantiradi. Faqat ijobiy moxiyatga ega bo'lgan, aniq maqsadga katta kuch va istak bilan intilishdan iborat emotsional holat ruxlanishdir. Odam faoliyatining muvaffaqiyatli mahsuli uni ruhlanitiradi. Mehnatga berilgan baho, uni rag'batlantirish ham odamning ruhini ko'tarali, tetiklashtiradi.

Odamning hayotida kayfiyatning roli juda ham kattadir. Chunki kayfiyati amisha tetik, normal bo'lgan odamlarning ishlari ham unumli, barakali bo'ladi. Affekt to'satdan paydo bo'lib, tez orada o'tib ketadigan nihoyatda kuchli hissiy holatdir. Affekt holati yuz bergan paytda odamning ongi xiralashib, fikr qilish qobiliyati susayadi.. Affekt holatidagi harakatlar birdaniga boshlanib ketadi. Lekin shuni unutmaslik kerakki, affekt paytida ham odam ongini yo'qotib qo'ymasligi, o'z harakatlarini ongli idora qilishi kerak.

Ehtiros uzoq davom etadigan, anchagina kuchli hissiy holatdir. Ehtiros ba'zan bir umrga davom etishi mumkin. Ehtirosning ko'tarinki kayfiyatdan farqi shuki, ehtiros hamisha biror ob'yektga, ya'ni ilm egallashga, san'atning ma'lum bir turiga, sportga va shu kabilarga qaratilgan bo'ladi.

Ehtiros odamni ijodiy faoliyatga undovchi kuchdir. Ilm-fan, san'at, muzika, sport sohasida kuchli ehtirosga ega bo'lgan odam albatta katta muvafaqiyatlarga erishadi. Ehtiros bilan ishlaganda odam vaqtning ham o'tganini va charchaganini ham mutlaqo sezmaydi. Shuning uchun ham ehtirosning inson hayotidagi roli g'oyat kattadir.

Biroq ehtirosning salbiy, ya'ni jamiyat tomonidan qabul qilingan axloq normalariga to'g'ri kelmaydigan turlari ham bo'ladi. Masalan, ichishga eg'tiros qo'yish, qimorga ehtiros qo'yish, xususiy mulk orttirishga ehtiros qo'yish kabilar. Ana shunday salbiy ehtiroslarga qarshi kurash olib borish va tushuntirish yo'li bilan odamlarni halokatdan saqlab qolish kerak. Haqiqiy ehtiros bolaning maktab yoshidan boshlab ko'rina boshlaydi.

4. Axloqiy, intellektual va estetik hissiyotlar.

Har bir jamiyatning esa shu jamiyat a'zolari tomonidan qabul qilingan axloqiy normalari, axloqiy qoidalari bo'ladi.

Odam, ya'ni har bir jamiyat a'zosi shu jamiyat axloqiy normalarini to'la-to'kis bajarishi yoki mutlaqo bajarmay, aksincha buzishi natijasida ma'lum hissiyotlarni, ichki kechinmalarni bshidan kechiradi. Ana shunday paytda odamda ma'naviy hissiyotlar ezaga keladi. Axloqiy hissiyotlar jumlasiga burch hissi, do'stlik va o'rtoqlik hissi, soflik hamda to'g'rilik hislari ham kiradi.

Odamning hayotida axloqiy hissiyotlarning roli g'oyat kattadir. Axloq normalariga doimo rioya qiladigan odamning hamisha kayfiyati chog', o'zidan mamnun va ishlari yaxshi bo'ladi.

Intellektual hissiyotlar ham o'z mohiyati jihatidan axloqiy hissiyotlarga yaqin bo'lgan hissiyotlardir. Intellektual hissiyotlar odamning bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan hissiyotlar bo'lib, biror narsadan hayron qolish, hayratda qolish, shubhalanish kabi holatlarda ifodalanadi. Intellektual hissiyotlarimiz tufayli biz har byuir narsaning sababini bilishga intilamiz.

Estetik hissiyotlar ham yuksak axloqiy hissiyotlardan hisoblanadi. Estetik hissiyot deganda biz go'zallikni idrok qilish, go'zallikdan zavqlanish va go'zallik yaratishga intilishni tushunamiz. Estetik hissiyot hamma odamlarga xos bo'lgan hissiyotdir.

Estetik hissiyotlarning manbalari juda ko'p va xilma-xildir. Masalan, tabiat manzaralaridan tashqari, tasviriy san'at asarlari, badiiy adabiyot asarlari, muzika va haykaltaroshlik, arxitektura va me'morlik ishlari ham odamda estetik his tug'diradi. Xulosa qilib aytganda, yuksak axloqiy hissiyotlarning (burch hissi, do'stlik-o'rtoqlik hissi, intellektual), estetik va vatanparvarlik hissiyotlari birortasi

odamga tug'ma ravishda berilmaydi. Bu hissiyotlarning hammasi odamga yoshlikdan boshlab beriladigan ta'lim-tarbiya natijasida tarkib toptiriladi.

Inglizcha stress so'zidan, jiddiylik keskinlik degan ma'noni anglatadi. Xolatlarni o'rganishga katta e'tibor berishyapti.

Jiddiylik kishining jismoniy yoki akliy mehnat qilayotgan vaqtida birdaniga vaziyatning haddan: oshib ketishi va hattoki, xavfli vaziyat bo'lib qolgan vaqtda ham tez zaruriy chora topish kerak bo'lib qolganda vujudga keladigan harakatdir. Jiddiylik holatida Yurak ishida, qon tomirlari va nafas olish sistemasida ancha o'zgarishlar yuz beradi. Lekin ichki organlarning qay darajada o'zgarishiga qaramasdan, emotsiyaning mazmunini anglab bo'lmaydi. Masalan, tomir urishining tezlashishi kishining biror narsadan qo'rqqanidan ham, yoki shodlanishidan ham bo'lishi mumkin. Yanada kuchliroq stress xolatida kishining hatgi - harakatlari tartibsizlik bo'lishi, so'zlaganda yondashishi, duduqlanib qolishi, fikrlar mantiqiy bog'lanmagan bo'lishi mumkin. Odatda, stress holatining juda kuchli bo'lishi teskari reaksiya ham bulishi mumkin, ya'ni bosh miya po'stlog'ida umumiy tormozlanish protsessini vujudga keltirishi, kishini passivlashtirib, faoliyatini tamomila susaytiradi. Lekin jiddiylik (stress) holatining normal ko'chishida kishining hayotiy tajribasi, kuchli irodasi, g'oyaviy jihatdan chiniqqanligi katta rol o'ynaydi.

Odamda xissiy holatlar. yuzaga kelish tezligi, kuchi, davomiyligi jihatidan xilma - xil bo'ladi. Emotsional holatlar odamlarda turlicha tezlik bilan paydo bo'ladi, sekin yoki tez almashinadi, har bir shaxsning individual imkoniyatlari bilan bog'liq holda qo'zg'aladi va yana asliga qaytadi. Kuchi jihatidan bo'lgani singari barqarorligi jihatidan ham emotsional kechinmalar bir - biridan farq qiladi. Uzoq davom etuvchi , kechinmalar barqaror, qisqa muddat davom etuvchi kechinmalar esa beqaror tuyg'ular deb yuritiladi. Odam intitishlarining xilma-xilligi tufayli uning dunyoqarashi, e'tikodi va mayllari bilan. bog'liq holda chukur mazmunli tuyg'ular bo'ladi. Chuqur tuygularning izi hotirada uzoq vaqt saklanadi. Odatda, tasodifiy tuyg'ular beqaror bo'ladi va xotirada uzoq saqlanmaydi. Umuman, shaxsda yuzaga keluvchi tuyg'ularning kuchi, barqaror va beqarorligi va chuqurligi nerv sistemasi tipiga, ehtiyojlarga, ta'sirotlarning sub'yektiv va ijtimoiy moxiyatiga xamda uning individual xususiyatlariga bog'liqdir.

A x l o q i y t u y g' u l a r . Axlokiy yoki ma'naviy hislar odamning boshqa shaxslarga, jamiyatga, o'z ijtimoiy muhitiga bo'lgan munosabatlarini ifodalaydi Axloqiy hislarga shaxsning vatanparvarlik ijtimoiy burch insonparvarlik jamoaviylik va o'rtoqlarga o'zaro yordam, ijtimoiy va shaxsiy hayotda xalollik va rostguylik axloqiy poklik oddiylik kamtarlik adolatsizlikka tekinox'rlikka, vijdonsizlikka, mansabparastlik ichkilikka nisbatan murosasiz bo'lish, izzat - nafs, qadr - kimmat kabi hislari qiradi. Mustaqillik davri shaxsi har jihatdan yetuq, barkamol inson bo'lishi, umum manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo'yishi, o'z xalqini va vatanini chin dildan sevishi va ardoqlashi zarur. Bunday tuyg'ularlan mahrum shaxs davrimizning hakikiy fukarosi bo'la olmaydi.

E s t e t i k t u y g' u l a r . Shaxsning tabiat jamiyat va turmushdagi go'zatlikni, nafosatga bo'lgan munosabati, undan zavq - shavq olishi estetik tuyg'ulardir. Turli - tuman voqea - hodisalarning shahsda hayajon uyg'otishi, qalbiga shodlik olib

kirishi insondagi estetik tuyg'ularning natijasidir. Estetik kechinma jarayonida insonning ichki dunyosida, halqqa bo'lgan munosabatida ma'naviy o'zgarish yuz beradi. Estetik rohatdan olingan xayajon uzoq vaqt saqlanadi. Shaxsni orzu - hayollarga, uy fikrlarga chulg'aydi. Toza xavo, go'zal tabiat manzaralari odam tanasini yayratib salomatligini yaxshilash bilan birga kayfiyatini, ruhini ham o'zgartirib yuboradi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, xissiy holatlar bilan bog'liq harakatlar har bir shaxsda alohida ko'rinishga ega bo'ladi.

14-ma'ruza. IRODAning psixologik talqini

Mavzu bo'yicha asosiy masala (ajratilgan vaqt2s)

14.1. Iroda haqida umumiy tushuncha

14.2. Irodaviy harakatlarning sifatlari

14.3. Ixtiyoriy irodaviy harakatlarning tavsifi

14.4. Irodaviy harakatlarning qonuniyatlari

Mavzu yuzasidan tayanch suz va iboralar.

Iroda, mustaqillik chidam, qat'iyat, abuliya, maqsad, natija, motiv, jasurlik dovyuraqlik negativizm, kaysarlik.

Iroda – shaxsning harakatini ifodalaydigan ruxiy jarayon. Mustaqillik - o'zining asosli fikriga ega bo'lish.

Chidam – shaxsning yuqori darajadagi irodaliligi. Qat'iyat – uz qarorlarida sobikkadam bo'lish. Abuliya-irodasizlikning yuqori ko'rinishi. Maqsad- shaxsni biror sohaga undovchi xolat. Natija-harakat tufayli erishilgan yutuk.

Motiv-ichki kechinmalar ko'rashi. Jasurlik-mustaqil harakatlarni ifodalashdagi irodalilik. Dovyuraqlik-xavf-xatarli xolatlarad o'zini tuta olish. Negatizm-boshqalarning asosli fikrini rad etmoq. Kaysarlik-boshqalarning fikrini tan olmaslik.

14.1. Savol bayoni. Iroda haqida umumiy tushuncha.

Odamdagi barcha psixik jarayonlar uning harakatlari orqali namoyon bo'ladi. U yoki bu yumushni bajarish bilan bog'liq harakatlar odamdan gayrat va shijoat talab etadi. Inson gayrat, faol harakatlari tufayli uz vujudi extiyojlarini qondiradi, uz kudrati imqoniyati bilan yashash uchun zarur bo'lgan noz-ne'matlarni bunyod ztib, o'zini muxtojlik yukchillik balosidan xalos qiladi. Shunday ekan, insonning sixat, saodati, kanoati, sabri, fazilati, xar-xil butun hayoti harakatlar darajasiga bog'liqdir. Faol harakatli shaxslar uz maqsadlariga tez yetadilar, ularning barcha orzulari albatta ushalaveradi.

Faollikning teskarisi yalkovlik dangasalik bo'lib, irodaning bu salbiy sifatlari inson baxti va saodatining ofati xisoblanadi. Sustlik yalkovlik ishyokmaslik odam

hayotini xor-zor etadi, uni yashash lauzatidan maxrum qiladi. Inson hayoti davomida ko'chi yetganicha ishlamogi kerak. Inson bu dunyoning moddiy va ma'naviy lauzatlaridan baxraman bulsin, deb unga mexnat qilish baxti ato etilgan. Sabot va matonat bilan qilingan mexnat odam hayotiga zavk va shavk bagishlaydi. Shunday kiyaib, iroda shaxsning ongli harakatlarida, o'z-o'zini tuta bilishida ifodalanadigan, maqsadga erishish yo'lida uchraydigan jismoniy va ruxiy qiyinchiliklarni yengib chiqishda namoyon bo'ladigan ixtiyoriy faollikdir. Iroda ob'yektiv yukchilikni, jamiyatdagi, boshqa shaxslar hayotidagi zaruriyatni aks ettirishning aloxida tomonidir. Iroda shaxsning ixtiyoriy faolligi bo'lib, uning namoyon bo'lish darajasi ob'yektiv sabablar, hayot tartibi va sharoitlari bilan belgilanadi.

Anglab olingan maqsadni istalgan niyatni amalga oshirishda odam bir qancha tusiklarga va qarama-qarshiliklarga duch keladi. Ana shu tusiklarni yengish uchun ko'rash shaxsda irodaviy zur berish tugdiradi. Qiyinchiliklarga qarshi ko'rashishda paydo bo'ladigan irodaviy zur berish odamga katta kuch baxsh etadi. Odam qiyinchiliklarga bardosh berish jarayonida xama vat xam yuzaga chikmaydigan kuch-kuvvatni safarbar etadi. Odamning irodaliligi turli situatsiyalarada turlicha namoyon bo'ladi. Irodaviy harakatlarning sifatleri ikkiga bo'linadi:

Irodaviy harakatlarga xos ijobiy sifatlar.

Irodaviy xarakaglarga xos salbriy sifatlar.

Ijobiy irodaviy sifatlar o'z-o'zini tuta bilish, dadillik qat'iyat, chidam, tokat, mustaqillik kabilardan iboratdir.

O'z-o'zini tuta bilish shaxsning uz burchini utashini, maqsadini ruyobga chiqarishda uchraydigan qiyinchilik va qarshiliklarni mardonovor yengipshda ko'rinada. Ko'rsatilgan jasorat yuksak irodalilikning namunasidir. "Oltin zanglamas" (Shuxrat) romanining Sodikning jasorati xam taksinga loyikdir. U og'ir axvolda yotishiga, dalaning sovuk va izginli shamoliga, masofaning uzoq bo'lishiga qaramay, binoni xavfsizlantirish chorasini amalga oshiradi, necha yuzlab soldatlarimizning sog-omon kelishini ta'minlaydi. Uz burchini utash yo'lida barcha qiyinchiliklarga bardosh beradi. Mashina bormasa bormasin, baribir boraman!" - dedi Sodik gazabdan kuzlari chaknab. Bu asabiylikdan boshi zirkirab ketdi, qo'llari bilan ikki chakkasini changalladi. Dadillik, botirlik, jasurlik, dovyuraqlik mardlik, kaxramonlik kabi sifatleri xam ifodalaydi. Bu sifatleri xar biri uz moxiyatiga egadir. Dadillik shunday sifatki, bu sifatga ega bo'lgan odam oldinda xavf-xatar borligini bila turib unga tomon boraveradi.

Dadillik o'zini tuta bilish bilan maxkam bog'liqdir. Inson avval harakat kalishi uchun avvalo o'zini tuta bilishi kerak.

Jasur shaxslarda burch xissi erkaqlik qilishga yo'l qo'ymaydi. Ular zarba ostida qolganlarida yoki muzaffaqliyatsizlikka uchragan paytlarida bu sifat ularga mazza bagishlaydi.

Dovyuraqlik odamning xavf-xatarli ishga tomon borishiga yoradm beradi, uni mardlik ko'rsatishiga otlantiradi. Dovyurak odam xavfli vaziyatda ko'rashni bilmaydigan- kishigina emas, balki unda qo'rquv paydo bo'lsa xam,, zarur deb bilgan ishni qila oluvchi odamdir.

Odam o'zining faoliyatlari davomida tashqi muhitdgi narsa va hodisalarni bilibgina qolmay, balki aktiv harakat qilib, bu narsa va hodisalarni

o'zgartiradi. Odam har doim ma'lum harakat qilmasdan tura olmaydi. Ana shu jihatdan olganda odamning barcha harakatlarini ikki turkumga bo'lish mumkin. Ulardan birinchisi ixtiyorsiz harakatlar bo'lsa, ikkinchisi ixtiyoriy harakatlar. Odamning ixtiyorsiz harakatlari qat'iy bir maqsadsiz, ko'pincha impulsiv tarzda, ya'ni reflektor tarzda yuzaga keladi. Masalan, yo'talish, chuchko'rish, ko'z qovog'ining ochib-yumilishi va shu kabilar. Bunday harakatlarni odam oldindan o'ylab rejalashtirmaydi. Ixtiyorsiz harakatlar har qanday sharoitda yuz berishi mumkin. Ixtiyorsiz harakatlar ba'zan odamning aqliy faoliyatlari bilan ham bog'liq bo'ladi. Chunonchi, ixtiyorsiz idrok, ixtiyorsiz diqqat, ixtiyorsiz esda olib qolish, ixtiyorsiz esga tushirish holatlari ham bo'lmaydi.

Ixtiyorsiz harakatlar iroda bilan bog'liq bo'lgan harakatlardir. Ixtiyoriy harakatlar iroda bilan bog'liq bo'lgan harakatlardir. Ixtiyoriy harakatlar oldin belgilangan maqsad asosida, to'la ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatlardir.

Iroda deganda biz, oldindan belgilangan qat'iy bir maqsad asosida amalga oshiriladigan va ayrim qiyinchiliklarni, to'sqinliklarni yengish bilan bog'liq bo'lgan harakatlarni tushunamiz.

Irodaviy, ya'ni ixtiyoriy harakatlar odamga rasmiy yo'l bilan tug'ma ravishda beriladigan harakatlar emas. Irodaviy harakatlar har doim ma'lum sabablar asosida vujudga keladilar. Irodaviy, ya'ni ixtiyoriy harakatlarning nerv-fiziologik asosida bosh miya katta yarim sharlari po'stining shartli reflekslar hosil qilishdan iborat bo'lgan murakkab faoliyati yotadi. Irodaviy harakatlar har doim to'la ongli harakatlar bo'lgani uchun bosh miya po'stida yuzaga keladigan optimal qo'zg'alish manbalari bilan ham bog'liq bo'ladi. Bundan tashqari, irodaviy harakatlar ongli harakatlar sifatida ikkinchi signallar sistemasining faoliyati bilan bog'liqdir.

Irodaviy, ixtiyoriy harakatlarni amalga oshirishda nerv sistemasining umumiy sog'lom holati ham juda katta ahamiyatga egadir.

Irodaviy harakatlarning asosiy momentlari.

Irodaviy harakatlar ilgaridan belgilangan qat'iy maqsad asosida amalga oshirilgan ekan, demak, har qanday irodaviy harakatlar ma'lum bir maqsadni qo'yishdan, ya'ni maqsadni belgilashdan boshlanadi. Maqsad aniqlanib, shu maqsadga erishtiruvchi yo'l-yo'riqlar belgilangandan so'ng odam ma'lum qarorga keladi. Irodaning kuchliligi, mustahkamligi qabul qilingan qarorni ijro etishda ko'rinadi.

Irodaviy harakatlarning qonuniyati qo'yvdragilaradn iborat:

- a) iroda kuchning namoyon bo'lishi maqsadning aniqligiga bog'liq;
- b) xar qanday irodaviy kuch va sababga asoslanadi;
- i) maqsadni amalga oshirish jarayonidagi ongli harakatlar ta'sirida iroda o'sadi;
- g) irodaviy sifatlar xoxash va istakka bog'liqdir;
- a) shaxs mexzatining, faoliyatining takrorlanishi va rag'batlantirilishi undagi irodaviy faoliyatni yanda oshiradi.

Shunday qilib, yuqoridagi fikrlarning umumiy xulosasi sifatida irodaga quyidagicha ta'rif berish mumkin: kishining aniq maqsadni bajarishga qaratilgan ongli harakatlarining kuchli ifodasi iroda deb aytiladi.

Demak, irodaning kuchliligi qabul qilingan qarorni qat'iyatlik bilan amalga oshirishda namoyon bo'ladi. Irodaviy harakatlarning odamdan zo'r kuch talab qiladigan tomoni shundaki, biror maqsadni belgilashda, shu maqsadni amalga oshirish yo'l-yo'riqlarini aniqlashda va qarorga kelish hamda qarorni ijro etishda motivlar ko'rashi paydo bo'ladi. Motiv-kishini harakatga undovchi kuch degan ma'noni bildiradi. Irodasi kuchli odamlar motivlar ko'rashini qat'iyatlik bilan tez hal qiladi, aksincha, irodasi bo'sh odamlar motivlar ko'rashini cho'zib yuboradi yoki mustaqil ravishda hal qila olmaydi.

Irodaviy harakatlarni amalga oshirishda odam yo'liqadigan qarshiliklar har xil bo'ladi. Masalan, ichki qarshiliklar va tashqi qarshiliklar. Ichki qarshiliklar odamning o'ziga xos bo'lgan, uning ichki dunyosiga xos bo'lgan qarshiliklardir. Chunonchi, har kuni ertalab azonda soat 7 da turib, yuvinib, choy ichib, o'qishga kechikmay yetib kelish kerak. Ayrim irodasi bo'sh odamlar ana shuni uddasidan chiqa olmaydi.

Irodaviy harakatlarni amalga oshirishda uchraydigan tashqi qarshiliklar odamning o'zi bilan emas, balki shu harakatni amalga oshirishdagi vaziyatlar bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, fermerlarimiz ob-havoning noqulay kelishiga qaramay, ya'ni jala, sel vasuv toshqinliklarini yengib, paxtadan yuqori hosil yetkazmoqdalar.

Odamning irodasi bir qancha sifatlarga egadir. Masalan, irodaning ijobiy sifatlari-qat'iyatlik, dadillik, mustaqillik va o'zini tuta bilish kabilardan iborat. Irodaning salbiy sifatlari esa-qat'iyatsizlik, ikqilanishlik, mustaqilsizlik, o'zini tuta olmaslik kabilardan iboratdir.

Irodaning ana shu sifatlari amalga tug'ma ravishda berilmaydi. Irodaning barcha sifatlari bolalarga uzoq vaqt davomida sistemali tarzda beriladigan ta'lim va tarbiyaning natijasidai. Shuning uchun odam har doim o'zining imqoniyatlarini hisobga olgan holda biror maqsad belgilashi va boshlagan ishini oxirigacha yetkazishi kerak.

Odamda irodaviy sifatlarni tarkib toptirishda u mansub bo'lgan jamoaning katta roli bor. Shaxs o'zining maxkam bog'langan deb his qiladigan jamoada o'zi uchun ibratli xatti-harakatlari namunalarini kiradi. har qanday uyushgan jamoa o'z a'zolari oldiga o'z zimmlariga olgan majburiyatlarini bajarish, o'rtoqlari va do'stlariga nisbatan mexribonlik, g'amxo'rlik qilish, o'z jamoasiga dog' tushirmaslikka intilish talablarini qo'yadi. Bularning hammasi jamoa a'zosini shunday vaziyatga soladiki, u o'zgalarning ta'siriga berilmaslik uchun qarorga kelishga, o'zini mustaqil ko'rsatishga, o'zini tuta bilishga harakat qiladi.

Shaxs shu tarzda o'z jamoasining topshiriqlarini, talablarini bajarishga va bu hol o'z hayotida unda mustaqillik prinsipiiallik, tashabbuskorlik kabi ijobiy sifatlarning barqaror tarkib topishiga olib keladi.

15-MA'RUZA. TEMPERAMEHT

Mavzu bo'yicha asosiy masala (ajratilgan vaqt 2s)

15.1. Temperament haqida tushuncha.

15.2. Temperamentning tiplari va tiplarga xos xususiyatlar ta'rifi.

15.3. Shaxsda temperament tiplari, xususiyatlarning o'sishi va ularning amaliy ahamiyati.

Tayanch so'z va iboralar.

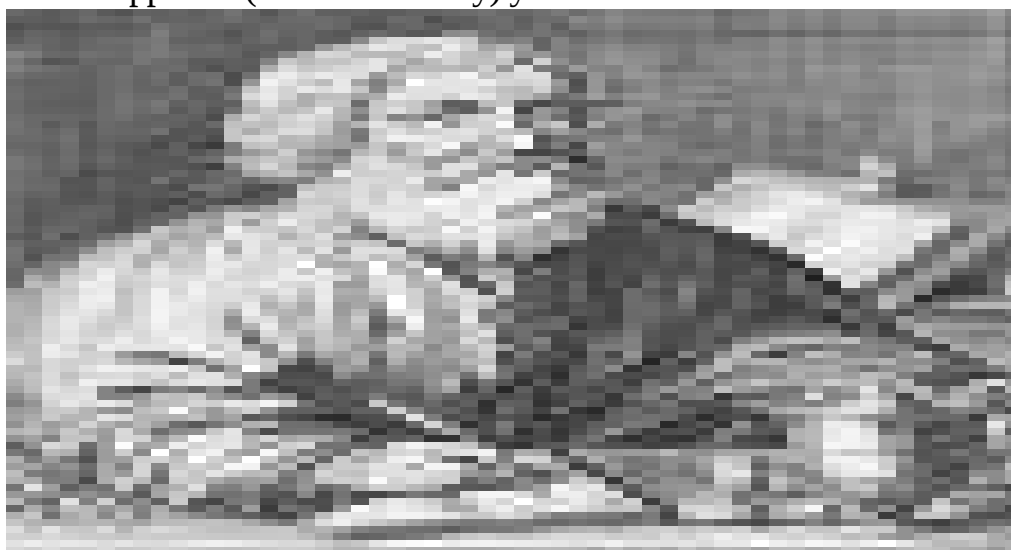
Temperament, xolerik, sangvinnik, melanxolik, flegmatik.

Temperament – shaxs harakatlarining asosini ifodalovchi sifatlar majmui. Xolerik – tez qo'zg'oluvchi qat'iy qarorli temperament sohibi. Sangvinnik – tez qo'zg'oluvchan, beqarorlikka yo'l qo'yuvchi temperament sohibi. Melanxonlik – vazmin, o'ylab, donolik bilan ish ko'ruvchi temperament sohibi. Flegmatik – harakatlari zaif, qarorlari tez o'zgaruvchan, beqaror tip.

15.1. Savol bayoni. Temperament haqida tushuncha.

Temperament lotin tilidagi «temperamentum» so'zidan olingan bo'lib, aralashma, qorishiq degan ma'nolarni anglatadi.

Psixologiya fani tarixida temperament haqidagi ta'limotni birinchi bo'lib qadimgi grek olimi Gippokrat (e.avv. 460-356 y) yaratdi.

Gippokrat (e.avv. 460-356 y)

Temperament tiplarining nomlari ham ana shu suyuqliklardan kelib chiqqan. Masalan, xolerik grekcha «xole» so'zidan olingan bo'lib, o't yoki safro, sangvinik «sandus» so'zidan olingan bo'lib, qon demakdir; melanxolik grekcha «melanxole» so'zidan olingan bo'lib, qora o't demakdir; flegmatik grekcha «plegma» so'zidan olingan bo'lib, balg'am, shilimshiq modda demakdir.

Yuqoridagi suyuqliklarning har biri o'z xususiyatiga ega bo'lib, har birining o'z vazifasi, o'z ishi bor. Chunonchi, o'tning xususiyati quruqlikdir. Uning ishi – organizmdagi quruqlikni saqlab turish – badanni quruq to'tishdir. Qonning xususiyati

issiqlik bo'lib, ishi organizmni isitib turishdir. Qora o'tning xususiyati namlik bo'lib, ishi badanning namligini tutib turishdir. Balg'amning xususiyati suyuqlik bo'lib, ishi badanni sovutib turishdir.

Gippokratning temperament va uning tiplariga oid ta'limoti qadiimgi zamonlardan bizning davrimizgacha saqlanib kelayotgan bo'lsa ham hech qanday ilmiy asosga ega emas.

Temperament va uning tiplari haqidagi mukammal ilmiy nazariyani mashhur rus psixologi, akdaemik I.P.Pavlov yaratgan va bu sohada «Nerv sistemasining tiplari» nomli ta'limotini kashf etdi.

I.P.Pavlov

I.P.Pavlov asab sistemasining kuchli, muvozanatsiz, sust (xolerik temperamentga asos bo'lgan), kuchli, muvozanatli, epchil (sangvinik), kuchsiz (melanxolik), kuchli, muvozanatli, sust (flegmatik) kabi to'rtta umumiy tipini aniqladi.

Asab sistemasining ko'chi qo'zg'alish jarayoniga ham, tormozlanish jarayoniga ham taalluqli bo'lib, kuchli qo'zg'ovchilarga bardosh bera olish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Xuddi shuning singari asab sistemasidagi muvozanat asab sistemasining qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining kuch darajasini baravar tutib tura bilishda ko'rinadi. Qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari baravar darajada kuchli yoki kuchsiz bo'lganda, asab sistemasida muvozanat bo'ladi. Agar qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlaridan biri kuchliroq yoki kuchsizroq bo'lsa, asab sistemasida muvozanat bo'lmaydi.

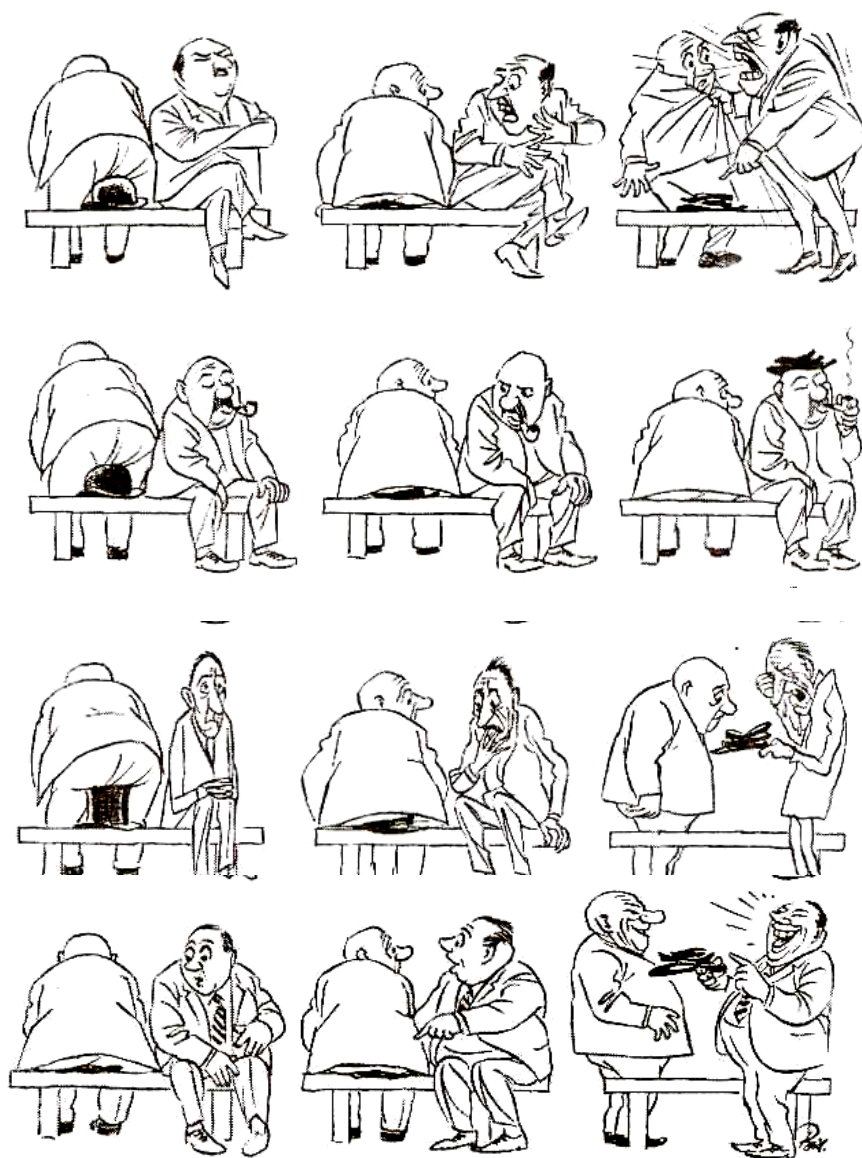
Favqulodda temperamentning bir xil xususiyatlari, motiv, psixik holat va hodisalardan farqli o'laroq, ayian shu shaxsning o'zida, uning turli faoliyatlarida, xatti-harakatlarida, muomalasida ifodalanadi.

Temperament xususiyatlari tabiiy shartlanganlik omiliga taalluqli bo'lganligi tufayli inson hayoti va faoliyatining davomida yoki uning muayyan bir bo'lagida barqaror, o'zgarmas va mustahkamdir.

Temperament xususiyatlari deganda, alohida bir shaxsning psixik faoliyati dinamikasini belgilovchi psixikaning barqaror, o'zgarmas individual-tipologik xususiyatlari majmuasi tushuniladi. Mazkur xususiyatlar turli shakl va mazmunga ega bo'lgan motivlarda, psixik holatlarda, maqsadlarda, faoliyatlarda nisbatan o'zgarmovchi, temperament tipini tavsiflovchi tuzilmani tashkil qiladi.

Shunday qilib, shaxsdagi hatti-harakatlarning, imo-ishoralarning aniq va ravshanligi, hissiy holatlarning qo'zg'alish ko'chi, barqaror va beqarorligida namoyon bo'ladigan individual sifat temperament yoki mijoz, deb aytiladi.

Temperament tiplarining xarakteristikasi quyidagilardan iborat:

1. Xolerik temperament. Bu temperamentdagi kishi biror narsaga qattiq kirishadi. Uning faoliyati, ko'chi, g'ayrati oshib ketadi. Arzimagan to'siqlikdan kuchli g'azablanadi. Natijada ruhi, g'ururi, rashki, qasos olish kayfiyati, izzat-nafsi oxirgi chegarasiga borib yetadi. U kam o'ylab, tez ishga kirishadi, o'zini hamma vaqt haqli deb xisoblaydi va o'z bilganidan qolmaydi, yo'l qo'ygan xatolarini bo'yniga olishi juda qiyin. Uning intilishlari, qiziqishlari barqaror, o'z qarorlarida qat'iy va mustahkam, emotsional holatlarining almashinishi juda sekin.

2. Sangvinik temperament. Bu temperamentdagi kishilarda huzur-halovat ko'rishga intilish kuchli, hissiyot tez qo'zg'aladi, lekin uzoqqa cho'zilmaydi. U o'zining ko'ngliga yoqqanini qiladi, boshqalar bilan tezda do'stlashadi, ammo mayli tez o'zgaradi, jahli tez chiqadi va tez qaytadi. Bu temperamentdagi shaxs va'da beradiyu, bajarishni unutib qo'yadi. Sangvinik har narsaga tez ishonaveradi, reja tuzadi, lekin tezda undan voz kechadi. Unga tasalli berish oson, u ochiq, shirin so'z, raxmdil, ulfatchilikni sevadigan, nafsoniyatni bilmaydigan shaxs.

Sangvinik temperamentdagi shaxsni intizomga chaqiriish oson, u diqqatini tez to'playdi, aqli tezda ishlaydi, topqir harakatlari, hissiyotlari, kayfiyat va qiziqishlari beqaror, malakalarni tez o'zlashtiradi, darslarda tez-tez qo'l ko'taradi.

3. Melanxolik temperament. Bu temperamentdagi shaxslar g'ussaga juda moyil bo'ladilar, oson xayajonlanadilar. Ulardagi noxush xislar yoqimli hislarga nisbatan tez sirtga tepadi va uzoq davom etadi.

Melanxoliklar arzimagan narsadan xafa bo'ladilar. Ularning hayotida uchraydigan to'siqlar umidsiz, g'ayratsiz, qiyinchiliklardan qutulishga noqobil qilib qo'yadi, g'am-g'ussalari bosilmaydigan, g'amginlik alomatlari kuchli bo'ladi.

Melanxolik tipdagi shaxslar nihoyatda arazchang bo'ladi. Ular samimiy bo'lib, sekin yig'lab, oz kuladilar, o'zlariga ishonmaydilar, darsda kam qo'l ko'taradi, ularning diqqati tez chalg'iydi va beqaror bo'ladi.

4. Flegmatik temperament. Bu temperamentdagi shaxs hissiyotga tez berilmaydi. Bu temperamentdagi shaxslar bosiq bo'lib, o'zini bemalol tuta oladi va buning uchun hech qanday jismoniy kuch sarf qilmaydi. Flegmatik temperamentdagi shaxslar jo'shqin va chuqur xissiyot ta'siriga berilmaydilar, o'z faoliyatlari uchun darhol qaror qabul qila olmaydilar. Ular og'ip, arz-holini hadeb aytavermaydigan, azob-uqubatlarni sekin o'tkazadigan, boshqalarning azob-uqubatlariга parvo qilmaydigan bo'ladilar.

Psixologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, ana shu temperament turlari sof holda, ya'ni sof xolerik, sof sangvinik, sof melanxolik va sof flegmatik tarzda bo'lmaydi. Aksariyat odamlar aralashgan temperament turiga ega bo'ladilar. Odamda qaysi xildagi temperamentning xususiyatlari ko'proq namoyon bo'lsa, shunga qarab uni u yoki bu tipga mansub, deb aytamiz. Masalan, serharakat, serg'ayrat, tinib-tinchimas, hamma narsani biladigan shaxsni xolerik temperamentli, beg'am, beparvo, kam harakat, sustkash shaxsni flegmatik temperamentdagi odam deb xisoblanadi.

Xar bir temperament tipining uz ijobiy va salbiy tomonlari bor. Yaxshi tip hisoblangan xolerik shaxsning salbiy tomoni shundaki, unda tormozlanish jarayoni sust

bo'ladi, xolerik ba'zi hollarda nojo'ya harakatlardan o'zini tiya olmaydi. Xolerik tipdagi shaxsning ijobiy xislatlari uning g'ayrati, qattiyligi, harakatlar tezligi, o'tkir zexnligi bilan yuzaga chiqadi. Flegmatik tipdagi shaxsga xos salbiylik shundaki, u juda sustkash va beparvo bo'ladi. Flegmatikning ijobiy xislatlari uning aqliy kuchliligida, vazminligida namoyon bo'ladi.

Odamga tug'ma ravishda beriladigan temperament xususiyatlari yoshning ulg'ayishi bilan bog'lik tarzda o'zgaradi. Temperament tipi xususiyatlarining sifat mazmuni isloh etilishida ijtimoiy muhit va talim-tarbiya katta ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun har-bir shaxsdagi temperament tipi sifatlarini o'zgarishda, o'sishda deb qarash maqsadga muvofiqdir.

Ko'rinib turibdiki, yuqoridagi to'rt tipning har biri alohida sifatarga ega bo'lishi bilan birga ularda takror uchraydigan, turli situatsiyalarda tez o'zgarishga moyil xususiyatlar ham bor. Shunday ekan, tabiat toza, faqat bir tipgagina xos bo'lgan sifatlardan iborat temperament uchramaydi. Temperament alohida olingan xar bir kishining umumiy va uning nerv sistemasining asosiy tavsifi bo'lib, bu tavsif shaxsning butun faoliyatiga ta'sir etadi.

Temperament tiplari psixologiyasini o'rganishning dalolaticha, bir xil temperamentdagi odamlar ham xilma-xil bo'ladi. Ma'lumki, har bir kishi takrorlanmas shaxs hisoblanadi. Shuning uchun uni yuqoridagi temperament tiplaridan biriga kiritish hamisha ham to'g'ri bo'lavermaydi. Ikkinchidan ayrim odamlarning shaxsi birgina tipdan tashqari ikki va undan ko'proq tipning belgilariga ega bo'ladi. Shunga muvofiq shaxsda xolerik va sangvinik, melanxolik va flegmatik tiplar xususiyatlari aralash tarzda uchraydi.

Yana bir muhim masala shuki, bir temperament tipini yaxshi, boshqasini yomon deyish ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Yuqorida takidlaganimizdek har bir temperament tipining o'ziga xos ijobiy va salbiy sifatleri bor.

Shunday qilib, temperament sifati shaxsning ko'zga yaqqol tashlanib turadigan individual psixologik xususiyati bo'lib, xar bir odamning qaysi temperament tipiga mansubligini aniqlashning juda katta amaliy ahamiyati bor. Birinchidan, temperament tipini bilish shaxslararo munosabatlarda muhim ijobiy rol o'ynaydi, ikkinchidan, yosh avlod ta'lim va tarbiyasini davr talablari asosida tashkil etishda muvaffakayatga erishuv garovi bo'lib xizmat qiladi.

16-ma'ruza. XARAKTER

Mavzu bo'yicha asosiy masala (ajratilgan vaqt 2s)

- 16.1. Xarakter haqida tushuncha.**
- 16.2. Xarakterning fiziologik asoslari.**
- 16.3. Xarakter strukturalari.**
- 16.4. Xarakterning shakllanishi.**

1. Xarakter – (yunoncha chaktir belgi, nishon, xislat) – xarakter; ijtimoiy muhit ta'sirida tarkib topib, shaxsning atrofidagi voqealikka va o'z - o'ziga bo'lgan munosabatda ifodalanadigan, uning muayyan sharoitlardagi xatti - harakatlarni belgilab beradigan barqaror individual psixik xususiyatlar yig'indisidir.

2. Xarakterologiya – xarakter haqidagi, xarakterning mohiyati, strukturasi, tarkib topishi va rivojlanishi haqidagi ta'limot.

3. O'jarlik – birovning iltimos, maslahat, talab va ko'rsatmalariga nisbatan asossiz ravishda qarshilik ko'rsatishdan iborat salbiy xarakter xislatlari.

4. Negativizm (lotincha neqo – inkor qilaman) – atrofda kishilarning har qanday ta'siriga nisbatan (iltimos, talab va hakoza) o'ylamay – netmay, dalilsiz ravishda qarshilik ko'rsatishdan iborat salbiy xarakter hislati. Negativizm salbiy va aktiv bo'ladi. Shaxsning o'zgalar ta'siriga berilmay, o'z fikrida qolishni passiv negativ, o'zgalarning aytganlarining aksini aktiv negativdir. Negativizm ba'zi psixik kasalliklarning belgisi bo'lishi ham mumkin. Bunda psixik bemor o'zini tekshirtirmaydi savollarga ob'yektiv javob bermaydi.

5. Xarakter aksentuatsiyasi (yunoncha chfrakter – xususiyat, belgi, lotincha accetus – urg'u) – xarakterning alohida xususiyatlarini haddan tashqari ifodalanishi (psixopatiyaga yaqin nomoyonlashuvi). Xarakter aksentuatsiyasini individual yondoshish, oilaviy psixoterapiya turini topishga yordam beradi.

6. Xarakter strukturasi – odam xarakterining strukturasi turli xususiyatlarning tasodifiy yig'indisidan iborat emas. xarakterning ayrim xususiyatlari bir – biriga bog'liq, bir – biriga tobe yaxlit organizmni hosil qiladi. mana shunday yaxlit organizmi xarakter sistemasi deb ataladi.

Giperkinez (yunoncha huper - haddan tashqari, boshqa tomonga, kinesis - harakat;) nerv sistemasining kasallanish tufayli ro'y beradigan haddan tashqari ixtiyorsiz gavda harakatlari. Giperkinezning asosiy sababi bosh miya osti harakat markazlarining zararlanishi, shuningdek, miya osti bilan bosh miya qobig'i o'rtasidagi normal bog'lanish va munosabatlarning buzilishi.

Labillik (yunoncha labilis – beqaror, o'zgaruvchan) – nerv hujayralarining tezlik bilan qo'zg'alish holatidan tormozlanish va tormozlanishdan qo'zg'alish holatiga o'tish xususiyati.

Asteniya (yunoncha astenia - holsizlik) – kishining jismoniy va psixik kuchsizligi ojizligidan iborat nuqson.

Senzitivlik (lotincha sensus - hissiyot) – turli ta'sirlarga nisbatan sezgilarning tez va kuchli qo'zg'alishi.

Psixoasteniya (yunoncha psycte – jon, asteneia – ojizlik, kuchsizlik) - haddan tashqari qat'iyatsizlik, o'ziga ishonmaslik, badgumonlik, ruhan ezilganlik va muttasil fikirlarga beriluvchanlik va hakoza bilan sifatlanadigan psixopatologik holat.

Shizofreniya (yunoncha schizo bo'lmoq, maydalamoq, phren aql) – aql hissiyot va irodaning pasayishidan iborat, aniq sabablari hali aniqlanmagan psixik kasallik.

Epilepsiya (yunoncha epilpsia - hujum qilaman) – davriy ravishda takrorlanadigan tutqanoqlanib hushsizlanish yoki qisqa muddatli psixik buzilish; ongning qorong'ilashishi bilan xarakterlanadigan nerv – psixik kasallik.

Isteriya (yunoncha husteria bachadon, XIX asr meditsinasida I.ya bachadon kasali deyilib, u faqat ayollarga xos deb hisoblanardi) – markaziy nerv sistemasining psixika harakatlar doirasi, sezgirlik kabilarning buzilishi bilan belgilanadigan funksional o'zgarish: ruhiy kasallikning bir turi.

Qonformlik – (lotincha conformis - o'xshash, mos) – individning guruh fikrlariga tashqi tomondangina qo'shilib, ichki tomondan esa qo'shilmay o'z fikrida qolishi, guruhga ongli ravishda moslashishi.

Moyillik – shaxsning muayyan faoliyat turi bilan shug'ullanishga doimiy intilishidan iborat individual xususiyat. Masalan: Muzikaga moyillik ilmiy tekshirish ishlariga moyillik va x.k. Moyillik shaxsning qiziqishlari va qobiliyati bilan uzviy ravishda bog'liq bo'lib, bu qiziqish va qobiliyatning tarkib topishi uchun

ma'lum darajada asos bo'lishi ham mumkin.

Bizga ma'lumki, har qanday odam boshqa odamdan o'zining individual - psixologik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bundan ma'lum bir odamga xos bo'lgan xislatlar nazarda tutiladi. Psixologiyada xarakter deganda mazkur shaxs uchun tipik hisoblangan faoliyat usullarida nomoyon bo'ladigan, tipik sharoitlarida ko'rinadigan va bu sharoitlarga shaxsning munosabati bilan belgilanadigan individual psixik xususiyat yig'indisi tushuniladi. Xarakter termini fanga qadimgi yunon olim va faylasufi Teofrast tomonidan kiritilgan. Xarakter so'zi yunoncha «tamg'a», «xususiyat» ma'nosini anglatadi. Teofrast o'zining xarakterga bag'ishlangan «traktat»ida 30 xil xarakterni ko'rsatadi.

Shaxsning individual - psixik xususiyatlari turli-tumandir. Masalan: kamtarlik, mag'rurlik, xudbinlik, samimiylik, rostgo'ylik, bahillik, g'amho'rlik, tortinchoqlik, quvnoqlik va x.k. Shunday ekan xarakterni tashkil qiluvchi xususiyatlar xarakter xislatlari deyiladi. Xarakter xislatlari 2 ta katta gruppaga bo'linadi:

1. Xarakterning ma'naviy sifatlari-mehnatsevarlik, halollik, rostgo'ylik, mehribonlik, tashabbuskorlik, kamtarlik kabilar;
2. Xarakterning irodaviy xislatlari-maqсадga intiluvchanlik, qat'iylik, jasurlik, mardlik, matonatlilik, o'z-o'zini tuta bilish kabilar.

Xarakter tug'ma o'zgarmaydigan xususiyat emas. U kishining hayot sharoitlarga bog'liq holda tarkib topib, o'zgaruvchan va tarbiyalanuvchandir: maxsus sharoitda, maxsus ta'lim-tarbiya ta'sirida salbiy xarakter xislatlarini bartaraf qilish, ijobiy xarakter xislatlarini tarbiyalash mumkin. Shaxs munosabatlari xarakter xislatlarining individual o'ziga xos xususiyatni 2 xil tarzda aniqlaydi. Bir tomondan xarakterning mazkur xususiyati namoyon bo'ladigan har bir tipik vaziyat imotsional kechilmalarining individual o'ziga xos xususiyati shaxs munosabatlariga bog'liq. Shu bilan bir qatorda, odam xarakterlarining usullari iroda xisssiyot diqqat tafakkur xususiyatlariga ham bog'liqdir. Masalan: mehnatda namoyon bo'ladigan tirishqoqlik va puxtalik faqat mehnatga ijobiy munosabatda bo'lishi emas, balki diqqatning to'plashishiga harakatlarning aniqligi,

irodaviy zo'r berishga va shu kabilarga bog'liqdir. Shu sababli harakat usullariga turli psixik jarayonlarning ustunlik qiluvchi tasiriga bog'liq holda xarakterning intellektual, emotsional va irodaviy xislatlarni ajratish mumkin.

O'quvchilar xarakter xislatlarini bilish, ularga individual munosabatda bo'lishning asosidir. Odam xarakterik jamiyat uchun ham katta ahamiyatga ega. Kollektivning mehnat faoliyati va hayoti, undagi odamlarning xarakter sifatleri bilan belgilanadi. Ba'zi bir og'ir xarakterli o'quvchilar tufayli sinfdagi intizom, o'quvchilar o'rtasidagi munosabat sinfnining psixologik muhiti buzilishi mumkin. Shu sababli har bir pedagog xarakter strukturasini, xarakter shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni, o'quvchilarda xarakterni tarbiyalash yo'llarini yaxshi bilishi lozim.

Xarakterning fiziologik asosi

Bir qancha olimlarning tadqiqotlarda odamlarning harakat usullari nerv sistemasi umumiy tipining xususiyatlari bilan aynan bir tipik vaziyatda va sharoitda bir xil ijobiy munosabatda bo'lish bilan solishtirib ko'rilgan. Bunda shu narsa aniqlangan-ki, nerv sistemasi umumiy tipining zid xususiyatlarga psixologik jihatidan zid bo'lgan harakat usullari mos keladi. Masalan: sust nerv sistemasiga ega bo'lgan o'quvchilar yaxshi tanigan o'rtoqlarining tor doirasi bilan alohida qilishga loiq bo'ladilar. Ular o'z tashabbuslari bilan o'zlari haqida kamdan-kam biror narsa aytadilar. Ular juda qiyinchilik bilan yangi tanish orttiradilar, ammo ular eski o'rtoqlari bilan uzoq vaqtga ajratayotgan bo'lsalar, ular bilan munosabatlarini uzushlari qiyin bo'ladi.

Aksincha, harakatchan nerv jarayonlariga ega bo'lgan o'quvchilar odamlar bilan bo'ladigan munosabatlarida qarama - qarshi xususiyatlarning umumiy tipi ayni bir vaqtning o'zida temperamentning fiziologik asosi ham hisoblanadi. Bu esa ular o'rtasida mustahkam aloqa borishini bildiradi. Bundan temperament tipi xarakterning individual o'ziga xos xususiyatlarining paydo bo'lishidagi muhim psixologik sharoitdan biridir.

Tashqi taassurotlar natijasida hosil bo'ladigan vaqtni aloqalar sistemasi xarakter fiziologik asosini ikkinchi tomonini tashkil qiladi. Dinamik stereotip (yunoncha dinamikas – kuchga oid, o'zgaruvchanlik, harakatchanlik, stereos - qat'iy, tunos - iz). Bir xildagi tashqi taassurotlarning ko'p martalab takrorlanishi natijasida bosh miya yarim sharlari qobig'ida hosil bo'ladigan, ma'lum darajada qat'iy shartli reflektor yoki muvaqqat nerv bog'lanishlari sistemasi. D.S.ning hosil bo'lishi kishida muayyan malaka va odatlarning tartib topishini, kishining muayyan hayot sharoitlarga moslashuvini taminlaydi. (B.M. Teplov, V.S. Merlin, Ye.A. Klimov laboratoriyadagi tadqiqotlar bo'yicha). Demak, xarakter xususiyatlari paydo bo'lishining boshqa fiziologik sharoiti nerv sistemasi umumiy tipining xususiyatlaridir. Vaholanki, nerv sistemaning umumiy tipi ayni bir vaqtning o'zida temperamentning fiziologik asosi ham hisoblanar ekan, bunday holda temperament o'rtasida mustahkam aloqa kelib chiqadi. Temperament tipi xarakterning individual o'ziga xos xususiyatlarining paydo bo'lishidagi muhim psixologik sharoitlaridan biridir.

Odam xarakterining strukturasini bir – biri bilan ma'lum munosabatlarda bo'lgan turli xususiyatlar va psixik protsesslarning o'zaro bog'liqligidan hamda

yaxlit holda nomoyon bo'lishidan iborat. Biz xarakterning bir yoki necha xususiyatlari asosida bizga noma'lum bo'lgan boshqa xislatlarni ham aytib berishimiz mumkin. M: odamning takabbur va shuhratparastlikni bilsak, uning odamlarga nisbatan qora ko'ngilli ekanligi haqida taxmin qila olamiz. Agar odam kamtarin bo'lsa, uni ko'ngilchan deb tahmin qila olamiz.

Psixik xususiyatlarning o'zaro bog'langan sistemasini simptomoqomplekslar yoki omillar deb ataladilar. Bu simptomoqomplekslarni analiz qilish orqali xarakter srukturasining nima bilan belgilanishini aniqlay olamiz. Masalan: Shaxslararo munosabatlarda nomoyon bo'ladigan xarakter xususiyatlarining bir – biriga qarama - qarshi sistemasi ajratishi mumkin. (Shartli ravishda buni «shaxs – atrofidagi odamlar» sistemasi deb ataymiz).

Agar nihoyatda zid qarama - qarshi nazarda tutilsa, unda ayrim odamlarda bu sistema o'ziga ishonish, o'zidan mag'rurlanish, o'zbilarmonlik, maxtancholik, urishqoqlik, o'ch olishlik, kekkayishi, pismiqlik, jamoatchilik tomonidan ma'qullangan narsalarni sezmaslik, ko'pchilik tomonidan qabul qilgan xatti – harakat qoidalarini pisand qilmasliklarning qo'shilishida nomoyon bo'ladi. boshqa bir odamlarda bu sistemaga qarama - qarshi xususiyatlari bilan qo'shilgan holda namoyon bo'ladi. bunday odamlar o'zlariga ishonmaydilar, kamtarinligi, ko'ngilchanligi, iltifotligi, sabrliqi, xar narsa yuzasidan o'zining ayiblashga mayilligi, yumshoqligi, dilkashligi, to'g'riligi bilan ajralib turadilar. ko'pchilik tomonidan qabul qilingan xatti – harakat qoidalarini bajonu dildan bajaradilar. kekkayishi, pismiqlik, jamoatchilik ma'qullagan narsalarni va ko'pchilik tomonidan qabul qilingan xatti - harakat qoidalarini sezmaslik kabi xususiyatlarning hammasi odamlarni nazar pisand qilmaslikni ifodalash orqali birlashganligini qo'shish qiyin emas. xuddi shuningdek, bularga qarama - qarshi xususiyatlar gruppasi – dilkashlik, samimiylik, ko'pchilik tomonidan qabul qilingan xatti - harakat qoidalariga bo'ysunish, odamlarga nisbatan qarama - qarshi munosabatni ifodalaydi. bu yerda o'z - o'zidan ravshanki, voqelikning ma'lum tomonlarga shaxsning aynan bir xil munosabatda bo'lishlari bilan bog'liq bo'lgan xarakterning bunday xususiyatlari bir – biriga o'zaro bog'liqdir.

Xarakter strukturasini xar tomonlama o'rganish, xulq atvorni hayotning turli vaziyatlarga tahlil qilish, yashash sharoiti va tarbiyani qanday yo'lga qo'yilganligini o'rganish asosida to'liq o'rganish mumkin.

Xarakter strukturasida birinchi navbatda uning ikki tomoni: mazmuni va shakli farqlanadi. Xarakter mazmuni shaxsning hayotidagi yo'nalishini, ya'ni moddiy va ma'naviy extiyojlarini, qiziqishlarini, ideallarini tashkil qiladi. Shaxsning yo'nalishi uning maqsadini, hayotdagi aktivlik darajasini belgilaydi. Xarakterning mazmuni bir individual o'ziga xos munosabatlar shaklida namoyon bo'ladi. Shaxsning xarakter mazmunida uning yashash tarzi, tarbiyaviy ta'sirlari va tashqi muhitning talabiga ko'ra, gox ehtiyojlari, gox boshqa ehtiyojlar ustunlik qiladi. Masalan: ba'zi odamlarda moddiy extiyojlar, boshqalardan estetik ehtiyojlar, ilmiy qiziqishlar ustunlik qiladi.

Odam xarakterning strukturasini turli xususiyatlar va psixik protseslarning sintezidan iborat. Bular:

1. Ishonch.

2. Ehtiyoj va qiziqishlar
3. Intellect tushunish, tushuncha, mulohaza.
4. Iroda
5. Hissiyot
6. Temperament

Xarakter strukturasida ishonchlar sistemasi yetakchi komponentlardan biridir. Biror bir narsaga ishonishining komilligi shaxsning prinsipiialligini, kelayotgan ishga butun ko'chini safarbar qilishini ta'minlaydi. Ishonch maqsadga intiluvchanlik, prinsipiiallik, optimizm, boshqalarga va o'z - o'ziga talabchanlik kabi xarakter belgilarini shakllantiradi. Xarakterning o'zagini shaxsning ma'naviy – irodaviy sifatleri tashkil etadi. Kuchli odam o'zining maqsadining aniqligi va mustaqilligi bilan ajralib turadi. Irodali shaxs maqsadiga erishish yo'lida qat'iy va tirishqoq bo'ladi. Irodasi kuchsiz odamni xakteri bo'sh odam deb qaraladi. Bunday odamlar bilimining va layoqatining yetarligiga qaramay o'z imqoniyatlarini to'la ishga sola olmaydilar.

Hissiyot xarakter strukturasida uning sifatida ko'rsatkichdir. Hayot tarzi va ijtimoiy muhit ta'siri ostida xarakter xususiyatlari yuqori darajada rivojlangan ma'naviy – siyosiy, estetik, intellektual hissiyotlar va aksincha hissiyotlarning kam rivojlangan spektrini asosida o'zini tuta olmaslik, qo'pollik, affektivlikni namoyon qiladi. Hissiyotlarning namoyon bo'lish xakteri odamning o'z - o'zini irodaviy boshqarish darajasiga bog'liqdir.

Shaxsning turli munosabatlari bilan belgilanadigan xarakter xususiyatlarining to'rtta sistemasi farqlanadi.

1. Qollektivga va ayrim odamlarga bo'lgan munosabatlarni ifodalovchi xususiyatlar (yaxshilik, mehribonlik, talabchanlik, takabburlik)

2. Mehnatga bo'lgan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar (mehnatsevarlik, yalqovlik, mehnatga ma'sulyat yoki ma'sulyatsizlik bilan munosabatda bo'lish va shu kabilar).

3. Narsalarga bo'lgan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar (ozodalik yoki ifloslik va h.k.).

4. Odamning o'z-o'ziga bo'lgan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar (izzat-nafslik, mag'rurlik, dimog'dorlik, kamtarinlik va h.k.).

Shaxs turli munosabatlarining o'zaro bog'liqligi shaxs xakteri strukturasining ayrim xususiyatlariga bog'liqdir. Ana shu o'zaro bog'liqlik tufayli shaxsning qandaydir bir yolg'iz munosabatiga bog'liq bo'lgan xarakter xususiyati topilmaydi.

Shaxs munosabatlari o'zaro aloqasi tufayli aynan bir xil munosabatga masalan: odamlarga yoki mehnatga bo'lgan munosabatiga bog'liq bo'lgan xarakter xususiyatlarigagina o'zaro bog'liq bo'lmay, balki, ko'p yoki oz darajada turli munosabatlarga bog'liq bo'lgan xakterning xususiyatlari o'zaro bog'liqdirlar.

Shaxs munosabatlarining o'zaro aloqasida markaziy, asosiy va ularga tobe bo'lgan munosabatlar bordir.

Xarakter strukturasida qonuniyatlaridan muhim pedagogik xulosalar chiqarish mumkin. Xakterning ayrim kamchiliklarini, masalan: qo'pollikni, yolg'onchilikni bartaraf qilish hamda xakterning ayrim ijobiy xususiyatlarini

tarbiyalash faqat o'zaro bog'langan xususiyatlarning butun bir sistemasini tarbiyalash mumkin. Bunda bunday xususiyatlar sistemasini tarbiyalashning muhim shartlaridan biri shaxsning markaziy, asosiy munosabatlarini tarkib toptirishdan iboratdir.

Xarakter xususiyatlari jumlasiga quydagilar kiradi:

1. Chuqurlik darajasi.
2. Xarakter ko'chi.
3. Barqarorlik-o'zgaruvchanlik darajasi.
4. Plastikligi.

Shaxsning markaziy, asosiy munosabatlari bilan belgilanadigan xususiyatlarini biz xarakterning bir muncha chuqurroq xususiyatlari deb aytamiz. Shuning uchun ular boshqa xususiyatlarning juda keng sistemasi bilan bog'langan bo'ladi.

Xarakter kuchli xarakter xususiyatlarning kishini biror narsaga undash ko'chi bilan, tashqi sharoitlarga qarshilik ko'rsatish darajasi bilan belgilanadi.

Xarakterning barqarorligi va o'zgaruvchanligi ham moslashish faoliyatining zaruriy shartlaridandir. Odam xarakter xususiyatlari juda xilma – xil hayot sharoitlarida ham, qarshilik qiluvchi sharoitlar bo'lishiga qaramay, uning xatti – harakatlarini boshqaradi. Odam tashqi vaziyatga bog'liq bo'libgina qolmay, balki tashqi vaziyatni uning o'zi yaratadi.

Xarakterning plastikligi xarakterning barqarorligi singari muhitga aktiv ta'sir qilish shartlaridandir. Tashqi sharoitning ta'siri ostida xarakter xususiyatlari o'zgaradi. Xarakter plastiklik xususiyatiga ega bo'lganligi uchun istalgan odamning xarakterini tarbiyalash mumkin.

Xarakter strukturasi shaxsning individual – psixologik xususiyatlarning hamda psixik protsesslarning namoyon bo'lish aktivligiga qarab quyidagi ijobiy xarakter xususiyatlarini ko'rsatish mumkin.

1. Xarakterning ma'naviy tarbiyalanganligi.
2. Xarakterning muvozanatlashganligi
3. Xarakterning aniqligi
4. Xarakterning ko'chi
5. Xarakterning qat'iyligi
6. Xarakterning yaxlitligi

Xarakterning ma'naviy tarbiyalanganligi odamning xulq atvorning yo'nalishini xarakterlaydi. (Insonparvarlik, xushfe'l va h.k)

Xarakterning muvozanatlashganligi shaxsning odamlar bilan bo'ladigan muloqotda va faoliyatda o'zini olishda ifodalanadi.

Xarakterning ko'chi oldinga qo'yilgan maqsad yo'lida butun ko'chini safarbar qilishda ifodalanadi.

Xarakterning aniqligi shaxsning xulq - atvorini uning ishonchiga, ma'naviy – siyosiy tasavvuriga, yo'nalishiga mos tushishda ifodalanadi. Xarakterning qat'iyligi shaxs xatti harakatlarning o'ylanganligi, o'z qarashlarining va qabul qilgan qaroriga amal qilishda ifodalanadi. Xarakterning yaxlitligi so'z va ish birligida ifodalanadi.

Xarakterning shakllanishi.

Odam xakteri bir qator omillar ta'sirida shakllanadi. Bular quyidagilardir:

1. Ijtimoiy muhit
2. Tarbiya
3. Oila
4. o'z - o'zini tarbiyalash
5. Maktab jamoasi.

Bizga ma'lumki shaxs munosabatlari ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi. Bunda butun bir ijtimoiy tizimni xarakterlovchi keng ijtimoiy munosabatlar katta ahamiyatga ega. Moddiy muhtojlik yoki ta'minlanganlik, ishsizlik yoki kelajakka ishonch, ijtimoiy tenglik – bularning hammasi faqat shaxsning ijtimoiy tipik xususiyatlarigina emas, balki, xarakter individual xususiyatlarining tarkib topshiga xam ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy muhitda – sinf jamoasida, mehnatda xayrixohlik, o'rtoqlik, birdamlik, badjahillik, kelisha olmaslik kabi shaxslararo munosabatlar tarkib topishi mumkin. Bugun tashvish, taraddudlar yolg'iz bir bolaga qaratilgan oilalarda, ota – onalar o'rtasida doimiy janjal bo'lib turadigan oilalarda xarakterning o'ziga xos xususiyatlari shakllanadi. Xuddi shuningdek, maktabdagi shaxslararo munosabatlar xam xarakterni bir qator maxsus xususiyatlarini tarkib toptiradi.

Ijtimoiy va shaxslararo munosabatlar jamiyatning hamma a'zolari uchun bir xildir. Lekin, shaxsning ayni bir xil munosabatlari mutlaqo xar xil individual xarakterlarda amalga oshiriladi. Psixikaning ayni bir xil individual sifat xususiyatlari shaxsning tegishli ijtimoiy tipik munosabatlari bilan birga qo'shilgandagina xarakter xususiyatlarini belgilash mumkin.

Xarakterning shakllanishida tarbiyaning ta'sirini XVIII asrda yashagan fransuz allomalari Gelvetsiy va Didro ta'kidlashagan edi. Bu to'g'rida Gelvetsiy «butun mening hayotim uzoq muddatli tarbiyadan iborat» – deydi odam o'zining hayoti davomida tarbiyalanadi va shu sababli uning xakteri uzluksiz o'zgarib turadi.

Maktabdagi tarbiya jarayonida o'quvchilarga qanday talablar qo'yilsa, shu asosda o'quvchi xam o'z -o'ziga talablar qo'ya boshalaydi va shu bilan ota – onalar birinchi navbatda qanday shaxsni tarbiyalayotganliklarini aniq bilishlari lozim. Ana shunda ular o'zlari yo'l qo'ygan xatolarini aniqlaydilar. Bolani tarbiyalashda ota – onalarning o'zaro munosabati, oiladagi mehnat rejimi, ota – onalarning bola bilan qiladigan muomalasini ahamiyati katta kasb etadi.

Maktabda va oilada o'tkaziladigan tarbiyani amalga oshirilishi, rahbarlantirish va jazo usullari to'g'ri qo'llanishi lozim. o'quvchi xarakterini shaqillanishida oila tarbiyasining ahamiyati sifatida ikki xolatni aytaylik: oilada birdan – bir yakka bolani va uyda asosan o'z xoliga tashlab qo'yilgan bolani olib ko'rish mumkin. Oilada birgina bo'lgan bola qollektivsiz o'sadi, u ko'pincha ota – onasining maxsus muhabbat manbai xisoblanadi. Bular bolada xudbinlik, o'jarlik, mustaxkamsizlik kabi salbiy xarakter xislatlprining o'sishiga zamin bo'ladi.

Maktab o'quvchisining x'arakterini tarkib toptirishda uning faoliyatini to'g'ri tashkil qilish, xulq - atvorning (ma'lum harakatga undovchi fikrlar, xis – tuyg'ular, maqsadlar sistemasini) to'g'ri motivlarini tarbiyalash xal etuvchi ta'sir ko'rsatadi. Birgina faoliyatning o'zida shaxsning turli xarakter sifatlarini tarkib toptirish mumkin. Lekin o'quvchi tomonidan faoliyat jarayonida qo'llanagan harakatlarning barqaror va o'zgarmas bo'lishi uchun ular aloxida sifatga ega bo'lishlari kerak.

Ular avtomatlashgan bo'lishlari kerak. Harakat usullarining avtomatlashuvi ma'lum dinamik stereotip xosil qilinishi bilan bo'lgan shartli reflektor funksional xolatning, ya'ni xarakter fiziologik asosining zaruriy natijasidir. Shu tufayli jiddiy sharoitlarda zudlik bilan biror qarorga kelishida xarakter ifodalanadigan ish – harakatlar taxminan o'ylab ko'rmasdan va ikqilanishsiz yuzaga keladi.

Maktab o'quvchisi oiladagi tarbiyada ota – onalarning xarakter xususiyatlariga, maktabda esa O'qituvchilarning xarakter xususiyatlariga ma'lum darajada taqlid qiladilar. Xarakterning tarkib topishida taqlidchilikning ahamiyati o'p jixatdan ifodali ish – harakatlarning o'quvchi emotsional kechinmalariga ta'siri bilan belgilanadi. Agar bola xushfe'l, mexribon odamning imo – ishoralarini, yo'zidagi ifodali harakatlarni ovozning itonatsiyalarini tashqaridan taqlid qilish orqali o'ziga singdirib olgan bo'lsa va bular odatga aylanib qolgan bo'lsa, o'quvchi harakatlarini belgilovchi kechinmalarining ichki tuzilishi xam o'zgaradi. Ammo xuddi ana shuning uchun sof tashkil taqlidchanlik asosida faqat harakatning avtomatlashuvi xosil qilinar ekan, taqlidchilik xarakterning rivojlanishi va tarbiyalanishi asosiy va xal qiluvchi rolni o'ynay olmaydi. Agar taqlidchanlik xatti – harakat namunasiga taqlid qilish uchun mo'ljallangan shaxsning ma'lum munosbatlari tomonidan motivlashtirilgan bo'lgandagina xarakter xususiyatlari tarraqiyotning shartiga aylana – aylana oladi.

Xarakterning namoyon bo'lishi va uning o'rganish metodlari.

1. Shaxsning xakteri bir qancha sharoitlarda namoyon bo'ladi, bular quyidagilardir:

2. Xarakterning faoliyatida namoyon bo'lishi.
3. Xarakterning nutqda namoyon bo'lishi
4. Xarakterning odamning tashqi ko'rinishida namoyon bo'lishi.
5. Xarakterning turli vaziyatlarida namoyon bo'lishi.

Xarakter odamning aktiv faoliyati jarayonida uning ish – harakatlariga bog'liq ravishda sodir bo'ladi. Maktabda xarakterning tarkib topishi dastavval ta'lim faoliyatida, undan so'ng asosan maktab qoshidagi uchastkada qilinadigan ishlarda va maktab ustaxonasidagi mashg'ulotlarda amalga oshiriladi. Katta ishli odamlarda xarakterning tarkib topishida mehnat faoliyati asosiy rol o'ynaydi.

Xarakterning tarkib topishida aktiv faoliyatning roli shundan iboratki, xuddi shu aktiv faoliyatlarida xakterni ifodalaydigan xarakterning individual o'ziga xos usullari xosil bo'ladi.

Shaxsning odamlar bilan bo'lgan muloqatida, so'zlashish uslubida ma'lum darajada xarakter xislatlari namoyon bo'ladi. Kundalik hayotimizda biz kamgap, yoki ezma odamlarni, muloqatga tez kirishuvchan odamlarni uchratamiz. Xakterni bilishda odam ko'p gapiradimi yoki kamgapmi, samimiy, turli odamlar bilan bir xil gaplashadimi, yoki yo'qmi, qanday so'z ifodalaridan foydalanadi, nutqning uslubi katta ahamiyatga egadir.

Kundalik hayotimizda biz indamas odamlarni, muloqatga tez kirishuvchan odamlarni uchratamiz. Muloqatga tez kirishuvchanlik xarakterning quyidagi xususiyatlarini: o'ziga ishonuvchanlikni, qiziquvchanlikni, sezgirlikni, ezmalik esa o'zini tuta olmaslikni, odamlardan yaxshi taassurot qoldirish istagini kuchligini bildiradi.

Indamaslik, kamgaplik ba'zi odamlardan o'z so'ziga javobgarlik xissini kuchliligini bildiradi. Ba'zi odamlarda o'zga odamlar bilan fikirlashi istagi yo'qligini bildiradi.

Nutq odamning samimiylik, rostgo'ylik, xususiyatlarini xam namoyon qiladi. Buni biz Abdulla Fodiriyning «o'tgan kunlar» asaridagi Otabek bilan Kumush o'rtasidagi munosabatda, ularning bir – birlariga yo'llagan maktublarida ko'rishimiz mumkin.

Odamning nutq uslubida uning narsa va xodisalarga bo'lgan emotsional munosabati bildiriyapti. Bunga misol kelib biz Xamzaning «Boy ila xizmatchi» asridagi Gofir monologini keltirishimiz mumkin. Gofir o'z nutqida o'sha davrda yuz bergan voqealarga, boylarga o'zining munosabatini bildiradi.

Xarakterning nutqi namoyon bo'lishi ko'p qirrali. Shu sababli odam nutqining aloxida bir tomoni bo'yicha chiqarish noto'g'ri bo'ladi. Biz xar doim odamga xarakteristika borayotganda uning nutq xususiyatlarning turli tomonlarini xisobiga olishimiz lozim.

Odam xarakter xususiyatlari uning tashqi ko'rinishida xam namoyon bo'ladi. Xarakter xususiyatlari mimika va pantomimikalarda xam ifodalanadi. Ba'zi odamlar doim kulib turishadi, ba'zilari qovog'ini uyub turishadi, ba'zilari xayronlik ifodalangan bo'ladi.

Xarakterologik jixatdan kulgi turlicha bo'ladi: ba'zilari ko'zi bilan kulib turishadi, ba'zilar butun yuzi bilan kulishadi, ba'zilar ayyorona kulishadi.

Kulgi va mimikalar asosida odamning tipik niqobi shaqillanadi va u odamning xarakterini ifodalaydi. Odam uchun tipik bo'lgan mimika hayot vaziyatlarida reflektor ravishda namoyon bo'ladi. Odamning tashqi ko'rinishidan xarakteriga baho berish murakkabdir, chunki ba'zi odamlar o'z xarakter xususiyatlarini tashqi xatti – harakatlar bilan niqoblashishadi. Lekin odam qanchalik suniy ravishda rol o'ynamasin vaqti –vaqti bilan o'zining «niqobini» yechadi va xaqiqiy xarakter xususiyatlarini namoyon qiladi. bu asosan nizoli vaziyatlardan ekstremal sharoitlarda namoyon bo'ladi. O'ktam usmonovning «girdob», chingiz aytmatovning «Qiyomat» romanidagi qaxramonlar xulqida kuzatamiz.

Odam xarakterini o'rganish uchun uni biz turli vaziyatlarida uoq vaqt kuzatishimiz, so'z va ish birligini taaqqoslashimiz lozim.

Xarakterni o'rganish metodlari quyidagilardir:

1. Kuzatish
2. Eksperiment
3. Suxbat
4. Erkin insho
5. Faoliyat maxsulini analiz qilish

Xarakter shakllanishning asosiy omillari:

- 1.Oila. Oiladagi tarbiya. Ota-onalarning shaxsiy o'rnagi.
- 2.Maktab. O'qituvchilarning shaxsiy namunasi. o'rtoqlari.
- 3.Maktabdan tashqaridagi faoliyat. Teatr, kino, sport mashg'ulotlari.
- 4.Jismoniy rivojlanishi va sog'ligi.
 1. o'quvchining yo'nalishi.
 2. Yo'nalishning mazmuni.

3. (g'oyaviy-siyosiy yo'nalishi vatanga bo'lgan muxabbat, jamoat ishiga qiziqish, javobgarlik va burch xissi)
 - b (mexnatga bo'lgan munosabat) maktabga, ta'limga, aloxida predmetlarga qiziqish. Fanga, sa'atga bo'lgan qiziqish.
 - V(o'ziga va boshqalarga bo'lgan munosabati o'z-o'ziga baho berishi, kamtarlik ota-onasiga, O'qituvchilarga, do'stlariga bo'lgan munosabati.
2. Yo'nalishning psixologik xarakteristikasi.
 - a)ongliligi, fikirlashi
 - b) yo'nalishi emotsionalligi (entuaziazm, quvnoqligi, yumor xissi)
 - v) maqsadga intiluvchanligi.
- III. Xarakterning irodaviy sifatleri.
 1. Aktivlik
 - a) qat'iyatlilik
 - b) jasurlik
 - v) mustaqillik, tashabbuskorlik.
 2. Yig'inchog'ligi.
 - a) o'z -o'zini nazorat qilish
 - b) o'ziga ishonchi komilligi
 - v) intizomliligi
- IV Psixik tuzidishi (sklad)
 1. Xarakterning yaxlitligi.
 2. Xarakterning murakkabligi
 3. Xarakterning dinamikligi
- V Xarakter va shaxsning boshqa psixik komponentlari.
 1. Xarakter va temperament. Temperamentning boshqarilishi.
 2. Xarakter va qobiliyatlar.

17-ma'ruza. Qobiliyat psixologiyasi

17.Mavzu.Qobiliyat

Mavzu bo'yicha asosiy masala (ajratilgan vaqt 2s)

17.1.Qobiliyat haqida tushuncha.

17.2.Qobiliyatning tarkibi.

17.3.Talant va istedod muammolari.

17.4.Qobiliyatning shaxs faoliyatidagi roli.

Tayanch suz va iboralar.

Qobiliyat, zexn, xarakter, temperament, layoqat, iqtidor.

17.1. Savol bayoni. Qobiliyat haqida tushuncha.

Shaxsning tayyor bilim yoki ko'nikmaga ega bo'lmay turib, u yoki bu narsani tez faxmlay olishi, bilimlarni tez o'zlashtirishi, xozirjanoblighi, olingan bilimni keng xajmda va uzoq muddat xotirada saqlay olishi kabilar namoyon bo'ladigan tezlik sifati qobiliyat deb aytiladi.

Ma'lumki xar bir shaxsning kamol topishi, uning organizmining o'sishi ijtimoiy shart -sharoit va ta'lim-tarbiyagagina bog'liq bo'lmay, usha shaxsning shaxsiy faolligi rayrati, shijoati va mustakalligiga xam bog'liq bo'ladi. Shaxs kamolotvda mexzatsevarlik hamda o'zini aurust anglashning muxim axamiyati bor.

Umumiy psixologik ta'limotga ko'ra odamda kompensatsiya qobiliyati bor. Buning ma'nosi shuki, shaxs ruxiyatidagi bir xossa zrnini boshqa bir qancha xossalar tulairadi. Unda bo'lmagan qobiliyatlar urnshsh bosadigan boshqa qobiliyatlar vujudga keladi. Bu jarayonda ijtimoiy muxit va to'g'ri yo'lga qo'yilgan ta'lim va tarbiya aloxida urin tutadi.

Talabalik yosh shaxsda individual sifatlarning tez o'sishi bilan xarakterlanadi. Shaxs hayotining bu davrida qobiliyatlilik bilan bog'liq sifatlari xam turli xillarda namoyon bo'ladi. Bu jixatdan quyidagi qobiliyat soxiblariga ajratish mumkin:

Zexn o'tkir, bilim egallashga intiluvchi, tirishkok talabalar. Bunday qobiliyatga ega bo'lgan talabalar darslarni tez o'zlashtiradi. Ularga ilmiy ozuqa berilsa, fikri o'saveradi, oqiloona yo'l ko'rsatilsa, shoshilmay, toliqmay maqsad sari intiladi.

Zexni o'tkir, gapga quloq soladigan talabalar. Bu tur qobiliyat egalariga xos sifat shundaki, ular bilimlarni sekin o'zlashtiradilar, O'qituvchiining doimiy nazoratiga muxtoj bo'ladilar.

3. Zexni o'tkir, bilimga intiluvchan, lekin o'zboshimchalik va o'jarlikka moyil talabalar. Bu turdagi qobiliyat egasi bo'lgan talabalar uzluksiz tarbiyaga muxtoj bo'ladilar. To'g'ri ta'lim va tarbiya berilsa, ularadn buyuk odamlar yetishib chiqadi.

4. Gapga kiradigan, hamma narsani bilishga qiziqadigan, bilimlarni sekin o'zlashtiradigan va bo'shang talabalar. Bular ilg'or talabalar bilan izma-iz bora oladilar. Buning uchun ularga ittifoq qilib, juda qattiq talablar qo'ymay, ko'ngilini ko'tarib, amalga oshirayotgan ishlarini ma'qullash maqsadga muvofiqdir. Shunday qilinsa, bunday talabalar iste'dodli talabalar darajasiga ko'tariladi, xotirasi keng qamrovli va maxsuldor bo'ladi.

Zexni past, beparvo va bo'shang talabalar. Ularni donolik sabr-toqat bilan o'qitish va tarbiyalash mumkin. Shundagina bular ham yaxshi mutaxassis bo'lib yetishadi.

Badjahl va g'ayritabiiy talabalar. Ular qiyinchlik bilan tarbiyalanadilar. Ulardagi o'jarlik xislatini yo'qotib, ijobiy tomonga yo'naltirish mashaqqatli mexnat evaziga amalga oshiriladi.

Yuqoridagi qobiliyat turlariga mansub talabalar bilan ham jamoaviy, ham individual tarzda tarbiyaiy tadbirlarni o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Chunki talabalar qobiliyat jixatdan qanchalik xilma-xil bo'lmasin, ularning insoniy tabiati va fiziologik a'zolari bir xildir.

Kishining qobiliyati xilma-xil bo'lib, qiziqishlar tufayli o'z ustida ishlash natijasida paydo bo'ladi va rivoj topib boraveradi. Odam faoliyatining xarakteriga qarab qobiliyatlari ham turlicha bo'ladi. Masalan, matematik qobiliyat, pedagogik qobiliyat va xokazo.

Shaxs faoliyatidagi biror sohasiga nisbatan bultan qobiliyatlilik undagi faoliyatning boshqa tomonlariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Faoliyatning mohiyatidan kelib chiqib, qobiliyat ham turli kasb egalarida turlicha namoyon bo'ladi, ayrim shaxslar bir necha sohalarga nisbatan xam qobiliyatli bo'ladilar.

Qobiliyatning yanada yuqori va sifatli ko'rinishi talant yoki istedoddur. Shaxs qobiliyatlarida namoyon bo'ladigan tug'ma xususiyatlar istedod deb yuritiladi. Shaxsdagi istedodlilik sifati unda qobiliyatning yuqori ko'rinishi, bilim va malakalarni tez egallash, u yoki bu yumushni tez va soz ado eta olish bilan aniqlanadi.

Istedodlilik darajasiga erishgan shaxsda aql va idrok, xotira, hayol, tafakkur kabi ruhiy jarayonlar ancha rivoj topgan, iroda sifatlari barqarorlashgan, nutq riijlangan bo'ladi. Shuning uchun ularning kuzatuichanligi, bilimlarni o'zlashtirishi, olingan bilimni amalda qo'llashi, o'z sohasi bo'yicha yangilik yaratishga moyilligi boshqalaradn farq qiladi. O'z navbatida olingan bilim va xosil qilingan ko'nikmalar shaxsdagi istedod darajasining yanada o'sishiga xizmat qiladi.

Talantli shaxslar yirik hajmdagi amaliy va nazariy masalalarni hal etadilar, ilg'or xarakterga ega bo'lgan yangilik va ijodiy ishlarni amalga oshiradilar.

Talantli bo'lishning yagona sharti shaxsning o'z ustida sistematik ravishda ishlashidir. Agar odam o'z ustida muntazam ishlashni davom ettirmasa, undagi talantlilik sifati susaya boradi va sinadi. Talant o'zining geniy, genial kabi darajalariga egadir. Xar tomonlama taraqqiy etgan, avlodlar tajribasini ijodiy o'zlashtiradigan, uni o'z davriga tadbiiq etib, yangi bilim va tajriba bilan boyitadigan, mustaqil fikrlar asosida yaratuvchilik ijodkorlik xususiyatiga ega bo'lgan, optimistik goya bilan sugorilgan, vatan va jamiyat nuqtai nazaridan ish

tutadigan, ilg'or dunyoqarash egasi bo'lgan, o'zining ijtimoiy burchiga hamma vaqt sodik bo'lgan shaxslar geniy shaxslardir. Geniy shaxslar garmonik rivojlangan shaxslar bo'lib, ijtimoiy hayot voqealarini, ilm-fanni xar tomonlama va chukur o'zlashtirgan bo'ladilar.

Geniy shaxslarning ijtimoiy hayotni o'rganish sohasida tuplagan tajriba va bilimlari insoniyat tarixida misli kurilmagan o'zgarishga olib keladi. Ular uz xalklari va Vatanlari uchun baxtli va farovon hayotni xadya etish bilan birga, bu hayotning kelajagi, istikboli. va taraqqiyoti qonuniyatlarini xam kashf etadilar.

Geniylikning yana bir muxim tomoni shundaki, bunday shaxslar tabiiy va ijtimoiy fanlar sohasida kelgusi-avlod uchun bitmas tuganmas nazariyalar yaratadilar. Bu nazariyalar kelgusi avlodlar ko'lida goyaviy qurol bo'lib xizmat keladi.

Imom Buxoriy, Alisher Navoiy, Maxdumi A'zam yoki A.S.Pushkin, I.P.Pavlovning geniyligi fan sohasida, Michurinning geniyligi tabiatni o'zgartirishda, K.E.Siolkovskiyning geniyligi planetalararo kosmik uchish masalalarida namoyon bo'ladi. Yuksak talant egasi bo'lgan bu daxolarning fan sohalarida yaratgan yangiliklari keyingi avlodlar uchun abadiy bilim manbaidir.

O'rta Osiyoning mashxur mutafakkirlari Abu Ali Ibn Sino, Forobiy, Beruniy, Al Xorazmiy kabi mashxur olimlar fan olamida geniylikning yuksak chukkisiga ko'tardilar.Shunday kalib, shaxsning geniy yoki geniallik sifati uzoq muddat mobaynvda uz ustida samarali mexanat kalishning, o'qib-o'rganishning natijasidir. Mashxur rus yozuichisi M. Gorkiy xaqli ravishda ta'kidlaganidek shaxsning individual sifatlari mexnat jarayonida yuzaga keladi.

Shaxsning qobiliyati tug'ma layoqat asosida muxitga, ta'lim-tarbiyaga bog'liq holda o'sib boradi. Xar bir odam bolasi «mudrab yotgan» layoqat (tug'ma imqoniyat) bilan dunyoga keladi. Undan so'ng u mansub bo'lgan ijtimoiy muxit bu layoqatni yuzaga chiqaradi. Layoqat ayniqsa yoshlik chog'larda jadal riiojlanadi. Masalan, Seryoja Xalyapin (Moskva shaxri) 14 yoshida maktabni tamomlab, A.I.Menayeleyev nomli Moskva Ximiya-texnologiya institutining talabasi bo'ladi. Amerikalik Mayk Grost 11 yoshida Michigan uniiversitetiga qabul qilingan. Angliyalik Maybelle 4 yoshida 1 sinf o'quvchisi bo'ladi. Yerevanlik Adiva Aruponyan 12 yoshida politexnika institutining kibernetika fakultetiga qabul qilinadi. Olti yoshli qirg'iz yigiti Asilbek Saydanov mashxur epos - «Manas»ni yoddan aytib, respublika ko'rigida birinchi darajali diplom bilan taqdirlangan. Meksikalik Antonio Xuares esa, bir vaqtning o'zida ispan tilida gaplashib turib, ingliz tilidagi tekstni bemalol yoza oladi. Bunday masalalarni kattalar hayotidan xam keltirish mumkin. Chunonchi, Toshmuhammad Sarimsoqov 30 yoshga to'lmay akdaemik bo'ladi, Niqolay Nazarov 14 yoshda ToshDUni bitirdi. Shavkat Alimov va Raxim Xayitov 25 yoshida professor bo'ladi. Ilxam Mamadov 20 yoshvida fan nomzodi bo'ladi va x.k. Bu kabi o'ta qobiliyatli bo'lishning poydevori oilaviy muxit xasoblanadi. Oila muxiti ularni qiziqtirgan narsa ustida jiddiy bosh kotirishga undashi tufayli doimo aqliy ozuqaga tashnalik yuzaga keltirgan. Natijada boshqalar uchun murakkab xisoblangan aqliy mushoxada ular uchun odatiy va oson bo'lib qolgan.Xar bir shaxsning uzi faol harakat qilgandagina ijtimoiy muxit, ta'lim va

tarbiya uning layoqati, istedod hamda qobiliyatini ustirmogi mumkin. Agar shaxs uz kasbini sevib, unga kuchli mexr qo'ysa, uning qobiliyati tez o'sadi. Kishining qobiliyati uning qiziqishlari bilan mustaxkam bog'liq bo'lib, qiziqishlar ta'sirida qobiliyat o'sadi va u boshqa individual sifatlar mazmuniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida" Toshkent 2011 y.
- 2.
3. Karimov I.A. "Jahon moliyaviy – inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari". Toshkent 2009
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: 2008.
5. Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida.».- T., 1998.
6. Karimov I.A. «Barkamol avlod-O'zbekiston tarakiyotining poydevori».- T.
7. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., O'zbekiston, 1998.
8. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz-T., 1999.
9. Karimov I.A. Ilm-ziyo salohiyati-yurt boyligi, «Ma'rifat» gazetasi, 1993.
10. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi, Toshkent.: 2000 yil
11. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda, Toshkent.: 2001 yil
12. Petrovskiy A.V. Psixologiya, Toshkent 1992 yil
13. Karimova V.M. «Ijtimoiy psixologiya asoslari».-T., 1994 yil
14. Goziev E. Psixologiya. T., O'qituvchi, 1994 yil
15. Baratov Sh. O'qituvchi shaxsini o'rganish usullari. T., 1995 yil
16. Goziev E. Intellect psixologiyasi. T., O'qituvchi, 1996 yil
17. Goziev E. va b. Psixologiya muammolari. T., O'qituvchi, 1996 yil
18. Goziev M. Oliy maktab psixologiyasi, T.: 1997 yil

19. Davletshin M.G., Psixologiyadan izoxli lugat. T., 1998 yil
20. Psixologiya V.Karimova. Toshkent, 2002 yil
21. Nishonova Z.T, Oliy maktab psixologiyasi, Toshkent.: 2003 yil
22. Goziev M. Umumiy psixologiya, Toshkent, 2004 yil
23. Berdiev G., Ibragimov A., Raxbar psixologiyasi, T. 2005 yil
24. Kto est kto v mire, Moskva-2005 yil
25. Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Psixologiya fanlarini o`qitish metodikasi. T,2006

Qo`shimcha adabiyotlar

1. Karimova V. Va b.k. Mustaqil fikrlash.-T.,Shark, 2000
2. Abu Nosir Forobiy. Toshkent, 1994
3. Nishonova Z.T., Bolalr psixologiyasini o`qitish metodikasi, T.: 2005 yil
4. Nishonova Z.T., Eksperimental psixologiya, T.: 2006 yil

Ko`rgazmali qurollar uchun

1. M.Raxmonova «Psixologiya darsida ko`rgazmalilik» Toshkent-1991 yil
2. M.V.Gomezo., I.A.Domashenko., Atlas po psixologii, M.: 1986 yil.